

Takács Béla

A sárospataki nyomda története

TARTALOM

A Rákócziak nyomdája (1650-1671)

Comenius és a nyomda megalapítása
A tipográfia berendezése és felszerelése
Renius György, „ő nagyságok könyvnyomtatója”
„Nyomtatta Rozsnyai János”
A nyomda pusztulása

A második sárospataki tipográfia (Szentcs József nyomdája, 1807-1817)

A nyomda megalapítása. Harc a tulajdonjogért
A nyomda felszerelése
Alkalmazottak, üzleti forgalom, kiadványok

A főiskolai nyomda története (1817-1949)

Nádaskay András factorsága (1817-1852)
A nyomda felszerelése, berendezései és alkalmazottai
a XIX. század első felében
Kiadványok, üzleti forgalom
A bérlők korszaka (1852-1915)
 Zsiday József (1852-1853)
 Jäger Károly (1853-1861)
 Forster Rezső (1861-1867)
 Steinfeld Béla (1867-1893)
 Steinfeld Jenő (1893-1904)
 Radil Károly (1904-1909)
 Dani János és Fischer Lajos (1909-1915)
A főiskolai nyomda házi kezelésben (1915-1931)
A nyomda bérlői a felszabadulást követő államosításig
 Kisfaludy László (1931-1944)
 Dr. Móricz Miklós
 Csehi Lajos (1944-1949)

A Rákócziak nyomdája (1650-1671)

Comenius és a nyomda megalapítása

A sárospataki nyomda megalapításának és működésének története szerves összefüggésben van a pataki kollégium történetével. A város, melyben a kollégium működött, már a középkor végén művelődési központtá kezdett alakulni. A különféle szerzetesi iskolák mellett 1521-ben „triviális”, tehát világi jellegű iskola jött létre Sárospatakon, melyben a középkori hét szabad művészetet tanították alsó fokon. Valószínűleg ennek az iskolának a fejlődése nyert új lendületet a reformáció térhódítása nyomán, Perényi Péter földesúr támogatásával, 1531-ben: ez az időpont a kollégium alapításának hagyományos dátuma. 1566-ban az iskolát magasabb fokú oktatási intézménnyé szervezték. A főiskolai rangra emelt kollégiumot a Perényi Pétert követő pataki földesurak is pártolták. A XVII. század első felében virágkorát élő főiskola nyomdájának megalapítására I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna áldozatkészsége révén kerülhetett sor. A főiskola történetének 1630-tól 1660-ig terjedő időszakát „a fejedelmi pártfogók korának” nevezzük: a fejedelmi pár harminc éven át számtalan jelét adta rokonszenvének és szeretetének a főiskola iránt.

I. Rákóczi György, Bethlen Gábor halála után, 1630-ban foglalta el Erdély fejedelmi trónját. Már ezt megelőzőleg is, mint Sárospatak földesura, tevékenyen részt vett a főiskola ügyeinek intézésében. Így például 1621-ben összeállította az iskola törvényeit. Fejedelemmé választása után még inkább gondját viselte a pataki iskolának, amelyet Bethlen Gábor gyulafehérvári kollégiuma mintájára akart átalakítani. Célja érdekében növelte a tanárok számát, gondoskodott a könyvtár gyarapításáról, új épületekkel, ingatlanokkal szaporította az iskola vagyonát. Hozzájárult az iskolában tanuló szegény sorsú diákok tanítási költségeihez, a külföldi egyetemre menőket ösztöndíjjal látta el. „... Az pataki scholára s annak javára senkinek meg nem engedjük nagyobb vigyázása s gondja legyen nálunknál ... ezután is rajtunk fordul meg annak az terhe másoknál ...” - írja egyik levelében a fejedelem.

Sokrétű gondoskodása nemcsak anyagi, hanem szellemi téren is éreztette jótékony hatását. Feleségével együtt a protestáns hit védelme, a tudomány előbbvitale céljából díjazták az írókat, könyveket írtak velük, kinyomatták munkáikat. A fejedelem tetemes összegeket áldozott könyvkiadásra, több jelentős munka - például az *Öreg Graduál*, hogy csak a legfontosabbat említsük - az ő költségén látott napvilágot.

Természetesen a könyvnyomdákat sem hanyagolta el. A gyulafehérvári nyomdát, amelyet még Bethlen Gábor alapított, továbbfejlesztette. Ugyanitt román nyomdát létesített magyar szerzők román nyelvre fordított műveinek kiadására. A román nyomda csak rövid ideig működött, termékei azonban így is jelentős darabjai a Régi Magyar Könyvtár állományának, és értékes dokumentumai az erdélyi románság szellemi felemelkedését szolgáló törekvéseknek.

A pataki kollégium korszerűsítésére vonatkozó elképzelésekből természetesen nem hiányozhatott a nyomda felállításának terve sem. A fejedelem ezzel régi hiányt igyekezett pótolni, hiszen ebben az időben az ország református kollégiumaiban, jelentősebb protestáns városaiban mindenfelé működött valamilyen nyomda. Pápán és Debrecenben a kollégiumok alapításával egyidőben indult meg a nyomdászat. A két iskolavárosban az idők folyamán egymást váltották a neves nyomdászok; könyvek tömege jelent meg, Patakon pedig még annak sem találjuk a nyomát, hogy valamelyik vándornomdász akár csak egy-két évre megtelepedett volna.

A jelenség okát ma már nehéz lenne kideríteni, de talán magyarázatul szolgál az a tény, hogy Sárospatakhöz viszonylag közel több híres nyomda keletkezett közvetlenül a reformáció utáni években, és számuk a XVII. században még növekedett. Bártfa, Kassa, Lőcse vagy Debrecen protestáns kézen levő nyomdái elláthatták a pataki kollégiumot a szükséges könyvekkel. A professzorok, peregrinus diákok doktori értekezéseiket külföldön nyomatták ki, az itthon írtakat pedig főleg Kassán, Bátfán, Lőcsén, Debrecenben és Nagyváradon jelentették meg.

A fejedelem azonban a pataki főiskola fejlesztésénél nem a kollégium korábbi szükségleteit, hanem a gyulafehérvári iskola példáját tartotta szem előtt: a virágzásnak indult kollégium színvonalának emelkedéséből szükségszerűen következett a nyomda felállítása. És hogy ez a későbbi évek folyamán megkezdhetette működését, kétségtelenül I. Rákóczi György előmunkálatainak köszönhető.

Újabban talált levéltári adatok szerint 1633-ban Sárospatak már mintegy gyűjtőhelye, pontosabban „átrakó állomása” a Lőcséről Gyulafehérvárra szállítandó betűanyagnak. Debreczeni Tamás, a pataki és regéci uradalmak, vagyis a Tokaj-hegyaljai Rákóczi-birtok prefektusa 1633. július 11-én arról tett jelentést a fejedelemnek, hogy „az görög betűk látni, és ha elkészült ide hozni el küldtem, az sido betűket is sollicitálom és Nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint cselekszem, mihelyt el készülnek ...” Augusztus 27: „Az görög betűket is megírtam 25 juli. hogy ide hozták, de mivel annak előtte kegyelmesen parancsolta vala Nagyságod hogy az görög betűket itt tartsam míg az sido betűk is hozzá érkezhetnek és egyszersmind küldjem el ... az pénzel együtt azért be küldöm.”

Debreczeni Tamás folyamatosan írja jelentéseit Rákóczinak a betűanyag szállításáról. Az augusztus 25-én kelt levelében azonban már arról olvasunk, hogy betűöntő mester megy Gyulafehérvárra: „Az görög betűket meg küldtem 18. Aug. indítván innet, el hittem eddig oda érkeztenek vele. Az sido betű öntő hogy be igérte magát menni Nagyságodhoz, tudom Duchon Menyhárt Nagyságodnak még írta ...” Szeptember 4. „Az betű öntő az jövő szeredán érkezik ide, Nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint küldöm el ...” Szeptember 11.: „Az betű öntő mester az estve érkezék ide, jo gondviseléssel holnap indítom innet meg kocsin ...” Szeptember 13.: „Az betű öntőt elküldöttem tegnap reggel jo gondviseléssel, én igen kedvét kerestem, nem sok étellel meg éri, de bort jót és jól iszik, enélkül nem is lehet.”

Az idézett levélrészletek egyértelműen arra utalnak, hogy a héber és görög betűket Debreczeni Tamás tovább küldte Gyulafehérvárra, ezek tehát nem a pataki nyomda számára készültek. Az adatokból az is kiderül, hogy a mester Lőcséről ment Rákóczihoz, mert Duchon Menyhért, a fejedelem bizalmi embere, aki a betűöntő alkalmazásában közvetítő szerepet játszott, Lőcsén lakott, ott volt jómódú kereskedő. Ha a „sido betű öntő” lőcsei volt, ebből az következik, hogy a héber és görög betűk is itt készültek. Rákóczi, úgy látszik, helyesebbnek vélte, ha a továbbiakban nem a betűket szállíttatja Lőcséről, hanem a betűöntőt hívja meg Gyulafehérvárra; a mester aztán a gyulafehérvári nyomdában dolgozni kezdett. A már meglevő, Patakon át Lőcséről beszerzett és az újonnan öntött héber betűanyag felhasználásával nyomatták ki 1635-ben Gyulafehérváron Alstedt héber nyelvtankönyvét.

A sárospataki fejedelmi nyomda felállításával kapcsolatos első adatokat ugyancsak Debreczeni Tamás leveléből ismerjük. Az 1634. február 19-én kelt levélből az tűnik ki, hogy Debreczeni Tamás „egy lőcsei könyvnyomtató iffju legényt” igyekezett megnyerni a létesítendő pataki tipográfia számára, és erről azt jelentette a fejedelemnek, hogy a legény csak úgy hajlandó Patakra jönni, ha a szintén Lőcsén dolgozó Conrardus nevű társát is magával hozhatja. Conrardus azonban előttünk ismeretlen okok miatt nem jött el Patakra, csak az „iffju legény”, akiről Debreczeni Tamás ezt írja a fejedelemnek, 1634. március 12-én: „Ha el jő én itt meg nem késlelem s jó gondviselés alatt is küldöm el” Gyulafehérvárra, hogy Rákóczi személyesen

is megismerhesse. Május 8-án pedig már azt jelentette a fejedelemnek, hogy a „könyv nyomtatót be küldtem Erdélyi István gondviselése alatt”. A lőcsei legény sorsáról semmit nem tudunk, nem jött vissza Patakra, így a tipográfia megindítása egyelőre elmaradt.

A nyomda ügyébe Tolnai Pap István kollégiumi professzor is bekapcsolódott, és 1635. március 2-án levelet intézett a fejedelemhez, melyben a többi között ezeket írja: „Az typographiának elkészítésére tudom Nagyságodnak szorgalmatos gondja vagyon, mindazonáltal mégis alázatosan könyörgünk Nagyságodnak, mint kegyes fejedelmünknek, hogy legyen oly reá vigyázása Nagyságodnak, hogy rövid idő alatt készüljön el. Soha meg nem mondhatjuk, minémü nagy szükségünk vagyon reá.”

Rákóczinak valóban „szorgalmatos gondja” volt a pataki nyomda felállítása. Ezt bizonyítja Tolnaihoz küldött, 1635. október 2-án Gyulafehérváron kelt levele, melyben ezt olvassuk: „Az typographus felől kegyelmedet 28. Septembris innét írt levelünkben is praefectus uram által bőven informáltuk; abból kegyelmed eleget elmélkedheték, jó-e nem-e megtartani; annak rossz magaviselése miatt kellett arról a földről alábujdosni és el jöni, kiben már nem új lévén a rosszság, annál nehezebb vele elhagyni. Ha ifju volna, mégis remélhetné az ember, de az aggság is elérte...” Rákóczinak tehát nincs valami jó véleménye a nyomdászról, mindenesetre Tolnaira bízta, alkalmazza-e vagy sem.

Tolnai Patakon találkozott az ismeretlen nevű idős nyomdással, de a professzor is azt állapította meg, hogy a mester nem alkalmas a felállítandó nyomda vezetésére. Debreczeni Tamás 1635. október 7-én ezt írja a fejedelemnek: „Az typographus Lengyel országba ment, vette volt eszébe Tolnai uram is, nem ide való.”

Néhány nappal később - október 19-én - Debreczeni Tamás új nyomdászok ügyében ír a fejedelemnek: „az Bécsi vásárlással ma érkeztek ide valami Typographusok is, kiket Bálintfy uram hagyott itt”, azaz a Bécsből árut szállító szekerekkel jöttek a nyomdászok Patakra; Debreczeni Tamás október 22-én ezt írja róluk Rákóczinak: „az Typographusokat hova rendeli Nagyságod, az az Nagyságod kegyelmessége, Tolnay uramnak úgy tetszik vala, itt maradnának mig Nagyságodtól válasz jöne, ha beküldjük e (ti. Erdélybe) vagy itt maradnak, de nekem úgy tetszik, bemennének, személyeket is lássa Nagyságod, Professor uramék által jobb lészen ott velek conveniálni és ha ide rendeli, úgy kiküldeni, az szüret után Tolnay uram is megyen Nagyságtok látogatására, akkor ő kegyelmével ki jöhetnek, ha ki kell jöniök.”

Sajnos, a Bécs felől érkezett, ismeretlen nevű és származású nyomdászokkal sem sikerült megegyezésre jutni, így a pataki tipográfia felállítása ismét halasztást szenvedett.

Alkalmas nyomdászt nem sikerült ugyan találni, Rákóczi azonban a nyomda ügyét továbbra sem hanyagolta el. 1636. augusztus 12-én kelt levelében arról értesíti Tolnai Istvánt, hogy „most az oda ki való 3 praelumhoz való minden eszközöket csináljuk és egy néhány szedő matricéket csináltatunk”. Arra nézve, hogy a fejedelem nyomdász szerződtetésével bízta volna meg Tolnait, nincs közelebbi adatunk, de Tolnai 1637. január 10-én kelt leveléből erre kell következtetnünk: „Az jövőendő üdekre - írja - vannak valami elmélkedéseim, ha az Ur Isten csendességet adván, lenne Typographusunk, hasznát vehetném.” Adatok hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy Tolnai milyen nyomdászra gondolt idézett levelében, lényeg az, hogy ez sem ment el Patakra. Ettől függetlenül Debreczeni Tamás szorgalmasan gyűjti - nyilván a fejedelem utasításának megfelelően - a nyomda betűanyagát. 1637. november 2-án ezt írja Rákóczinak: „Váczi Péter az este érkezék meg az 60 szál kötéllel és négy mázsa 34 font betűkkel, mindeniket jó helyre a többiekhez rakattam.”

A levél utolsó mondata annál is inkább jelentős a számunkra, mert kitűnik belőle, hogy az 1633-ban Gyulafehérvárra szállított héber és görög betűkből néhány mázsa Patakon maradt. Debreczeni Tamás ezekhez rakatta az ismeretlen helyről érkező új szállítmányt.

Amint láttuk, a pataki tipográfia számára Erdélyben készültek a prések, vásárolták a betűket, nyomdászt azonban még mindig nem sikerült szerezni a műhelybe. Rákóczi 1638 elején Debreczeni Tamást bízta meg, hogy keressen valahol a Felvidéken typográfust, de a prefektus csak azt jelenthette július 12-én levelében a fejedelemnek: „Az typographusért minden fele érte voltam, de sehol nem találhatok, Kassán vagyon egy az el jő ide, s rá is kezdi magát venni, deák magyar, Komárominak híják, az után annyi corrigálás nem kellene mint idegen nemzetből álló után, elküldök érte ez héten, mit végezhetek vele, alázatosan értésére adom Nagyságodnak.” Debreczeni Tamás július 22-én Tégglásról ír Rákóczinak: „Az mely typographus felől irtam volt, alkalmas ideje Kassán lakik, mindazonáltal jól végére megyek, el távoztatom ha találkozni is, az az szökött.” Úgy látszik, a levélben említett Komáromi nevű kassai nyomdász holmi kóbor, valóban szökött legény lehetett, mert Debreczeni nem alkalmazta.

Ezek a sikertelenségek sem szegték kedvét Rákóczinak, aminek bizonyága az, hogy 1639-ben betűöntő műhelyt rendeztetett be Sárospatakon! A műhely felállításáról Debreczeni Tamás augusztus 12-én részletes jelentést küldött a fejedelemnek. A levélben ezt olvassuk: „Az betű öntő és mennyezet (?) csináló mesterek érkeztenek tegnap este felé ... Az betű öntő mester felől úgy vagyon Nagyságod ennek előtte is irt és kegyelmesen parancsolt, de azt meg nem irta, micsoda instrumentumokat kelljen szereznem, hogy az mester ide érkezvén itt hiába idejét ne mulassa, mindgyárást continuálhassa az ő dolgát ... kíván azért fekete olmot az 30 mázsa betűkhöz 28 mázsát, ez vagyon; antimoniumot 8 mázsát, velencei rezet fél mázsát, erdélyi matériás rezet egy mázsát, fejer olmot egy mázsát, fa instrumentumokat az mint mondja úgy csináltatom meg, az több szerszámoknak is szerét tévén mennél hamarabb ezt az mestert miveléshez állatom ... Az öntő mester meg őriztetik itt attól, hogy másnak nem önt, az matriceket meg őrizzük, de az minémü schatulában Nagyságod kezeiben adta, két helyen az be kötött spaganak végét spanior viasszal be pecsételte volt, melyet mikor kezemhez kívántam, mind az két pecsét fel volt szakasztva, az matriceket és meg nem olvastam hány kötés, Nagyságod tudhatja, és ha meg írja, Tolnay István urammal meg olvastatom, ha ezt érem.”

Augusztus 18-án írja Debreczeni Tamás: „Az betű öntő dolgához kezdett, lészen vigyázás az betű öntőre, ha el végzi munkáját, az több betűket is mind együvé rakatom ezekkel, írva vagyon nállam...” Augusztus 20.: „Az betű öntőt hiában heverni nem hagyom, elvégezvén pedig dolgát, be küldöm...” Augusztus 25.: „Az betű öntő nem hever, hozzá készül és művel, az matricekek regestuma és mit kell önteni, s mennyit, nálam vannak, nem lehet fogyatkozás dolgában.”

A betűöntő munkájában ilyen gondos felvigyázás mellett valóban nem lehetett „fogyatkozás”, azonban elfogyott az ólom. Rákóczi utasította Debreczeni Tamást, hogy szerezze be a szükséges nyersanyagot, a prefektus azonban csak ezt jelenthette december 8-án kelt levelében a fejedelemnek: „bizonyosan írom Nagyságodnak, az betűk öntő mesterének is csak egy mázsát sem találtathattam Crakkoban.” Valószínűleg más helyről sikerült ólmot szerezni, ugyanis a mester tovább dolgozott egészen 1640 áprilisáig. Csak eddig, mert április 4-én Debreczeni Tamás Pálfáról ezt írja a fejedelemnek: „Patakon az betű öntő mester is meg holt ... minden nap öt-hat halt meg.”

Pestisjárvány áldozata lett tehát a mindvégig ismeretlen nevű betűöntő mester; halála előtt még volt annyi ideje, hogy végrendeletet készítsen, amelyben szerszámait Rákóczi Györgyre hagyta. A végrendelettel kapcsolatban 1640. április 24-én Debreczeni Tamás levelet írt a fejedelemnek: „Az betű öntő munkáját Tolnay István uram eddig nem érkezése miatt végben nem vihettem,

de ez héten meg leszen és meg irom Nagyságodnak s el is rakatom, tudom testamentum tételét Nagyságodnak értésére attá Tolnay István uram, minden öntéshez való eszközt Nagyságodnak hatta, azokat is a betűkkel együtt jó helyre tétetem az matériákkal együtt.”

Az üresen maradt műhelybe hamarosan új mester került, akit Tolnai István szerződttetett, és erről jelentést tett a fejedelemnek. Rákóczi 1640. november 10-én azt írja Tolnainak, hogy „...az betűöntő kívánságáról kegyelmed mennél hamarabb tudósítson.”

Rákóczi György átvette ugyan a betűöntő mester hagyatékát, a meghalt mester fizetéséről azonban elfelejtkezett. 1641. január 5-én Debreczeni Tamás kénytelen volt levelet intézni a fejedelemhez, mert a betűöntő hozzátartozói sürgették a fizetést: „Tolnay István uram is irt Nagyságodnak az szegény fusor pénzéért, sollicitallyak Brazlobol vagy Danczkáról.” A betűöntő fizetése február végén érkezett meg Patakra, vételét Tolnai István nyugtázza a fejedelemhez küldött, március 2-án kelt levelében: „Kegyelmes uram, akarnám Nagyságodat tudatosítanom az szegény betűöntőnek Nagyságodtól Bogádi uram ü kegyelme által nekem küldött pénze felől, hogy ü kegyelme az három avagy négy féle pénzt meghozta és kezemnél is vagyon, arany, tallér, garas és polturák ... az az ember, Johannes Liska rövid üdő alatt megtér és a pénzt kezéhez adom.”

Összegezőképpen vegyük sorra ezeket a rendkívül érdekes levéltári adatokat, amelyekből élénk tárulnak a pataki nyomda történetében jelentős 1639-40-es évek eseményei. Láttuk, hogy Rákóczi, Debreczeni, Tolnai minden igyekezete ellenére sem sikerült nyomdászt találni a tipográfiába, viszont a betűöntő műhely annál nagyobb intenzitással működött Patakon. Az adatokból az tűnik ki, hogy a betűöntő mester Lengyelországból, Boroszlóból (Wroclaw) vagy „Danckából” (Gdansk) jött, és előbb Gyulafehérváron dolgozott, onnan hozta a pataki nyomda számára lepecsételt skatulyában a „matriceket” is, amelyeket Rákóczi már korábban elkészíttetett, majd ide akarta visszaküldeni a prefektus, miután Patakon befejezte munkáját. Erre a mester halála miatt nem kerülhetett sor. Kitűnik az adatokból, hogy a később meginduló pataki tipográfia teljes betűkészletét - kivéve a héber és görög betűket, valamint az 1637-ben vásárolt 4 mázsa 34 font betűt - helyben öntötték, az ehhez szükséges ólmot Krakóból hozatták, vagy legalábbis ide mentek az elfogyott ólom beszerzése végett. Általános nyomda-történeti vonatkozásban jelentős a Debreczeni Tamás 1639. augusztus 12-én kelt levelében közölt „recept”, amely pontosan feltünteti, hogy 30 mázsa betűhöz mennyi fekete ólom, antimonium, velencei réz, fehér ólom volt szükséges. A betűöntő szerszámok később ismeretlen helyre kerültek Patakról, mert a nyomda felszereléséről 1666-ban készült leltár ilyen eszközöket nem említ. Kitűnik az adatokból az is, hogy Liska Jánosnak semmi köze nincs a pataki nyomdához, rokona vagy testvére volt a lengyel betűöntő mesternek, és csak azért járt kétszer is Patakon, hogy a meghalt betűöntő fizetését sürgesse, illetve átvegye.

Minden készen állott tehát a tipográfia megindításához, azonban a nyomda felállítása egyelőre lekerült a napirendről. Közrejátszott ebben az is, hogy Tolnai Pap István, a pataki nyomda létrehozásának fáradhatatlan munkása, 1642-ben meghalt, de még inkább az, hogy 1648. október 11-én meghalt a nagy pártfogó, I. Rákóczi György. A sárospataki kollégium egyik legbőkezűbb támogatóját veszítette el benne.

„Az ő halála után 1649-ben Lorántffy Zsuzsánna az özvegy Fejedelem-Asszony, kisebbik fijával, Rákóczi Zsigmonddal Erdélyből Patakra visszajött és itten egész életét főképpen arra szánta, hogy ezen Kollégiumot minél nagyobb tökéletességre vihesse...” - írja Szombathi János *A sárospataki ref. Kollégium rövid historiájá-ban*.

Valóban a fejedelemasszony és Zsigmond herceg a főiskola hű patrónusa maradt. A nyomda ügye tehát újra előtérbe kerülhetett. Létrehozását a református egyházban ebben az időben folyó egyházkormányzati küzdelmek, az ún. puritánus mozgalmak is nagyban elősegítették. Az egyházi ideológiával, érvekkel indított polgárosodási mozgalom előharcosai, a magyar puritánok vezéralakjai, Medgyesi Pál, I. Rákóczi György udvari papja és Tolnai Dali János, a pataki főiskola professzora különösen szorgalmazták a nyomda felállítását, hiszen demokratikus eszméik terjesztésében fontos szerepet játszottak volna könyveik, vitairataik is. Medgyesi így sürgeti Rákóczi Zsigmondot: „E felől is akarnám Nagyságodat alázatosan megtalálnom, igen jó volna, ha Nagyságod typographianak erectioja felől is gondolkodnék Patakon. Az üdvözült urunk sok szép typusi csak rozsdában állanak. Hiszem, egy ház nem sokat tenne Nagyságtoknak és holmi famüszerbeli segéttetés. Találkoznék, aki conventio nélkül felvállalná azt a hivatalt, mint szintén Váradon; sőt az a váradi és örömetest segétené erectiojában, csak Nagyságtok kívánná s venné, pro tempore Typographust is mindjárt illendőt találnánk bele...”

A levélben említett nagyváradi nyomdász: Szenczi Kertész Ábrahám. Medgyesi a legszakavatottabb mesterhez fordult, amikor az erdélyi nyomdászat neves alakjának, a nagyváradi sajtó megalapítójának segítségét kérte a pataki nyomda felállításához.

A nyomda megindítása azonban még mindig késett. Hosszas halogatás után felállításához a végső lökést az adta meg, hogy Sárospatakra érkezett Comenius Ámos János.

Comenius nevét, pedagógiai elveit korábban megjelent tankönyvei révén már ismerték Sárospatakon. A kollégium professzorai többször felhívták a fejedelem és a fejedelemasszony figyelmét az európai híró mesterre; s I. Rákóczi György két ízben is megpróbálta Comenium iskolái átszervezése végett Magyarországra hívni. Ő azonban ekkor még nem fogadta el az ajánlatot, Svédországba indult, innen várt segítséget hazája és egyháza megmentésére. De itt is, mint annyi más helyen, annyi esetben, csalódnia kellett. Comenius Svédországból 1650. tavaszán a lengyelországi Lesznóba látogatott. Ezt az alkalmat újra felhasználták Sárospatakon, szinte egymást érték a levelek, helyekben Lorántffy Zsuzsánna, Rákóczi Zsigmond, Tolnai Dali János Patakra hívják Comenium. Ő maga így emlékezik meg erről: „... leveleket kaptam Magyarországból, mind a teológusoktól, mind a jeles Rákóczi Zsigmondtól, melyben emez úgy a saját, mint anyjának, az erdélyi fejedelem özvegyének nevében szeretetreméltóan meghívott az iskolák reformálása céljából tanácskozássra és javaslataim kifejtésére ... Lorántffy Zsuzsánna a pataki Kollégiumot nagyobbá és jobbá akarván tenni, ez oly szent és magas dologban való tanácskozássra, háromszor ismételt kegyes levelével engemet kegyesen méltóztatott kihívni”.

Az említett levelekben a fejedelemasszony hangsúlyozza azért hívja Comenium Patakra, hogy „nékünk pataki iskolánk megreformálásában, miben forgolódunk, segítségünkre légy, és itt nálunk a te kitűnő módszerednek, melyet a nemzetek között terjeszteni már megkezdted, teljes rendszerét kidolgozd és előadd. Nem akarunk téged, a kortól terhes férfit a poros iskola terhes munkáira elhívni, hanem azt óhajtjuk, hogy a te igazgatásod alatt a mi tudós férfaink, a rektorok és tanítók az óhajtott reformációban minél előbbre haladjanak, és a te utasításod szerint a tanulmányok keresett módszere ügyében fáradozzanak. „

Ennyi kérésnek és szívélyes hívásnak nem mondhatott ellent Comenius. Eleinte ugyan habozott, de Tolnai Dali János jelentős politikai események bekövetkeztének reményével kecsegtette, s nagy hatást gyakorolt rá honfitársa, Drábik Miklós is azzal a jóslatával, hogy Rákóczi Zsigmond magyar és lengyel király lesz, és a protestáns tábor élére áll. Comenius hitelt adott Drábik jóslatainak, akinek misztikus és zavaros látomásaiban a svédek és a Rákócziak úgy szerepeltek, mint akiket Isten választott ki az evangéliumi hitűek, köztük a cseh-morva testvérek felszabadítására, és végül is 1650 májusában elszánta magát az utazásra.

Comenius első látogatása alkalmával nyolc napig tartózkodott Sárospatakon. Megbeszélést folytatott az iskola újjászervezésének kérdéseiről. A kollégium professzorai és a fejedelemasszony felkérték, hogy írásban terjessze elő reformterveit. Néhány nap múlva Comenius elkészítette az *Illustris Patachinae Scholae Ideá-t* (A nagy hírű pataki iskola tervezete), melyben az eszményi iskola körvonalait vázolja.

A tervezet megnyerte a fejedelemasszony és a tanári kar tetszését, ezért újra kérték Comeniust, maradjon Sárospatakon, és itt kísérelje meg a nevelést megújító új elmélete átültetését a gyakorlatba. Comenius elfogadta az ajánlatot, de csak azzal a feltétellel, hogy a fejedelmi család minden eszközzel segíti tervének megvalósítását, továbbá, hogy Rákóczi Zsigmond pártfogásba veszi a cseh-morva testvéreket, és a kollégiumban több szegény sorsú magyar diákhhoz hasonlóan ingyenes ellátásban részesül néhány morva tanuló is. Kívánságai sorában Comenius jelezte: fontosnak tartja egy megfelelő betűkészlettel ellátott nyomda felszerelését, egy ügyes mester vezetése alatt.

Lorántffy Zsuzsánna és Zsigmond herceg méltányolták Comenius feltételeit, és megígérték, hogy mindent kívánsága szerint fognak intézni. Azonnal készek voltak a nyomda felállítására, berendezésére. Zsigmond megbízta Klobusiczky András uradalmi jószágigazgatót, hogy a fejedelem által beszerzett nyomdai felszerelést alkalmas épületben helyezze el, Comeniust pedig arra kérte, hozzon magával külföldről megfelelő nyomdászt a műhely vezetésére.

A fejedelmi családdal és a kollégium professzoraival való megegyezés után Comenius visszatért Lesznóba hittestvéreihez. Be kellett várnia, amíg egyházának zsinata, valamint amszterdami pártfogója, de Geer megküldik hozzájárulásukat pataki letelepedéséhez. Korábban azt ígérte ugyanis, hogy Amszterdamba költözik; fölmentése kieszközlését Comenius Lorántffy Zsuzsánnára és fiára bízta.

A nyomdászt tehát Comenius maga választotta ki, és 1650 júliusában előre is küldte Sárospatakra. Itteni tartózkodásáról Rákóczi Zsigmond augusztus 1-én kelt, Comeniushoz intézett leveléből értesülünk: „Nem kételkedünk afelől, hogy a könyvnyomdász, aki a minap itt járt, már visszaérkezett, mégis tetszik nekünk e levélben is üdvözölni és kérni Tisztelendőségedet, hogy az itteni dolgok előbbvitelére kívánságunk szerint mielőbb jöjjön el hozzánk; a főntebbi nyomdászt is hozza magával, vagy küldje előre a felállítandó nyomdához szükséges kellékekkel, amelyeknek árát neki megfizetjük, és neki illő fizetést rendelünk.” Egy nappal később újabb levél megy Sárospatakról Lesznóba, Tolnai Dali Jánostól: „Ő Fensége tudatta velem, hogy tegnap levelét és utasítását elküldötte hozzád. Láthatod, Comenius, ő Fenségeiknek hazánk és iskolánk jóvolta érdekében irántad való jóindulatát; ugyanilyen indulattal vannak a nyomdász iránt...” Tolnai nyomtatékosan kéri Comeniust, viselje továbbra is szívéen a nyomda ügyét, melynek felállításához az ő személyes gondoskodása és tekintélye is szükséges.

Comenius 1650. október végén érkezett Sárospatakra, hogy elfoglalja tanári állását. Ugyanekkor, bizonyára az ő társaságában érkezett meg a sárospataki nyomda első mestere, Renius György is.

Élete, működése korábbi éveiről semmit nem tudunk. Ismeretlenül került Sárospatakra, minden bizonnyal Lesznóból. Rákóczi Zsigmond idézett levelének sorai Renius György hazaérkezéséről tudósítanak; a levelet Rákóczi a Lesznóban tartózkodó Comeniusnak küldte, tehát a nyomdásznak is ott kellett lennie. A lesznói nyomda ez időbeli vezetője Daniel Vetter volt, bizonyára mellette segédkezett Renius. Comenius ismerhette a munkáját, hiszen régebbi tankönyvei ebben a nyomdában láttak napvilágot. Nyilván már ekkor ügyes és szakképzett mester lehetett, a keze alól később kikerült nyomtatványok ezt bizonyítják. Comenius különben sem hozhatott magával sajtóhoz kevésbé értő embert.

Valószínű, hogy Renius György első pataki látogatása alkalmával számba vette a nyomda már meglévő felszerelését, és a hiányzó eszközöket Rákóczi Zsigmond költségére ő maga szerezte be Lengyelországban.

Renius György Patakra érkezése után néhány hónappal, november 10-én, megérkezett Zsigmond levele Klobusiczky jószágigazgatóhoz, melyben a herceg a nyomdász conventiójáról intézkedik. A levél idevonatkozó szakasza így szól:

Az typographus fizetésén így nyugodott meg asszonyunk ő nagysága:

Tallerorum imperialium	No 30
Triciti aut siliginis cubuli	18
Vasa vini duo aut	fl 20
Pisorum cubuli	No 1
Milij cubuli	No 1
Hordej cubuli	No 2
Porci duo aut	fl 6
Butiri justae	No 10
Casalj librae	No 60

Vagyis:

Császári tallér	30
Búza vagy rozs	18 köböl
Bor két hordó, vagy	20 forint
Borsó	1 köböl
Köles	1 köböl
Árpa	2 köböl
Sertés két darab, vagy	6 forint
Vaj	10 icce
Sajt	60 font

Renius György fizetése nagyjából megegyezett egy várbeli másodkapitány járandóságával. A munkácsi várban az ilyen rangú tiszt a következő javadalmat kapta: 30 forint, továbbá ruházatra 16 forint, 12 köböl búza, 8 köböl abrak, 1 hordó bor, 2 disznó, 4 bárány, 12 icce ecet, 4 icce méz, 4 icce vaj, 1 öl széna vagy 3 forint.

A pataki udvarnál alkalmazott mesteremberek fizetésével nem tudjuk összehasonlítani Renius György conventióját, mert az előbbieik jövedelme igen különböző volt - de általában feltétlenül alacsonyabb Reniusénál.

A pénzbeli jövedelmen és a természetbeni juttatásokon kívül az iparosok rendszeres mellékkeresetre is szert tettek: termékeik egy részét maguk értékesíthették. A nyomdászok - így bizonynyal Renius is - szabadon rendelkeztek az általuk kiadott könyvek meghatározott számú példányával.

Az effajta részesedés egyébként nemcsak a nyomdászok, hanem a szerzők jövedelmét is gyarapította. Comenius eléggé magas pataki fizetése kiegészült az itt nyomtatott tankönyvei tiszteletpéldányainak árával: a példányokat - megbízottja közvetítésével - a diákoknak adta el.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Renius György a fejedelemasszony jóvoltából állásához méltó anyagi juttatásban részesült Sárospatakon. Megélhetése biztosított lévén, hozzákezdhetett első munkájához, Comenius beköszöntő beszédének szedéséhez.

A tipográfia berendezése és felszerelése

A XVII. századból egyetlen magyar nyomdának sem maradt fenn három különböző időből olyan részletes leltára, mint a sárospataki nyomdának. Minden tekintetben - nyomdatörténeti, könyvkötészeti, művelődéstörténeti szempontból egyaránt - igen becses források ezek a kéziratban Patakon ma is meglévő leltárak. Fennmaradásuk fényt vet elődeink gondosságára, a nyomda iránti feltő szeretetükre. Minden betűre, a sajtóhoz tartozó minden kicsi szerszámmra vigyáztak, hiszen régóta hiányzó, nagy nehézségek árán létrehozott és nagyon fontos intézménye volt a tipográfia a főiskolának.

Az első leltár 1666-ból való. Ekkor ugyan már nem Renius György dolgozott a sárospataki nyomdában, azonban a leltári feljegyzésekben több utalás történik arra, hogy az inventáriumot egy korábbi alapján készítették, tehát még abban az időben, amikor Renius György volt a nyomda vezetője.

Az iskola rektora és Komáromi István, valamint Szántai Pál professzorok jelenlétében készült leltár szövege a következő:

Inventatio Typorum Latinorum, Graecorum et Hebraeorum Illust. Scholae Sáros Patachinae. Ao. 1666. Die 6. Aprilis. Praesentibus Rev. ac Clarissimis viris Steph. Comáromi, Pauli Szántai et Scholae Praefatae Rectoribus inchoata et absoluta.

Hebraea Cicero.	Cent. 1. Lib. 36.
Graeca Cicero.	Cent. 1. Lib. 116.

Sequuntur Typi Latini.

1. Canon Magnus.	Cent. 2. Lib. 90.
2. Canon Parvus.	Cent. 1 Lib. 117.
3. Secunda Magna.	Cent. 2. Lib. 73.
4. Secunda Parva.	Cent. 2. Lib. 34.
5. Paragon Antiqua.	Cent. 1. Lib. 119.
Item.	Lib. 106.
6. Paragon Cursiva	Cent. 2. Lib 15.
Item.	Cent. 1. Lib. 39.
7. Tertia Antiqua.	Cent. 1. Lib. 67.
Item.	Cent. 1. Lib. 83.
8. Tertia Cursiva.	Cent. 2. Lib. 15.
Item.	Lib. 118.
9. Media Antiqua.	Cent. 2. Lib. 18.
Item.	Cent. 1. Lib. 92.
10. Media Cursiva.	Cent. 1 Lib. 80.
Item.	Cent. 1. Lib. 118
11. Cicero Antiqua.	Cent. 1. Lib. 82.
Item.	Cent. 1. Lib. 136.
12. Cicero Cursiva.	Cent. 2. Lib. 15.
Item	Cent. 1. Lib. 69.
13. Gármont Antiqua.	Cent. 2. Lib. 76
14. Gármont Cursiva.	Cent. 2. Lib. 34

Külömb külömbféle czifrák	Cent. 2. Libr. 10
Kalendáriumokhoz való czifrák avagy jegyek	Cent. 1. Libr. 82.

SUMMA CENT. 48. LIBR; 40.

Egész öregbik Alphabetum het cifrájával együt, egészen meg van.

Második Alphabetum, öreg után valo, cifrájával együt meg vagy on.

Harmadik Alphabetum, cifrájával együt egészen meg vagy on.

Negyedik Alphabetum, ket bötü (h. u.) es az kisebbik cifra héjával vagy on.

Az hulladék bötük, az harmadik rendbeli B. J. és H. héjával vagy on, az cifrák egészen vadnak s meg szaporodtak egy sassal s özzel.

Compactoriához valo vas szerszámok.

Meg vadnak az regi Inventálás szerént.

Compactoriához valo egyéb eszközök.

Compactoriához valo hosszu asztal, két sép ládájával, egyike plehes, numer. 1.

Az Turcularok öregek numer. 3. közép szerő nr. 4.

Summa numr. 7.

Varro láda hat vashoroggal együt numer 1.

Aranyazashaz valo párna nr. 1.

Mecző Gyalu kolcsostul. nr. 1.

Enyvező lábas réz serpenyő nr. 1.

Könyverő pöröly nr. 1.

Fel kez verő nr. 2.

Olló nr. 1.

Asztalosnak valo hoszu nyelő kés. nr. 1.

Vy keresztyen csinálta szaru nyeleő kés nr. 1. nintsen

Veső fa nyelestől nr. 1. az másik nintsen.

Ráspolly nr. 1.

Kés köszörülő aczél nr. 1. nintsen.

Csiriznek valo fa edény borosztájával együt. nr. 1.

Festekhez valo borosta nr. 1. nintsen.

Könyv hátát sinorozo, öreg és apró deszka, sinorjával együt. nr. 2.

Deszka gyalu vasastul nr. 3.

Kétkez vono. nr. 1.

Füresz, kesz eszközevel. nr. 1.

Veszszős gyertya tartó, hammu vésőstől. nr. 1. nintsen.

Formalo fa linea. nr. 1.

Formalo fa linea. nr. 2. egyik nintsen.

Simito csont nyelestől. nr. 2.

Sorof tablaja nelkeöll. nr. 5.

Bé sotulni valo öreg deszka. nr. 2.

Ket apro be sotulni valo deszka nintsen.

Donat fedeléhez valo deszka tábla jó. nr. 48.

Szenelő vagy szegő vas üstöczke, vas lábastoll. nr. 1.

Typographia pitvara.

Aytaja meczet cifrázattal valo, sarkvasas, hevederes, plehes, kolcsos. nr. 1.

Keő kentse, vagy katlanka, nr. 1.

Bal kezre nyilo, gerendas öreg kamora.

Aytaja bellett, sarkvasas, plehes, kolcsos. nr. 1.

Vas keresztes ablak, ablak rá mával, öreg nelkeöll. nr. 2.

Pitvarboll job kezre nyilo gerendas szoba: aytaja bellett, vas kilincses, sarkvasas, hevederes, nr. 1.

Kemencze zöld kályhás, kívül fűtő. nr. 1.

Vas rostélyos, paraszt üvegkarikás, négy felé nyilo hat ablaka: huszon egy karika héjával. nr. 6.

Négy szegő lábas asztal.

Három rossz egyes székek.
 Bötü tarto theca. nr. 2.
 az előtt üres volt, most typus benne. nr. 16
 X. Bötünek való materia libr. 21.
 Praelum, avagy saito minden hozza tartozo eszközevel, jo. nr. 2.
 Vas Gyertya tarto. nr. 2.
 Jo punctura. nr. 3.
 Ollo pengelye nélkül. nr. 1. deest.
 Kopot vesük fa nyelestől. nr. 2.
 Hitván reszelők. nr. 2.
 Keresztes veső. nr. 1.
 Vas rámat srofolo pörölyöcske. nr. 1.
 Patko verő, fa nyelestől. nr. 1.
 Nyomtatáshoz való kesz laptá. nr. 1.
 Gyántár főző réz fazék fedelestől, lábastól. nr. 1.
 Tekkelyre való jo vas ráma. nr. 4.
 Bötühöz való cásták, az Typographiában paria. nr. 29.
 Az Coetus Bibliothecájában paria. nr. 13 et unus.
 Bötühöz való hajók. nr. 8.
 Bötü szedő vas. nr. 6.
 Fa, nr. 2.

A sárospataki nyomda 1666-os leltározását három év múlva, 1669. november 19-én újabb számbavétel követte. A második leltár az alsó-zempléni református egyházmegye 1669. február 6-án, Sárospatakon hozott határozata alapján készült. Az egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyve kimondja: „... a Bötük Másálása felől rendelték: Hogy mihelt a mostani munkákat elvéghezi a Typographus egy terminusson Másálják megh.” Ugyanez a gyűlés felhívja a nyomdász figyelmét, hogy a „Typusokra és Nyomtatott Exemplarokra gondot viseljen, akarkit be ne bocsásson, hogy idő nap előtt az Exemplarokat el ne lopják.”

A kollégium rektora és Szántai Pál professzor jelenlétében felvett második leltár korántsem olyan részletes, mint az első. A különféle betűket ebben is pontosan feltüntetik, lemérik, a cifrákat és ABC-ket szintén felsorolják a hiány megjelölésével, azonban a könyvkötőműhelyről mindössze egy sor: „Compactoriához való vas szerszámok” - a nyomdász-műhelyről pedig semmi feljegyzés nincs. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy a kollégium első fokú felügyeleti szerve, az alsó-zempléni egyházmegye csak a betűk „másálását” rendelte el.

Általánosságban tekintve a pataki nyomda két leltárát, megállapíthatjuk, hogy a fejedelmi tipográfia rangjához illően volt felszerelve. A gazdag betűanyag, amely magába foglalta az e korszakban használatos úgyszólván összes betűfajtákat, a nagymennyiségű „czifra”, mint nélkülözhetetlen nyomdászati kellék, a két prés, a jó állapotban lévő nyomdai szerszámok, amelyek között a hat darab betűszedő vas különösen figyelemre méltó, mert ebben a korban fából készült sorjázót - „szedőfát” használtak a hazai és külföldi nyomdáknál, a könyvkötő műhely berendezése mind azt bizonyítja, hogy vidéki viszonylatban a pataki nyomda a legjobb műhelyek közé tartozott.

Betűanyag tekintetében ki kell emelnünk a tipográfia héber és görög „typusait”. A XVII. században kevés magyarországi nyomda volt ellátva héber és görög betűkkel. Tudomásunk szerint a protestáns nyomdák közül a pataki tipográfián kívül csak a gyulafehérvári és Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában volt görög és héber betű. A jóval nagyobb debreceni nyomdában, az 1660-70-es években még görög betű sem volt. Megjegyezzük azonban, hogy a két betűfajtát eléggé ritkán szedték elő a kástákból a pataki officinában. Mindössze egyetlen héber nyelvű költemény jelent meg a nyomdában 1652-ben, a Rákóczi Zsigmond halála

alkalmából kiadott *Musae Patakinæ complorantes* című kötetben. Egyébként a héber és görög betűket csak teológiai művek jegyzetelésére használták.

Az aránylag nagy mennyiségű „cziprákat” tekintve azt gondolhatnánk, hogy a kiadványok rendkívül díszes formában jelentek meg a pataki tipográfiában. A két nyomdász, Renius és az őt követő Rozsnyai a kor szokásához híven mértékletesen bánt a cifrákkal, csak olyan esetben használták őket, ha ezt a kiadvány okvetlenül megkívánta. Ahol viszont alkalmazták a díszítő elemeket, minden esetben ízléssel, mesterségbeli leleményességgel tették. A címlapkörzetek legáltalánosabb motívuma az Európa-szerte ismert reneszánsz arabeszk minta. Ennek különféle variációit szemlélhetjük a kiadványokon. Felváltva alkalmazták a reneszánsz levéldíszítményeket, tojásfüzéreket. A címlapdíszek közül Comenius művein a szerző jelmondatával ellátott embléma szerepel. Néhány kiadványon ott látjuk az Elzevirek nyomdászjelvényét: fa alatt álló férfialak „Non solus” felirattal. A fejléceket általában körzetdarabokból alakították ki a pataki tipográfusok, a záródíszek között pedig felbukkan a szintén általánosan használt reneszánsz hurokminta, az arabeszk és moreszk, olaszorsós motívum. A kalendáriumokhoz külön „cziprákat avagy jegyeket” használtak, de hogy ezek milyenek voltak, nem tudjuk megállapítani, mert pataki kalendárium alig maradt fenn. Hasonlóképpen bizonytalanságban vagyunk a leltárban szereplő „sas és őz” névvel jelölt cifrákat illetően. A kiadványokban nem találtuk meg ezt a díszítményt. Valószínűleg ilyen állatfigurával dekorált iniciáléről van szó. Fametszettel díszített mű mindössze kettő jelent meg a pataki nyomdában. Az egyik Comenius *Orbis Sensualium Pictus Quadrilinguis*-ének (A látható világ) töredéke - ennek ismertetésére még visszatérünk -, a másik pedig Kézdivásárhelyi Matkó István *X, ut Tök, Könyvnek el-tépése. Avagy, Banyasz Csakany* című műve, amelynek a címlapját díszítette fametszet. A nyomdai díszítőelemek közé tartoztak a négy sorozatból álló iniciálék is. „Az öregbik Alphabetum” - a nagyobb méretű iniciálésor - betűit reneszánsz indafonatos cifrák ékesítették, az ezt követő három iniciálésor azonban meglehetősen egyszerű: a közönséges szedett kezdőbetűt szerény, körzetdarabokból álló keret veszi körül. Mind a négy kezdőbetűtípus megtalálható más korabeli erdélyi és felvidéki nyomtatványokban is.

A nyomda technikai felszerelésének legfontosabb darabja, a két sajtó, tizenhat évi használat után is jó állapotban volt. I. Rákóczi György 1636. augusztus 12-i levelében „3 praelumhoz való minden eszközök” csináltatásáról értesítette Tolnai Istvánt, azonban a leltár szerint a három sajtóból csak kettő került Patakra. A sajtók, egyáltalán a tipográfia termelékenységére vonatkozólag nincsenek adataink, vagyis a megjelent művek példányszámát nem ismerjük. Azt viszont a vízjelekből sikerült megállapítanunk, hogy a papírszükséglet túlnyomó többségét Lengyelországból, kisebb részét felvidéki malmokból szerezte be a nyomda. A jobb minőségű papíron megtalálható a lengyel sasos vízjel, a kevésbé finom papíron a hármas halmon kettős kereszt jelzés. Hogy a felvidéki papírmalmok közül melyikből vásárolta a pataki tipográfia a papírt, azt nem tudjuk.

Levéltári adatra a felvidéki papírvásárlással kapcsolatban egyetlenegyre bukkantunk: 1654. július 11-én Nagy Tamás sárosi udvarbíró sikertelen papírvásárlási kísérletről tudósítja Klobusiczky András pataki jószágkormányzót; „én az papirosért Tepliczére küldöttem volt szekérrel az kegyelmed írása szerint és az könyvnyomtató jegyzése szerint ... csak egy pénz ára papiros nem volt.”

A lengyelországi papírra vonatkozó fontos adalék I. Rákóczi György 1632. június 19-én kelt levele. A fejedelem felszólítja Csernel György jószágigazgatót: „Az mely papirost Krakóból hozattam volt, annak is beküldése felől egynehányszor parancsoltuk az pataki udvarbírónak, de mind elhallgatta; kegyelmed intse meg, effélékben békét hagyjon, mert bizony kárát s gyalázatát vallja.” A levél írásának idején még nem működött a pataki sajtó, nagy a valószínűsége

azonban, hogy később a meginduló nyomda szintén Krakkóból szerezte be papírszükségletének jelentős részét.

A tipográfia felszereléséhez szervesen hozzátartozó könyvkötészeti eszközök leltári felsorolása alkalmat ad arra, hogy a nyomda termékeit könyvkötészeti szempontból is megvizsgáljuk. A fennmaradt és általunk kézbe vett pataki kiadványok között alig találunk díszített könyvtáblákat. Egyszerű, sima, barna bőrkötés borítja a nyomda termékeit. A kiadványok jellegével magyarázható ez az egyszerűség. Tankönyveket, doktori értekezéseket, népszerű polemikus műveket, kalendáriumokat máshol sem kötöttek aranyozott bőrbe. Ez persze nem jelenti azt, hogy díszesen kötött műnek készült volna a compactoriában. A „vas szerszámok”, illetve dúcok, az „aranyozáshoz való párna” azt bizonyítja, hogy a műhely szerszámjai között ott voltak a könyvtáblák díszítésére szolgáló eszközök. Az ismert - bár szükségesnek mondható - emléktárgyak alapján megállapíthatjuk, hogy a pataki nyomda könyvkötőműhelyéből kikerült díszkötéses művek semmiben sem maradtak el a korabeli könyvkötőművészet remekeitől. Az 1882-es budapesti könyvkiállításon három sárospataki kötést mutattak be. Comenius *Januájának* 1652-es kiadásából barna, egész bőrbe kötött példány maradt fenn; a könyv gerince bordázott, a préselt kötéstábla külső kerete domború, a kereten belül levő sarokdíszítés és a középrész homorú nyomású. Az 1653-ban Patakon kiadott *Exemplar Reconciliacionis...* című művet egy másik latin munkával kötötték egybe; az egykorú festett hártlyakötés felső tábláján tojásdad alakú medalion, melynek díszes keretében a világrend örök törvénye görög isten-asszonyának, Themisnek az alakja látható kivont karddal és jelvényével, mérleggel a kezében. A hátsó fedélen kisebb medalion szűkebb keretében virágtartó edényből kiemelkedő szegfűvirág díszlik. Mindkét medalion homorú nyomású. Pápai Páriz Imre *Keskeny Ut* című műve 1662-ben Patakon megjelent kiadásának egész bőr-kötéses, bordás gerincű példánya maradt ránk, aranyozott bordaközökkel és táblákkal; az aranymetszettel, préselt sarokkal díszített könyvön a kötőszalagok nyomai is megvannak.

Az első két díszkötést Renius György készítette, a harmadikat azonban minden valószínűség szerint az a szebeni szász könyvkötő legény, akiről Lorántffy Zsuzsánna Tokajban, 1655. november 16-án kelt levelében olvasunk először: „két szász legény jött ide Szebenyből, az kiknek egyike könyv kötőnek mondja magát”. A fejedelemasszony egy későbbi, Munkácsról, 1656. március 7-én írt levelében pedig ez áll: „compactor vagyon Patakon”. E dokumentumok alapján kimondhatjuk, hogy 1655 végétől külön könyvkötő is dolgozott a pataki nyomdában. A megnövekedett termelés ezt mindenképpen indokolta.

A tipográfia berendezését, felszerelését részletesen ismertető leltárak egy kérdésre nem adnak feleletet: hol volt a nyomda helyisége? Medgyesi Pál 1649. október 22-én kelt és már idézett leveléből arra kell következtetnünk, hogy a tipográfia számára Rákóczi Zsigmond vagy Lorántffy Zsuzsánna biztosított alkalmas épületet. Medgyesi azt írja Zsigmond hercegnek, hogy „egy ház nem sokat tenne Nagyságtoknak”, tehát a pitvarból, jobb és bal kézre nyíló szobából álló tipográfia nem a kollégiumban működött, hanem valahol a belső vár területén, a fejedelmi család tulajdonában lévő épületben. És hogy hogyan működött, azt a korabeli szemtanú, maga Comenius írta le az először Nürnbergben 1658-ban, majd később oly sokszor megjelent *Orbis Sensualium Pictus Quadrilinguis*-ében: „A könyvnyomtatónak vannak érczből való betűi nagy számmal, melyek el vannak osztva tartó-helyecskékre (kástákra). A betűrakó (szedegető) ki szedi azokat egygyenkint és öszve szedi az eleiben adott írás szerint a melly a terjesztő (tartó) fán előtte áll. A szókat a mustrába (rend szabóba) szedi, mig egy fél levél lészen, eztet ismét a rendelő táblára teszi, és öszve szoréttya azt a vas rámákkal a satók által, hogy egymástul el ne hulljanak és a prés alá teszi. Azután a nedvesítő labdákkal reá keni a füstéket; fellyül reá teszi a fedélbe tett árcusokat, mellyeket a bévetéllőn a sajtó alá vetvén és a fordító rúddal megnyomván fel itattya vele a betűket.”

Hiányos lenne a pataki tipográfiáról eddig felvázolt kép, ha nem beszélnénk a nyomda termékeiről és, ha csak röviden is, nem ismertetnénk a kiadványokat, amelyek alapján megállapítható, milyen szerepet töltött be nemzeti kultúránk történetében a Rákócziak nyomdája.

Renius György, „ő nagyságok könyvnyomtatója”

Ha figyelembe vesszük Comeniusnak a sárospataki nyomda felállítását körül kifejtett tevékenységét, szinte természetesnek tűnik, hogy a sajtó az ő műveinek, illetve beköszöntő beszédének nyomtatásával kezdte meg működését. Comenius székfoglaló beszédét 1650. november 24-én tartotta, Lorántffy Zsuzsánna, Rákóczi Zsigmond, a kollégium professzorai, patrónusai és a diákság jelenlétében, *De cultura ingeniorum* (A lelki tehetségek kiműveléséről) címmel. Ezt a beszédet négy nap múlva újabb előadás követte, melyet Comenius *De primario Ingenia colendi instrumento, solerter versando, Libris oratio* (A könyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről) címmel olvasott fel. A két iskolai beszéd szedésével és nyomtatásával indult meg az új nyomda működése. Renius György igyekezett ugyan a munkával, az író azonban gyorsabb volt, mert mire a két beszéd nyomtatásával elkészült, Comenius megírta harmadik művét, hétosztályos iskolája első három osztályának tantervét, a *Scholae latinae tribus classibus divisae Delineatio*-t (A háromosztályos latin iskola vázlatos tervezete). E harmadik beszéd kinyomtatása után jelent meg egy kötetben a sárospataki nyomda első terméke *Primitiae laborum Scholasticorum. In Illustri Patakino Gimnasio* címmel. Az 1651-es évszámmal, de a nyomdász neve nélkül megjelent kiadványon ott látjuk a Comenius jelmondatával ellátott címlapdíszet, amely még négy további munkáján is megtalálható.

Renius György nyomtatványait a könnyebb áttekinthetőség kedvéért témák szerint csoportosítjuk. A pataki kollégium professzori kara, valamint a Comenius ösztönzésére létesített nyomda elsősorban az oktatás szolgálatában állt. Ezzel magyarázható, hogy a kiadványok jelentős részét a tankönyvek alkotják. A nyomda történetének első hat esztendejében kizárólag Comenius tankönyvei jelentek meg a pataki tipográfiában.

Az 1651-ben kiadott kisebb munkák után 1652-ben Comenius nagy jelentőségű tankönyvsorozata látott napvilágot a nyomdában: a *Vestibulum*, a *Janua* és az *Atrium*. A *Vestibulum* javított kiadása volt annak az 1648-ban írt és Lesznóban megjelent tankönyvnek, amelyet Comenius a svéd iskolák számára készített. A könyv Patakon írt előszavában Comenius megjegyzi: „... a vestibularis osztály tankönyvét képekkel akartam díszíteni, amelyek híven fejezik ki a dolgok alakját... Tervem azonban nem sikerült, bár már belekezdtem a megvalósításba, mert Patakon nem voltak megfelelő mesteremberek.” (Szepessy Tibor fordítása.) A *Vestibulum* illusztrációk nélkül is nagy sikert aratott: ebben a formában a második kiadása 1657-ben Lőcsén jelent meg, a harmadik és negyedik kiadása ismét Patakon. Egyébként a mű 1867-ig 38 kiadást ért meg hazánkban.

A *Janua* az első pataki nyomtatvány, melyen a tipografus neve fel van tüntetve. Könyvészeti adatok azt bizonyítják, hogy a tankönyvet még az 1652-es évben háromszor kiadták. Rácz Lajos, Comenius pataki munkásságának kutatója, megállapítja „A *Bibliá*-t és a *Krisztus követését*-t leszámítva, nem volt könyv, mely több nyelven és több kiadásban látott volna napvilágot, mely hosszabb ideig állt volna - részint eredeti szövegében, részint átdolgozott alakjában - az oktatásügy szolgálatában, és így nagyobb befolyást gyakorolt volna az általános műveltség előbbvitelére, mint a Comenius *Janua*-ja. Csak Magyarországon 31 kiadást ismerünk belőle.”

Comenius a tankönyveken kívül több pedagógiai vonatkozású művel gyarapította a nyomda kiadványait. Székfoglaló beszéde után 1651-ben jelent meg a *Schola Pansophica, Hoc est Vniversalis Sapientiae Officina* című neveléstudományi munkája. Első pataki könyvének folytatása az 1652-ben kiadott *Laborvm Scholasticorum in Illustri Patakino Gimnasio Continuatio* című rövid mű. A *Continuatio* megírására szomorú esemény késztette Comenium: Rákóczi Zsigmond 1652. február 4-én meghalt. A váratlan veszteség, pártfogójának, politikai tervei központi alakjának elvesztése arra indította Comenium, hogy elhagyja Sárospatakat. Erre most még nem került sor, mindenesetre a *Continuatio*-ban értékeli eddigi munkásságának eredményeit, és felsorolja azokat a gátló tényezőket, melyek miatt új oktatási rendszere nem fejlődhetett azzá, amivé szeretne volna.

Saját nevelési elveinek elfogadtatásán túl, Comenius arra is gondot fordított, hogy a tanuló-iffúság megismerhesse jelentős humanista tudósok erkölcsnemesítő, szorgalomra ösztönző műveit. 1652-ben több nevezetes művet rendezett sajtó alá (Fortius: *De Ratione Studii Liber*, Erasmus: *De Ratione Studii. Tractatus, Fortius Redivivus*), s a példányokat ingyen osztotta szét az iskola növendékeinek. Fortius *De Ratione Studii* című könyve ajánlásában ezt írja Comenius: „néhány társatok e könyvecskét ennélam - aki köztetek vendégként élek - megpillantván és mohón átolvasván, arra kértek, hogy azt nyomassam itt ki. Én, aki a ti javatok előmozdítása érdekében semmi alkalmat nem akarok elmulasztani, úgy vélem, hogy e kívánságot nem lehetett megtagadnom.” (Rácz Lajos fordítása.) Azért bocsátotta sajtó alá a három művet, hogy az ifjak a jó könyveket megismerjék, pontosabban: jó könyvekkel töltsék meg szobájukat. Ő maga nem ad hozzá semmit a művekhez, csak az a kívánsága, hogy a pataki iskola növendékeiből is támadjanak Fortiusok a tudomány szeretetében.

Az erkölcsi nevelés, illetve az iskolai fegyelem előmozdítását szolgálta a *Praecepta morum* és a *Leges Scholae bene ordinatae* című munka. Mindkettő 1653-ban jelent meg.

Comenius pedagógiai elveinek egyik lényeges pontja volt a szemléltetés. Eszközéül a képeken kívül a színpadot is felhasználta. A színjátszást a gyakorlatban is igyekezett a tanítás és nevelés szolgálatába állítani. Az iskolai színjátékok olyan nagy sikert arattak, hogy a kollégium *Schola Lvdvs, seu Enciklopaedia viva* címmel 1656-ban kiadta Comeniusnak e jelentős művét. A *Schola Lvdvs* tulajdonképpen a *Janua* színi alkalmazása volt: a szerző nyolc játékra osztva adatta elő a *Janua* tartalmát.

Kétségtelen, hogy Comenius legismertebb tankönyve, amely számos kiadásban és számos nyelven jelent meg, az *Orbis Sensualium Pictus Quadrilinguis*. A szemléltető oktatásnak ezt a klasszikus képeskönyvét nem a pataki nyomda adta ki először, mégis szólnunk kell róla, mert a tankönyvnek sok pataki vonatkozása van, sőt a mű megjelenéséhez az első lépést a pataki tipográfia tette meg. Comenius az *Orbis Pictus*-t Sárospatakon írta 1653-ban. Renius György megkezdte a mű kinyomtatását, az illusztrációk egy kis része el is készült, azonban a munka félbeszakadt, mert Comenius elhagyta a kollégiumot. Mindössze egy ív látott napvilágot Patakon a *Vestibuli et Januae Linguarum Lucidarium* címmel nyomtatni kezdett műből. A teljes mű 1658-ban, Nürnbergben jelent meg, ott már a végleges *Orbis Sensualium Pictus* címmel.

Hosszú ideig tartotta magát az a téves nézet, hogy az *Orbis Pictus* csak azért nem jelenhetett meg a pataki tipográfiában, mert a nyomda felszerelése elégtelen volt a munkához. Az utóbbi időben azonban két olyan *Lucidarium*-töredék bukkant elő - az egyik Angliában, a másik Sárospatakon -, amely azt bizonyítja, hogy a pataki nyomda képes lett volna a teljes mű illusztrált kinyomtatására, ha ezt Comenius igényli. Igaz ugyan, hogy 1652-ben a *Vestibulum* még illusztrációk nélkül jelent meg, mert Comenius szerint nem volt „ügyes fametsző” a városban. Az újonnan előkerült töredékek azonban kétségtelenné teszik, hogy a nyomda

pótolta a hiányt: a *Lucidarium* első íve képekkel van díszítve, sőt egyes vélemények szerint a metszetek pataki épületek - a kollégium, a Rákóczi-vár - képét örökítették meg.

A református kollégium szolgálatában álló nyomda számos *teológiai művet* bocsátott közre. Medgyesi Pál *Lelki A-Be-Ce-je* 1652-ben jelent meg, *Rövid tanítás az presbyteriumrol avag' eg'hazi tanatsrol* című könyve 1653-ban. A *Rövid tanítás* nyomdatörténetileg is érdekes, mert Renius kiadványai közül csak ennek tudjuk a példányszámát. A mű „az Méltóságos Öregbik Fejedelem Aszszon'nak parantsolatjára” ezer példányban jelent meg. Medgyesi alaposan megnehezítette a nyomdász munkáját, mert a szövegben mindenütt kihagyatta vele az y-t. Erre vonatkozólag műve végén, „Vétkes N'omtatások” cím alatt így ír „...az y-nal én az Régi Mag'ar Írásnak állapotja szerént nem akarván élni, tsak horgas vonétással jeg'zettem meg fenn az nég' lág' betöket, az gy, ly, ny, ty, ig': g', l', n', t', a' mint a' régi n'omtatásokban is vag'on; mellyet a N'omtato vag' nem vévén jól eszében, vag' az ahoz alkalmatlan betö miat nem követhetvén, ol'an hel'en szakasztásokat ejtett az eg' szokban, mel'lel igen meg disztelenöltek s nehezebb olvasokká löttek azok.” Rejtély, hogy Medgyesi miért archaizál 1653-ban; feltételezzük, hogy a „horgas vonétások” sok gondot okoztak a magyarul nyilván kevésbé tudó Reniusnak. Ha a kiadvány „meg disztelenölt”, ebben semmiképpen nem a tipográfus a hibás.

A II. Helvét Hitvallás latin és magyar nyelven 1654-ben jelent meg *Confessio et Expositio Fidei Christianae, Az az: Az Keresztyeni Igaz Hitről Valo Vallas-tétel* címmel. A Hitvallás, valamint az 1655-ben megjelent *Az keresztyeni tudománnak ... Rövid Summája* című terjedelmes mű kiadásának költségeit Lorántffy Zsuzsánna fedezte. Lippai Sámuel pataki lelkész *Brevis dissertatio*-ja a kenyér és a bor előzetes felmutatása kérdéséről 1654-ben jelent meg.

A teológiai művek csoportjába tartoznak az *egyházi beszédek*. Mindössze két ilyen tartalmú kötetet adott ki Renius György: 1653-ban *Erdel' s egesz Mag'arnep... Harmas Jajja* címmel Medgyesi Pál I. Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond és Bethlen István gróf felett mondott gyászbeszédét, 1655-ben pedig *Isteni és Istenes Synat* című prédikációját. A *Harmas Jaj*-t szintén y-ok nélkül nyomatta Medgyesi, és a tipográfusnak még a három temetési prédikációt tartalmazó beszédgyűjtemény címlapjával is meg kellett birkóznia. Renius tudását dicséri, hogy a rendkívül hosszú - 27 soros - könyvcím tördelése mind tartalmilag, mind formailag kifogástalan.

A pataki tipográfia kiadványai között számos mű képviseli a XVII. század népszerű műfaját, a *hitvitázó* irodalmat. A kollégium nyomdájának szerzői ez idő tájt három irányban folytattak polémiát. A műhely indulásának évében, 1651-ben két pataki diák - Szőlősi János és Budai István - *Responsio ad ea, quae cl. A. Horvat ... edisseruit* című füzetében a kassai evangélikus iskolarektor teológiai művével vitázik. Három évvel később a puritánusok használják fel a nyomdát eszméik terjesztésére, és éles vitába szállnak a maradiakkal. Tolnai Dali János 1654-ben megjelent könyvének címe a polémia hevesességére utal: *Dáneus Raca-J. Az az: A Mi-Atyánk felől Igaz Értelmü Tanítóknak Magok Mentsége Vaci-Andrásnak Usorás Vádja és Szidalma ellen*. Tolnai nyomában Medgyesi Pál is bekapcsolódott a vitába, *Trecentum Viratus...* című füzetével, amely 1656-ban jelent meg. Közben változatlan erővel folyt a vita a római katolikusokkal, főképp a jezsuitákkal. (Lippai Sámuel: *Desperata causa Prioris Elevationis...*, 1655; a Kecskeméti C. János: *Fides Jesv et jesvitarvm*, 1656.)

Történelmi tárgyú művet csak egyet adott ki Renius György, az 1653-ban megjelent *Exemplar Reconciliationis...*-t, mely a bécsi és a zsitvatoroki békekötés határozatait, illetve az 1608-tól az 1649-ig tartott országgyűlések törvénycikkeit tartalmazza. A mű díszes kötését a pataki nyomda könyvkötőműhelyének remekei között már ismertettük. Renius nemcsak a kötéssel mutatta meg tehetségét, hanem a könyv nyomdai kiállításával is. A szép betűkkel, ízléses címlappal megjelent kiadvány felveszi a versenyt bármelyik kortárs nyomdász mesterművével.

A szépirodalom szintén csak egy művel képviselteti magát Renius kiadványai között. 1652-ben jelent meg a Comenius, valamint a pataki iskola tanárai és diákjai által írt *Musae Patakinæ ... complorantes* című elégiagyűjtemény, mely a Rákóczi Zsigmond halálára készült verseket, sírfeliratokat tartalmazza, köztük Tofaeus Mihály professzor már említett héber nyelvű költeményét.

A nyomda vegyes tartalmú kiadványai közé két művet sorolhatunk. Az egyik Comenius *Animæ Sanctæ ... Beatum Satellitium* című füzetkéje, amely 1653-ban jelent meg. Comenius ezt az emlékiratot amszterdami pártfogója, Ludovicus de Geer halála alkalmából nyomatta ki. A másik mű, Comenius búcsúbeszéde, a *Laborum Scholasticorum Patakini obituum coronis* 1654-ben jelent meg. Comenius már Patakra érkezésekor tudomására hozta a fejedelmi családnak, az iskola vezetőségének, hogy nem sokáig szándékszik itt maradni. A körülmények alakulása folytán pataki tartózkodása egyre nehezebbé vált, hiszen pártfogója, álmának remélt megvalósítója, Rákóczi Zsigmond meghalt. II. Rákóczi György uralkodása semmi reménnyel nem kecsegtette terveit illetően, ezen kívül kicsinyes irigység, tanártársai - érthető - féltékenysége keserítette napjait. Újra bejelentette tehát Lorántffy Zsuzsánnának, hogy eltávozik. Most már nem volt erő, ami visszatarthatta volna Comeniust, politikai tervei csődöt mondtak, nem látta értelmét ottmaradásának; elindult Lengyelország, majd Hollandia felé. Búcsúbeszédében összefoglalja sárospataki munkásságának eredményeit. Tanáccsal látja el az ottmaradókat, felhívja a tanárok figyelmét módszerének továbbvitelére és fejlesztésére. Megköszöni Lorántffy Zsuzsánna, Tolnai Dali János, Klobusiczky András pártfogását. Az ifjúságot arra kéri, használja fel a tanulásra adott alkalmat, legyen szorgalmas, kitartó, igazán áthatva a tudomány szeretetétől. Végül ezt írja: „Vajha én, aki nem álmodtató álmodtató, hanem ébren levőktől ébren hívtam hozzátok, s aki az előítéletek ostorát elég soká tapasztaltam, de azért nem csüggedtem, most végre téged, Pataki Iskolám (akár távozásom után) úgy felvirágozni látnálak, hogy örömmel és koronámnak nevezhetnék.”

1654-ben Comenius távozott Sárospatakról, két évvel később Renius György hagyta el a tipográfiát, de csak egy időre, mert az 1656-ban megjelent *Cathechismus (Keresztyen), Az az A keresztyeni Hitnek agazatira valo rövid tanitas...* címlapján új mester nevét olvashatjuk: „Nyomtattatott Rosnyai János által”, 1657-ben viszont ismét felbukkan Renius György neve Medgyesi Pál *Igaz Magyar-Nep Negyedik Jajja s-Siralma* című prédikációs kötetén, 1656 végén és a következő év elején tehát Reniust - valószínűleg betegsége miatt - Rozsnyai helyettesítette a tipográfiában. Ezt a feltevést támasztják alá Somosi Petko János *Igaz és Tökéletes boldogságra Vezérő Ut* című fordításának kinyomatási körülményei is; a címlapon tipográfusként Renius György neve, kiadási évként 1656 szerepel, a mű kolofonjában viszont ezt olvassuk: „E könyv végződött-el 1658-ban Rozsnyai János által, ugyan Sáros-Patakon.”

1657-től Renius György neve tudomásunk szerint sem külföldi, sem hazai nyomtatványokon nem fordul elő. Arra sem találtunk adatot, hogy Comenius után ment akár Lesznóba, akár Hollandiába, tehát csak arra gondolhatunk, hogy 1657-ben Sárospatakon meghalt. Kiadványai alapján megállapíthatjuk, hogy Renius György kitűnő szakember, kora színvonalán álló tipográfus volt. Pataki működése alatt - a kutatás mai állása szerint - húsz latin és tíz magyar nyelvű művet adott ki. Szakmabeli tehetsége olyan nyomdát virágoztatott fel Sárospatakon, amely kiadványaival csak növelte a kollégium történetében annak a csaknem négy évnek jelentőségét, amelyet Comenius Patakon töltött.

„Nyomtatta Rozsnyai János”

A sárospataki nyomda második mesteréről éppoly kevés adat áll a rendelkezésünkre, mint Renius Györgyről. Származását, korábbi munkásságát illetően csak feltevésekre szorítkozhatunk. Nevéről ítélve, felvidéki születésű lehetett, mesterségét is valamelyik felvidéki nyomdában tanulhatta, Lőcsén, Bártfán vagy Kassán, ahol a XVII. század elején Felső-Magyarország legjelentősebb nyomdái működtek. Rozsnyai személyét illetően azonban e három könyvnyomda történetéről írt monográfiák sem adnak tájékoztatást, mert a szerzők rendszerint csak a nyomda vezetőjének nevét említik.

Mindössze annyit tudunk tehát Rozsnyai Jánosról, hogy Patakra érkezésekor szakképzett mester, kiváló nyomdász volt, és legkésőbb 1656 végén kezdte meg a munkát a tipográfiában. Aránylag fiatal emberként került ide - 1682-ben halt meg -, a nyomda vezetését ideiglenesen Renius György betegsége alatt, végleg annak halála után vette át. Javadalmazása minden bizonnyal megegyezett Renius György konvenciójával. 1656 végén kinyomatja a *keresztyen Cathecismus*-t „ujabban meg-jobbítva s öregbítve”.

A nyomdász személyének változása nem érintette a pataki tipográfia profiljának addig kialakult rendjét: a nyomda elsőrendű feladatának továbbra is a tankönyvek kiadását tekintette. Renius idejében ez a tevékenység Comenius műveinek kiadására szorítkozott, 1656 után új nevek bukkannak fel a tankönyvírók között. Comenius hagyománya tovább érvényesül az oktatásban és nevelésben - ennek bizonyítékai a Rozsnyai által kinyomatott Comenius-tankönyvek is - azonban az eddig „hallgató” pataki professzorok egyszerre előtörnek, és ontják a tankönyvek kéziratait, bőven ellátják munkával a nyomda új mesterét.

Az iskola két professzora, Pósa-házi János és Buzinkai Mihály szinte versenyre kel, hogy melyikük tud jobb és több tankönyvet írni. Comenius távozása tehát korántsem jelentett olyan pótolhatatlan veszteséget a kollégium számára, mint ahogy egyesek vélték vagy vélik. Fiatal tanárgárda vette át a vezetést, és a tudományos képzést, az oktatást olyan szinten tartotta, mint amilyen Comenius idejében volt.

Pósa-házi János, saját tudományágának szorgalmas művelője, három teológiai, illetve filozófiai tankönyvet írt; a polemikus jellegű *Ars Catholica. Vulgo Metaphysica* és a Szentlélekkel foglalkozó *Pneumatologia*, 1662-ben, a *Philosophia Naturalis. Sive Introductio in theatrum naturae* 1667-ben jelent meg.

Még termékenyebb tankönyvíró volt Buzinkai Mihály professzor. Szónoklástani, illetve a vitatkozás tudományát oktató művei: *Institutionum Rhetoricanum Libri Duo*, 1658. *Institutiones Oratoriae Ex optimis Authoribus collectae*, 1659. *Institutionum Dialecticarum Libri Duo*, 1659. *Compendii Logici Libri Duo*, 1661., II. kiadás 1668. Comenius *Vestibulum*-át 1661-ben és 1662-ben újra kiadta Rozsnyai János. Molnár Gergely kolozsvári professzor latin nyelvtana 1661-ben jelent meg *Elementa Grammaticae Latinae* címmel.

Az eddig említett tankönyvek elsősorban a felsőbb fokú oktatás szolgálatában állottak. A pataki tipográfia kiadványai között azonban megtaláljuk az alsó szintű oktatás segédeszközét is. 1659-ben jelent meg *A-Be-Ce* címmel az eddig ismert legrégebb magyar ábécéskönyv. 1883-ban történt felfedezése, illetve megtalálása rendkívül fontos, nyomda- és pedagógiatörténeti szempontból egyaránt. Sajnos, a könyv nem teljes, ezért a címét sem tudjuk pontosan közölni, bár a legfontosabb: a kiadási év és a nyomdász neve a kolofonból megállapítható. Magát az ábécét Czeglédi István *Halotti beszéd Udvarhelyi György felett...* Kassa, 1662. című könyvének fedeléből áztatták ki, nem csodálkozhatunk tehát, ha csonkán került elő. Megtálalásáig az ugyancsak Rozsnyai János által Debrecenben, 1681-ben nyomtatott ábécéskönyvet tartották a legrégebbnek.

Pedagógiai vonatkozású mű csak egy jelent meg a pataki nyomdában Rozsnyai János idejében: Pósa-házi János székfoglaló beszéde *Oratio Inauguralis, De recta eruditionis comparandae ratione*, 1657. címmel.

Annál nagyobb számban láttak napvilágot a különböző tartalmú doktori értekezések. A pataki kollégiumban, de a többi magyarországi református iskolákban is a magas szintű oktatás betetőzésének valamelyik - esetleg több - külföldi protestáns egyetem látogatását tekintették. Vendégeskedése során a peregrinus diák rendszerint disputációkat írt disszertációként, és valamelyik külföldi nyomdában kinyomatta őket. Az az öröndetes tény, hogy most már Patakon is működött tipográfia, lehetővé tette, hogy a diákok disszertációikat helyben nyomassák ki. Szombathi János, a pataki iskola történetéről szóló művében a nyomda fontosságáról írva, megállapítja: „... többek között az a nagy haszna volt, hogy az iskolai kézi könyvek, helyben és haladék nélkül nyomtatódtak ki, továbbá az is, hogy a nagyobb Tanuló-Ifjak külömb külömb féle matériákról rövid Dissertatiókat készítettek, mellyek mindjárt kinyomtatódván, közönséges helyen megdisputáltattak, és mind a szorgalmatosságnak nagy jelei, mind a tanulásnak nagy ösztönei voltak...”

Az első értekezések 1658-ban jelentek meg a nyomdában: Pósa-házi János - Körömdi Péter: *Disputatio Philosophica De Principio Philosophandi*; Pósa-házi János - Csekei F. Tamás: *Disputatio Philosophica De Regulis Philosophandi*; Pósa-házi János - Gyöngyösi D. András: *Disputatio Philosophica De Territorio Philosophandi*. 1659-ben Pósa-házi János - Jászberényi István jelenteti meg *Disputatio Politica. De Cive* című értekezését. 1660-ban két disszertáció lát napvilágot: Pósa-házi János - Csuzi Cseh Jakab: *Disputatio Methaphysica De Necessario et Contingente*; Pósa-házi János - Kis Komáromi János: *Disputatio Philosophico Theologica De Subsistentiis Divinis*. 1661-ben szintén két diák ad ki értekezést: Pósa-házi János - Lévai Péter: *Theses Philosophicae De Natura et Existencia Metaphysicae* és Pósa-házi János - Szatmárnémeti Mihály: *Cum Deo. Theses Philosophicae De Independente et Dependente* címmel.

Egyházi beszédek egész sorát nyomtatta Rozsnyai János. A legtermékenyebb író Medgyesi Pál volt, aki a 20-30 lap terjedelmű prédikációit, melyeket a pataki templomban mondott, évenként kinyomatta. 1657-ben jelentek meg a *Rab-Szabadeto Isteni szent Mesterseg*, a *Külön ülő Keresztyen*, a *Serva Domine ... Nagy veszelyben forgo...* *Híveknek Vigasztalasi*, az *Igazak Sorsa e világon* című prédikációs füzetek. 1658-ban három Medgyesi-könyv látott napvilágot: a *Sok jajokban ... merült ... igaz Magyaroknak ... Siralmi* című gyűjteményes kötet, valamint az *Istenhez valo igaz Megteres* és az *Ötödik Jaj Es Siralom* című beszéd. 1659-ben csak egy Medgyesi-prédikációt nyomtat Rozsnyai *Joseph Romlasa* címmel, a következő évben viszont hét Medgyesi-beszéd hagyja el a sajtót: *Magyarok hatodik Jajja*; *Fel gerjedd s pokol fenekeig hatalmazott Rohogo Tüz*; *Ezechias Kir. Hiti*; *Ketseg torkabol ki hatlo lelek*; *Bünön buskodó lelek kenszergese*; *Gyözködő Hit*; *Isteni és Istenes Synat*.

Váraljai Lőrinc *Ibranyi Ferencznek Temetese* című munkája 1659-ben, Komáromi Csipkés György: *Szomorv Esetek Tüköre* 1661-ben, Szepsi W. András *Döghalál ellen Orvosság-a* 1662-ben, Köleséri Sámuel: *Bankodo Lelek Nyögesi* 1666-ban, Pathai András: *... Lastoci Borbala ... Bagosi Marton Uramnak ... Hazas-Tarsa meg hidegedett Teste felett ... Praedikatio* 1667-ben, Komáromi Csipkés György: *Keseredet Lélek Tiszti*; *Elet Unandosaga* 1666-ban, illetve 1668-ban jelent meg. Rhédei Ferenc bihari főispán temetésén több prédikátor mondott beszédet, amelyek 1668-69-ben sorra megjelentek: Szántai Pócs István: *Halotti Praedikatio ... Redai Ferencz ... felett*, Görgei Pál: *Emlekezetnek Oszlopa*, Eszéki István: *Halotti Magyar Oratio*. Pósa-házi János *Sermo panegyricus in Obitu ... Francisci Rhedei-je*, Czeglédi István *Enochnak, Istennel valo, minden-nap-i jarasa* kezdetű gyászbeszédével egy

kötetben, 1669-ben látott napvilágot. Szepsi W. András *Serkengető Szozat*-a 1668-ban, Miskolczi Szenczi János *Együgyű hasznos tanacslas, avagy javallo Magyar Oratio*-ja 1669-ben hagyta el a sajtót.

A teológiai tudományok művelői közül a pataki nyomdában a következő szerzők jelentették meg könyveiket: Kemény János (*Gilead Balsamuma*, 1659), Szalóczi Mihály (*Az Isten-ember Jesus Christusnak személye felől igazán értő Tanitoknak választetelek*, 1660), Debreczeni Kalocsa János (*Szent Davidnak Het Poenitentia-tarto Soltari*, 1662; Pápai Páriz Imre *Keskeny Ut* című munkájának új kiadásával egybekötve), Köleséri Sámuel (*Idvesseg Sarka*), 1666, Szilágyi Tarpai András (*Libellus Repudii et Divortii Christiani...*, 1667.), Csuzi Cseh Jakab (*Kincses Tar-haz...*, 1668.), Szokolyai István (*Serelmes Lelkeket gyógyító Balsamom*, 1669; *A Szent Biblianak O Testamentomi Környveiből egybe szedegettetett ahitatos Könyörgések*, 1669).

A szerző neve nélkül jelent meg a *Catechismus* 1658-ban, majd 1667-ben, és két gyakorlati célú egyházi kiadvány (*Liturgia Sacrae Coronae ... az Ur vacsorájának ki-osztasaban valo Rend es Cselekedet*, 1658., *Articuli juxta quos regitur Ecclesia...* 1667).

Említettük Renius György nyomtatványainak ismertetése során, hogy a tipográfia történetének első hat esztendejében a hitvitázó reformátusok még csak mérsékelten vették igénybe a nyomdát polemikus műveik megjelentetéséhez. E művekben a szerzők az udvariasság határain belül vitatkoznak, legfeljebb szedtevetéznak, csak Tolnai Dali János utasítja vissza Váczi András „usorás vádját és szidalmát” talán valamivel erősebb szavakkal, mint puritán kortársai. A Rozsnyai János által nyomtatott polemikus művekben azonban a felhevült vitatkozók már „melylyesztek, sőt „csákányozzák egymást, esetleg „görcsös bottal” támadnak, és az ellenfél „vesztett peri” felett örvendeznek, vagy „ezer mocskokkal eszelősen színlő s mázló” jelzővel illetik vitapartnereiket. A lehevesebb, de teológiailag is legfelkészültebb hitvitázó Pósházi János pataki professzor volt, aki Kis Imre és Sámbar Mátyás jezsuita páterekkel vívta véget nem érő harcát. Az első polemikus műve *Janus Philaetus Hydropolitanus. Egy Posonból repült huholo bagolynak megmellyesztése* címmel 1662-ben jelent meg. Ezt követte az 1665-ben nyomtatott *Rövid tudositas a consequentuiakrol* című vitairata. 1666-ban Pósházi annyira belelendül a vitába, hogy hat - hosszabb-rövidebb - polemikus művet jelentet meg a pataki nyomdában: *Posaházi Janosnak Kis Imre nevü Jesuita paterrel valo vetelkedese; Sámbarának az három kerdesre valo felelet; A három kerdesre valo summas választetelnek ... meg-razogatasa; Sámbarának, Kisnek, s egyebeknek adott felelet; Tromf ki tromf; Ben sült veres kolop, avagy Kis Paternek vesztett peri*. 1667-ben nyomtatja ki Pósházi a *Nagyobb latatja a pater Kis vesztett perinek* című vitairatát, ezt követi a *Görcsös Bot; Amaz dézteges fekete Bonasusnak a' hátára, Mellyel Vtőlbi szilajkodása tétül megegyengettetik* című vitairat 1668-ból, végül a Pázmány Kalauz-ára írt kétkötetes mű, az *Igazság Istápja*, amelyet 1669-ben nyomtatott ki Pósházi „a tusakodó fortélyos patvarkodások ellen”.

Pósházi mellett kisebb jelentőségű prédikátorok is bekapcsolódtak a vitákba. Czeglédi István 1659-ben megjelent műve szelíd hangvételű, legalábbis a címe erre enged következtetni: *Siralmas zárándoki járásból, csak nem régen haza érkezett Malach Doctornak ... Melach tudos Baráttával valo paj-tarsi Szo Beszede*. Tarpai Szilágyi András *Pápasták kerengője* című iratával szól bele a hitvitákba, amely 1661-ben jelent meg. Komáromi Csipkés György a kenyér és a bor átlényegülésének tételéről vitázik Bársony György váradi katolikus püspökkel: *Transsubstantiatio Exentizata* (1666) című könyvét Agricola Arbutus álneven, nyomdahelyként „Mesopotomiá”-t jelölve meg, magyarul is közreadja *Valo dolgok közül ki vettetett Altal-allatozas* címmel. Sámbar Mátyással Kézdivásárhelyi Matkó István zilahi prédikátor is felveszi a harcot, és rövid idő alatt egy közel ötszáz oldalas művet ír, amely ezzel a furcsa

címmel jelenik meg 1668-ban: *X, ut Tök, Könyvnek el-tépése Avagy, Banyasz Csakany*. Az „X ut Tök” kifejezés Kézdivásárhelyi Matkó István *Fövényen épített Ház Romlása* című, Szebenben 1666-ban megjelent művében található, amelyben Matkó a bérmlást bohóckodásnak nevezi, s a régi magyar kártya tök tízesének csörgősapkás bohócára utal. Sámbar ezt a sértést *A három idvösséges kérdés...* című válaszában utasítja vissza (Kassa, 1667). Matkó erre a műre adja meg viszontválaszát az *X, ut Tök*-ben. Szatmárnémeti Mihály az *Igassag Proba köve* című könyvével kezdi meg a vitát, és azt igyekszik bizonyítani, hogy a reformátusok az igazi keresztyének, mert ők „meg maradtak az Apostoltól fundált Keresztyén Romai Ecclesianak Hitiben, s Vallasaban, az uj Romai Páristák penig attol el szakadtanak”. Mondanunk sem kell, hogy az ellenfél sem válogatta meg a szavakat, s a vitatkozó felek a kor szokásának megfelelően egymásra lícitáltak a durvaságban, sértegetésekben. Szatmárnémeti Mihály *Igassag Proba kövé*-re ilyen című válasz jelent meg a kassai nyomdában: *A Régi Római Keresztyén Hitnek igaz Próba Köve, melylyel valami Gönczi rosz Proba-kő, merő porhányu Czigány Palla kinek lenni meg mutattatik; kivel Nemethi Mihaly a' Calvinista uj Vallast a' Romai Sz: Régiségnek vén szakállával öszíteni akarván kopasz Vallását nyilvánban kijelenti...* 1669. Szatmárnémeti Mihály kötelességének érezte, hogy megfeleljen az őt „merő porhányu Czigány Pallá”-nak nevező ellenfélnek - valószínűleg Sámbar Mátyásnak -, ezért 1669-ben 270 lap terjedelemben kinyomatja Patakon az *Igasság Proba kövének Nyert Peri* című munkáját. Ez volt az utolsó ilyen természetű mű, amely az első pataki nyomdában megjelent.

Különlegességnek és ritkaságnak számítanak a magyarországi nyomdatermékek között a régi *kalendáriumok*. Ritkaságuk azzal magyarázható, hogy bár nagy példányszámban jelentek meg, az év végén általában eldobták őket. A nagy könyvtárak gyűjtőkörén is kívül estek ezek az érdekes kortörténeti dokumentumokat tartalmazó kiadványok, csak az utóbbi száz évben kezdtek felfigyelni értékükre. A pataki tipográfia kalendáriumai közül csak kettő maradt fenn, mind a kettő hiányos példányban. A régebbit 1659-ben nyomtatta Rozsnyai János az 1660-ik esztendőre: *Neubart Christoph Theologus és Astronomus Uj és O Kalendarioma, Mellyet irt Christus Urunk születése után Ez Szökő 1660 esztendőre, Es nagy serénységgel Magyar Orszagra, Erdélyre, s' ezeknek szomszédos tartományira intézett...* A másik kalendárium 1962-ben került elő Sárospatakon. Könyvtáblából áztatták ki azt a néhány lapot, amely a *Kalendariom, Mellyet Neubart Christoph Silesia Astrologus 1663 Esztendő folyására, Magyar és Erdély orszagra, és egyéb helyekre alkalmaztatott. Sárospatakon, Nyomtatott Rozsnyai Janos által* című naptárból megmaradt. Valószínűnek tartjuk, hogy Rozsnyai más években is adott ki kalendáriumot, hiszen ez jövedelmező vállalkozásnak számított. Nem lehetetlen, hogy a későbbiek során előbukkannak eddig ismeretlen pataki naptárak.

A szépirodalom szerényen húzódik meg a tankönyvek, polemikus művek, egyházi beszédek, disszertációk között Rozsnyai János nyomtatványainak sorában. Mindössze egyetlen latin nyelvű költemény jelent meg a pataki tipográfiában Rozsnyai idejében: Szentkirályi Mihály: *Furtum Poeticum ... detectum*, 1657. című rövid szatirikus verse.

A nyomda pusztulása

Lorántffy Zsuzsánna 1660-ban bekövetkezett halála gyökeres változást hozott a sárospataki református főiskola történetében. A fejedelmi pártfogók kora lezárult, rövid ideig viszonylagos nyugalom, majd a zaklatások és bujdosások hosszú évei következtek. II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia, aki a fejedelemmel kötött házassága alkalmával a római katolikus vallást a reformátussal cserélte fel, de a fejedelem halála után visszatért a katolikus egyházba, már nem patrónusa, hanem ellensége volt a pataki iskolának. Ezt a tényt a kollégium lépten-

nyomon érezte, hiszen Báthori Zsófia a tanároktól és diákoktól megvonta mindazt a javadalmat, amit addig a várbeli uradalomtól élveztek, noha azok kiszolgáltatására királyi és fejedelmi megerősítések kötelezték. Az iskola vezetősége hiába kereste sérelmeinek orvoslását az országgyűlés, majd a király előtt, próbálkozása sikertelen maradt. Báthori Zsófia zavartalanul folytatta ellenreformációs tevékenységét; jezsuitákat telepített Patakra, elvette a reformátusok templomát, Buzinkai Mihály professzort kilakoltatta szolgálati lakásából, az erőszakosságok egész sorát nézte el, egyre nagyobb teret engedve a katolikus egyház és a jezsuiták túlkapásainak.

A folytonos zaklatások a nyomda történetében is éreztették hatásukat. A kollégium, félve Báthori Zsófia ellenséges magatartásától, 1663-ban jobbnak látta a műhely felszerelését biztonságos helyre szállíttatni, illetve Bocskai István zempléni főispán - a volt erdélyi fejedelem unokaöccse - védelme alá helyezni. A nyomda első menekülésének történetét abból a levélből ismerjük, melyet Czeglédi István kassai református prédikátor 1675. június 2-án írt Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek. Czeglédi István *Dágon ledülése* című munkájának kiadásához kért segítséget a fejedelemtől, illetve keresett tipográfiát a mű kinyomatására. Levelében jelent, hogy az egri katolikus püspök Kassán nem engedte kinyomtatni a művét, ezért először arra gondolt, hogy a kéziratot a pataki tipográfiába küldi, azonban a tervétől el kellett állnia, mert a nyomdát „féltnén, Bocskai Uram ü Nagysága oltalmazása alá adták a Schola Nemes Curatori; mellyet mind addig is nem szállítanak haza, miglen a Nemet országban lévő Evangelicusai rendtül ü Felségéhez expedíaltatott Nemes Követ Atyánkfiái vissza nem térnek”.

Mindeddig homály fedte, miért nem jelent meg a pataki tipográfiában 1663-64-ben egyetlen nyomtatvány sem. A magyarázat tehát az, hogy a nyomda felszerelését Bocskai István főispán valamelyik zempléni birtokán helyezték biztonságba, és csak 1665-ben szállíthatták vissza Patakra. Így ebben az évben Rozsnyai János, a hely megjelölése nélkül, kinyomathatta Pósházi János *Rövid tudósítás a consequentiakrol* című vitairatát.

Felvetődik a kérdés, hogy mit csinált Rozsnyai János a több mint két és fél évig tartó kényszerű szünet idején. E kérdésre, valamint arra, hogy Bocskai István főispán melyik birtokára szállították a nyomda felszerelését, adatok hiányában jelenleg nem tudunk válaszolni.

A nyomda visszakerült ugyan Sárospatakra, Rozsnyai János tovább dolgozhatott a tipográfiában, az iskola helyzete azonban semmit nem javult, a katolikus egyház egyre jobban megerősödött a városban.

Súlyosbította a helyzetet, hogy I. Rákóczi Ferenc, Báthori Zsófia és II. Rákóczi György fia részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben, s életét csak azzal menthette meg, hogy anyja hatalmas összeget fizetett a bécsi udvarnak, a Rákóczi-várakat pedig át kellett adnia a császári katonaságnak. Báthori Zsófia szorult helyzetében mindinkább a jezsuiták befolyása alá került; a rendnek sikerült elérnie, hogy az özvegy fejedelemasszony 1671. október 20-án elrendelte az iskola kiürítését. Ez az ellenreformáció teljes győzelmét jelentette Sárospatakon. A kollégium ifjúsága vonakodott ugyan elhagyni az iskolát, de a fegyveres katonasággal, sőt ágyúkkal szemben tehetetlenek voltak. Pósházi János és Buzinkai Mihály professzorok vezetésével indult el a szomorú diáksereg. Szekéren szállították a könyvtár értékesebb darabjait, a nyomda felszerelését. Az idősebb tanulók egy része Debrecenbe ment, majd innen Apafi Mihály meghívására továbbvándorolt Marosvásárhelyre, illetve Gyulafehérvárra.

A nyomda tehát osztozott a kollégium sorsában. Az iskola megszüntetése lehetetlenné tette további működését. Rozsnyai János kénytelen volt félbehagyni megkezdett munkáját. Ebben az évben Czeglédi István teológiai művének szedésén dolgozott. Csak egy részét tudta

kinyomatni, így ez a csonka mű volt a sárospataki nyomda utolsó terméke. Czeglédi István *Sion Vara* című munkája teljes egészében csak 1675-ben jelenhetett meg Kolozsvárott.

Rozsnyai János a diákokkal együtt menekült Patakról. A nyomda felszerelését, betűállományát Debrecenig szállították, ahol a tanács jóindulatából a városházán raktározták el. A Debrecenben elhelyezett nyomdafelszerelésről is fennmaradt a pontos és részletes leltár, amelyet 1674. január 13-án vettek fel. A leltár adatai szerint úgyszólván minden nyomdai kelléket elhoztak Patakról. Csupán „Az Eöreg praelum ket oszlopa”, valamint a „varro láda” maradt ott, bizonyára már rossz állapotban voltak, ezért nem tartották érdemesnek az elszállításukat. A jegyzékbe vett tárgyak alapján megállapíthatjuk a nyomda betűanyagának gyarapodását is: összesen 55 mázsa 47 fontnyira szaporodott a készlet.

Rozsnyai János, miután biztonságba helyezte a nyomda felszerelését, elhagyta Debrecen, és még abban az évben Kolozsvárra ment. A debreceni tanács szerette volna ugyan megnyerni a maga számára a szakképzett nyomdászt, annál is inkább, mert a városi nyomda akkoriban nagyon elhanyagolt állapotban volt. A debreceni mester, Karancsi György, hírhedt volt a keze alól kikerült gyarló nyomtatványokról. A tanács igyekezett változtatni a helyzeten, ezért 1672 januárjában meghívta Rozsnyai Jánost a nyomda vezetésére. Ő azonban ekkor még nem akarta elvállalni a megbízatást, nyilván kollegiális érzülete gátolta abban, hogy nyomdásztársának kenyerét elvegye. Karancsi tehát tovább dolgozott Debrecenben egészen 1677-ben bekövetkezett haláláig.

Ez idő alatt Rozsnyai János Kolozsvárott folytatta félbe maradt munkáját, Czeglédi István művének kinyomatását. A kolozsvári nyomda vezetője Veresegyházi Szentyel Mihály volt, mellette dolgozott Rozsnyai, és itt jelent meg 1675-ben Czeglédi István műve: *Már minden épületivel s fegyveres Házaival edgyütt el-készült Sion Vara...* címmel. A címlap a könyv sorsára vonatkozó adatot is közli: *Kezdetett Nyomtatasa Saros-Patakon, s-Elvégeztetet Colos-varat Rosnyai Jan. által, Exiliumaban, 1675.*

A műhöz a kiadást elősegítő Köleséri Sámuel debreceni prédikátor írt ajánló levelet és előljáró beszédet. Az Apafi Mihályhoz intézett ajánló levélben Köleséri a többi között ezeket írja: „Nagyságod megértvén tőlem, hogy ez a Munka a Pataki Typographiában félbe maradt volt, mindgyárt kegyelmesen parancsolt, a hátra maradt részének kinyomatása felől; sőt Fejedelmi kölcségét is nagy készséggel ígérte.” A könyvről a legújabb kutatás megállapította, hogy a címlapot, valamint a bevezető rész 16 levelét, továbbá az 525. laptól kezdődő 68 levelet Rozsnyai Kolozsvárott nyomtatta Veresegyházi Szentyel Mihály tipográfiájának betűivel. Patakon a bevezető rész után következő 1-524. lap készült el 1670-71-ben. A szöveg tehát nem egységes betűtípusból van szedve, ezért Rozsnyai a könyv utolsó lapján így ír: „Sion Varaban esett fogyatkozásoknak megjobbítása. Mivel a Typographianak távul létele miatt, egy s két betűnek vagy a Könyvhöz adása, vagy annak elmaradása, vagy pedig edgyik betűnek másért való tétele nem egy, sem két helyeken eset, mellyeket a keresztyén jo itéletü Olvaso el is igazíthat, én csak a derekasabbakban teszek ilyen jobbítást...”

A kolozsvári nyomda termékei között a *Sion Vara* az egyetlen, melyen Rozsnyai János tipográfus neve szerepel. Saját impresszumával nem is nyomtathatott, hiszen „exiliumban”, száműzetésben élt ott. Bizonyára Veresegyházi Szentyel Mihály mellett segédkezett egészen addig, amíg a debreceni tanács 1677-ben, Karancsi György halála után újra meg nem hívta a megüresedett nyomdavezetői helyre. Rozsnyai most már elfogadta a meghívást. Munkába állásával új korszak kezdődött a debreceni nyomda történetében. Egy-két évig kénytelen volt a Karancsi-féle régi és kopott betűket használni, ami meglátszik az első kiadványain, azonban hamarosan kicserélte a betűkészletet, és a Hollandiából hozatott új betűkkel szépen, ízlésesen és szorgalmasan dolgozott. Hét év alatt huszonegy magyar és nyolc latin munka -

főleg debreceni szerzők műve - került ki a sajtójából, nem számítva az apróbb nyomtatványokat. Rozsnyai János, a sárospataki nyomda második mestere, a debreceni sajtó köztisztelőben álló és képzett vezetője, 1682 decemberében örökre letette a szedővasat. December 10-én temették el; a város megbecsülését mutatja, hogy olyan temetést rendeztek neki, amilyen csak tanácsbelinek járt. Halálával végképpen árván maradt a pataki nyomda, melynek felszerelése még mindig a debreceni tanács házában várta a jobb idők eljövételét.

Az országos közállapotok azonban nem ígértek jobb időket. Az 1680-as évek nagy fordulatot hoztak ugyan, a töröktől sikerült végre megszabadítani az országot, de a bécsi udvar politikája súlyos terheket rótt a másfél százados török uralom alatt egyébként is elszegényedett népre; kirobbant a hegyaljai felkelés, majd Rákóczi szabadságharca.

Debrecen városa, népével és nyomdájával együtt, csatlakozott a szabadságharchoz. A város felbecsülhetetlen élesztára és erőforrása volt a kuruc seregeknek; a nyomdában megjelent 1703-ban Rákóczi Ferenc *Magától ... formáltatott alázatos imádsága*, majd pedig a fejedelem *Manifestum*-a. A debreceni nyomda 1705. október 22-ig működött: ekkor a harci események során sok más értékkel együtt a tipográfia is elpusztult.

A Debrecenben bekövetkezett háborús pusztításról részletes tudósítás maradt reánk az 1705. évi városi jegyzőkönyvben, melynek függelékében a debreceni nyomda sorsáról a többi között ezt olvashatjuk: „Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla, nagyobb része a betűknek kaskába rakatott volt, a Tarkáta nevű városháza kapujának észak felől való bólnak rejtekébe; de az kivágattatván a kurucok által még kedden; a bötük a kaskákból kiforgattattanak. Párnákból kihasogatott és szélyel szóratott tollakkal, porral, gazzal, szemettel boltbeli aprólékokkal öszve kevertettenek. Kiváltképpen bécsi korom is lévén a betűkkel edgyütt, mellyel nyomtatni szoktanak, annyira elfogott mind betűt, tollat, port a boltban, nagy bajjal separtettenek együvé a betűk mind gazostól. Sok betűt az utczában, mezőkön és táborhelyeken, mind itt, mind másutt hintettenek el. A typographia háznál maradott betűk, sotu és egyéb eszközök is oda vannak.”

Azért idéztük szó szerint és részletesen a debreceni nyomda pusztulásáról szóló naplót, mert néhány sorral lejjebb ez olvasható: „A Pataki typographia ott lévén (ti. a tanácsházán, a betűk hasonlóképpen mint a magunké, kiforgattattanak s elhordattanak...”

A debreceni és a sárospataki nyomda XVII. századbeli története ezzel lezárult. Az előbbi nyolc év múlva újra megkezdte a működését, Sárospataknak azonban - 1671-től - több mint százharminc évet kellett várnia, amíg egy vállalkozó szellemű ember felállítva a második nyomdát, hozzásegítette a várost a kultúra és a tudomány e nélkülözhetetlen eszközéhez.

A bujdosó pataki diákok vándorlása 1703-ban ért véget, amikor a Debrecent, Marosvásárhelyt, Gyulafehérvárt, Kassát, Göncöt megjárt és a vándorlás alatt megfogyatkozott tanulócsapat II. Rákóczi Ferenc közbenjárására visszatérhetett az ősi iskola romos falai közé. A bujdosás véget ért, a zaklatások azonban tovább folytatódtak egészen 1714-ig, amikor királyi rendelet biztosította a kollégium zavartalan működését. A viszonylagos nyugalomban eltelt évtizedek alatt az iskola visszanyerte régi fényét, a tanárok és a diákok száma rohamosan növekedett. 1793-ban, a hazai protestáns tanintézetek között Sárospatakon állították fel az első jogakadémiai tanszéket. 1799-ben létrejött a második, majd 1818-ban a harmadik teológiai tanszék. 1806-ban megkezdődtek a kollégium ma is meglevő főépületének alapozási munkálatai.

Nyomdája azonban a mind jelentősebb diákvárosnak még mindig nem volt, bár a kollégium tanári kara, s még inkább a tanuló ifjúság fájdalmasan érezte a hiányát: több tantárgyat kéziratos tankönyvekből kellett oktatni, illetve tanulni. A XVIII. század elején ifj. Csécsi János sürgette a tipográfia felállítását, 1797-ben pedig az iskola tett komoly lépéseket a nyomda

létrehozása érdekében. A tervekből azonban nem lett semmi. A kollégium tanárai Bécsben, Pozsonyban, Kassán és Debrecenben nyomatták műveiket, legfeljebb utaltak rá, hogy a könyv a pataki iskola számára készült. Így jelent meg például Pozsonyban, 1798-ban *A mechanikának rövid summája* című tankönyv. „Fordítottatott németből a s. pataki kollégiumban tanuló apróbb gyerekek számára.”

Nemcsak a nyomda felállítása ütközött mindig valami akadályba, de még a könyvkereskedés is sikertelen vállalkozásnak bizonyult a városban. 1802-ben Gottlieb Károly pozsonyi könyvárus folyamodott a városhoz és a kollégiumhoz, hogy benn az iskolában üzletet nyithasson. A város - jegyzőkönyvének adatai szerint - örömmel fogadta az ajánlatot, mert „ez ideig illetően köz jóra célzó Könyv árus magát nem jelentette” - olvassuk a jegyzőkönyvben -, „tekintetbe vétetvén ezen köz jóra célzó szándéka, meg határozottatott, hogy akar mikor keresvén magának alkalmas helyet a maga könyvkereskedéséhez, melyben a város is segítségét ígéri, bé jöhet, s itten a maga kereskedését szabadon folytathatja”. Gottlieb Károly az iskola régi épületében, a ma is meglevő Berna sor egyik helyiségében nyitotta meg üzletét. Úgy látszik azonban, a bolt nem virágzott, mert a „könyvárus” rövid idő múlva elköltözött Sárospatakról. Hozzájárult az üzlet csődjéhez az a régi gyakorlat, hogy a kollégium a szükséges tankönyveket maga hozatta és árultatta az alkönyvtárnokok által; a pozsonyi könyvkereskedő természetesen az iskolával szemben nem bírhatta a versenyt.

Az 1800-as évek fordulatot hoztak a sárospataki nyomdászat történetében: Szentés József kapitány, Szentés János pataki bölcsésztanár fia, 1807-ben létrehozta a sokak által óhajtott második nyomdát a városban.

A második sárospataki tipográfia

(Szentes József nyomdája, 1807-1817)

A nyomda megalapítása. Harc a tulajdonjogért

1807. július 3-án írta alá I. Ferenc császár a Szentes József huszárkapitány által Sárospatakon felállítandó nyomda kiváltságlevelét. Az engedély indoklása szerint Kassa és Debrecen között nincs tipográfia, pedig ezen a területen egy nyomda működtetése mindenképpen kívánatos lenne, ezért a császár hozzájárul, hogy Szentes József a városban sajtóját felállíthassa, jóllehet jelenlegi foglalkozása nincs kapcsolatban a nyomdászattal. A kiváltságlevél lehetővé teszi Szentes József részére bármiféle könyv nyomtatását, miután azt az illetékes helyen cenzúráztatta. Vállalkozásához társakat vehet maga mellé, inasokat tarthat, felszabadíthatja őket, de csak azzal a feltétellel, ha a műhely technikai vezetését szakképzett mesterre bízta.

Önkéntelenül felvetődik a kérdés: mi indította Szentes József császári királyi huszárkapitányt arra, hogy egy, a katonai pályától meglehetősen távol eső mesterséggel próbálkozzék? Nyilván üzleti lehetőséget látott a vállalkozásban, hiszen a sárospataki főiskola mellett egy jól felszerelt és megfelelő tőkével rendelkező nyomda jelentős haszonnal kecsegtetett. Szentes Józsefet azonban nem csak üzleti számítások indították a nyomda felállítására. A huszárkapitány korábban is kedvelte a nyomdászatot. Bármilyen különösen hangzik, mint katonatiszt, kézisajtóját magával vitte a különböző táborhelyekre, és aprónyomtatványokat állított elő. A sárospataki Nagykönyvtárban bukkantunk rá egy általa készített kis füzetkére, melynek címe: *Tréfa és valóság*, „Írta és nyomtatta a saját kézi könyv nyomtató sajtójával, (idő tötésül és hogy legyen oda haza Erzsók aszszonynak hánt vetett papirossa a mibe a tötött csirkét és túrót takargathassa), Szentes Jósef Nemes Székely Huszár Kapitány Nirenberg mellett 1801 Esztendőben”. A Nürnberg mellett készült, nyolclapnyi füzet a házassággal, a házassélettel kapcsolatos aforizmák gyűjteménye. Az emblémával, fejléccel és záródisszel ellátott nyomtatvány ízléses kiállítása, tiszta szedése azt mutatja, hogy Szentes József műkedvelő létére eléggé jártas volt a tipográfiai ismeretekben.

1805-ben Szentes Józsefet már Sárospatakon találjuk, és itt kézi sajtóján a maga szóraztatására több aprónyomtatványt állít elő. Az egyelőre még engedély nélkül működő sárospataki Szentes-féle nyomda első termékének azt az egy oldal terjedelmű kiadványt tartjuk, amely 1805-ben *Az ember* címmel jelent meg. Az impresszum szerint a Szentes kapitány által írt és nyomtatott szöveg, Matthias Claudius nemet költő egyik versének szó szerinti fordítása. A következő kiadvány ugyancsak egy lap terjedelmű vers, melyet „N. F.” - Vályi Nagy Ferenc pataki tanár - írt *Emlékezet kő* címmel, Szentimrei Zsigmond halálára. *A szántó-vető ember estvéje* című rövid költemény az előbbi nyomtatványoknál szebb kivitelben készült, szintén 1805-ben; Szentes kapitány „írta”, valószínű azonban, hogy a *Tréfa és valóság* aforizmaíhoz, *Az ember* szövegéhez hasonlóan ez utóbbit, vagyis *A szántó-vető ember estvéje*-t sem lehet önálló költői alkotásnak tekintenünk.

A nyomda felállításához szükséges királyi engedélyt 1807 elején szerezte meg Szentes József. Augusztus 9-én Őri Filep Gábor tiszáninneri superintendenshez küldött levelében ezt írja „Örömmel adom tudtára, hogy négy hónapi Bétsi mulatásom után a Patakon felállítandó könyvnyomtató présnek privilégiumát megnyertem és szerencsésen fel is állítottam, úgy hogy már munkálkodik. Ezután nem kell oly nagy költséggel és fáradtsággal nyomtatványok után

járni a Collegiumnak. Én mindent olcsóbban fogok a Collegium számára nyomtatni, mint mások. Ajánlom azért magamat barátságos gráciájába, présemet hathatós protectiojába. Igen kedvesen venném, hogy ha méltóztatna a főtisztelendő püspök úr a megyének tudtára adni, hogy már írhatnak, fordíthatnak és a szép munkát kész pénzen is megvásárlom tőlük, magyarul, deákul, németül, tótul, zsidóul, görögül nyomtathatók. Hoztam két Saxoniai Individuumot, kik is igen jól értik mesterségeket, a censura lészen Kassán”.

Szentes József, bécsi „mulatása” alatt, a privilégium kiadását várva a nyomda felszerelésének ügyével is foglalkozott. Amint egy későbbi adatból kitűnik, a tipográfia megindításához feles társnak Haykul Antal bécsi nyomdászt vette maga mellé, akinek műhelyében a Magyar Kurir példányai készültek. Egészen bizonyos tehát, hogy a „két Saxoniai Individuum”, név szerint Johann Liebegott Schubert és Friedrich August Fleischer nyomdászok Haykul műhelyéből kerültek Patakra, továbbá hogy a sajtókat és a szükséges felszerelést ugyancsak Haykul segítségével szerezte be. Betűket, 1142 Rhénes forint értékben Zocher Antal pesti betűöntőnél rendelt.

A vállalkozáshoz azonban az igazán tiszteletre méltó és nemes szándékon kívül tetemes summára volt szükség, ezzel pedig Szentes József nem rendelkezett, ezért kénytelen volt a tőkét kölcsönökből összeszedni. A pataki iskolától 2100 Ft, rokonaitól több ezer forint kölcsönt vett fel. Az utóbbiak közül az egyik azonban a nyomdát már ekkor „pro hypotheca speciali”, azaz név szerint való zálogképpen lekötni kérte. Természetesen a főiskolától kapott kölcsön záloga is a nyomda volt. A hitelezők a bécsi feles társról nem tudtak, mert a kölcsönszerződésekben a műhely teljes felszerelése Szentes József tulajdonaként szerepelt.

A kezdeti nehézségek miatt a nyomda 1807-ben komolyabb mű kiadására nem vállalkozhatott. Az immár privilégiummal ellátott tipográfia azonban életjelt adott magáról, a két bécsi mester hozzákezdett a munkához, és így megjelenhetett az általuk írt köszöntő vers az alábbi címmel: *Sr. Hochwohlgeborenen dem Herrn Obristwachtmeister Joseph v. Szentes, übberreicht bey Eröffnung Dessen in Patak errichteten Officin von Johann Liebegott Schubert, und Friedrich August Fleischer. Den 31. July. 1807. Patak in der privil. v. Szentesichen Buchdruckerey.* (Nemes Szentes József örnagynak, Patakon felállított műhelye megnyitása alkalmából átadja J. L. Schubert és F. A. Fleischer. 1807. július 31-én, Patakon, az engedélyezett Szentes-féle könyvnyomdában.) A köszöntőt még néhány rövid verskiadvány követte, részint németül (*Lebensgefühle, Tokaier Wein-Lied - Életérzések, Tokaji bordal*), részint magyarul (Szentes József verse *Kloblusótzki Pál elmaradott özvegyének, Pallay Erzsébetnek*).

A sajtó felállításával egyidőben új könyvkötő telepedett le Sárospatakon, Szíjártó József, aki könyvkereskedéssel is foglalkozott. Szentes Józsefhez hasonlóan, ő is kölcsönért folyamodott a kollégiumhoz, mert szeretne volna üzletét lehetőleg nagy mennyiségű könyvvel ellátni. Kérő levelében hivatkozik a tanulás- és tanításbeli „hátramaradásokra”, amelyek abból következnek, hogy rajta kívül senki sincs Patakon, aki az iskola növendékeit könyvvel ellássa, ezért „egészlen meghatározta magát”, hogy az aratási vakációban meg hozatja és beköti mindazokat a tankönyveket, melyekre a tanuló ifjúságnak szüksége lesz. De mert csaknem egész vagyona kész könyvekben fekszik és nem „régiz gazda”, a könyvek pedig és minden más dolgok nagyon megdrágultak, saját erejéből pedig nem telik, hogy tervét végrehajtsa, 400 forint kölcsönért folyamodik a kollégiumhoz. Nem tudunk róla, hogy a kért összeget megkapta-e a könyvkötő mester, nevével később sem találkozunk, minden bizonnyal a könyvkereskedéssel már korábban kísérletező elődjéhez hasonlóan elköltözött Patakról.

1808-ban a nyomda már valamivel többet termel, mint az indulás évében, változatosságról azonban még ekkor sem beszélhetünk, mert a nyomtatványok többsége továbbra is költemény. A József nádor, Bretzenheim Károly, Lónyay Gábor, Semsey András tiszteletére írt üdvözlő

iratokon és verseken kívül mindössze egy 212 lap terjedelmű hittankönyv készül a műhelyben (*A keresztyén vallásra való útmutatás*), valamint egy sor pátens meg kísérőlevél a kollégium diákjai, illetve ünnepi követei számára. Azt viszont el kell ismernünk, hogy minden egyes kiadványt különös műgonddal állítottak elő. A címlapok, a szedéstükör arányossága, a tiszta betűsorok a két bécsi nyomdász mesterségbeli tudásáról tanúskodnak. Különösen ötletes Szentimrei Zsigmond - Semsey András abaúji főispán beiktatására írott - köszöntő versének tipográfiája: a szöveg itt átlósan helyezkedik el.

1808-ban tehát a műhely kapacitása nem volt kihasználva. A megjelent kiadványok szedése és nyomtatása nem követelt sok munkát, következésképpen nem is biztosíthatott nagy keresetet a két bécsi mesternek. Nyilván ez készítette őket távozásra: 1809 elején már Nádaskay András „Factor” dolgozik a nyomdában, egy Károly nevű inassal.

Nádaskay András előtt a debreceni rézmetsző diákok egyik legtehetségesebbike, Eröss Gábor pályázott a mesterek nélkül maradt pataki tipográfia vezetői állására. Nem kisebb személyiség, mint Kazinczy Ferenc közbenjárását kérte ügyében. Az ajánlason kívül kézzelfogható módon is bizonyította tehetségét: bemutatta Szentesnek (sőt ott is hagyta Patakon) azokat a rézlemezeket, amelyeket Szentgyörgyi József debreceni orvos-tanár *A legnevezetesebb természeti dolgok esméreti* című, 1803-ban megjelent művéhez készített. Erőfeszítése ellenére Eröss Gábor nem lett pataki tipográfus. A nyomdatulajdonos Nádaskay Andrást alkalmazta.

Nádaskay pataki származású volt, de személyéről, előbbi működési helyéről semmi közelebbit nem tudunk. Mindenesetre szakképzett mester volt, vezetése alatt a nyomda termelékenysége fellendült. Ezt nagyban elősegítette a tankönyvírással foglalkozó főiskolai tanárok munkássága, akik most már a pataki tipográfiába adták kézírataikat. Emödi István a *Természeti historia* első részét, az *Állatok világa*-t írta meg, Szombathi János *A sárospataki ref. Kollégium rövid historiája*-t, Vályi Nagy Ferenc magyar hexameterekben lefordította és kiadta Homérosz *Batrachomyomachia*-ját, (a Békaegérharcot); Stapfer *Catechismusá*-nak fordítása, *A kijelentett vallás rövid summája* ezer példányban jelent meg. A könyveken kívül néhány rövidebb költemény, illetve halotti beszéd hagyta el a nyomdát. Az utóbbiak közül kiemeljük Vályi Nagy Ferencnek, a pataki kollégium professzorának, Nitsch Dániel felett tartott halotti orációját, mert a címlap belső oldalán a nyomda történetével kapcsolatos adat található. Szentes József egy előbb idézett leveléből láttuk, hogy a nyomda feletti cenzúrát a kassai római katolikus püspökség gyakorolta. Hogy ne kelljen minden kéziratot Kassára küldeni, a püspökség a sárospataki római katolikus plébánost, Tuliczky Andrást nevezte ki cenzornak, aki ezt a tisztséget 1834-ig viselte. A halotti oráción lévő imprimatur azonban azt is mutatja, hogy „a Typographia mellé rendelt Theol. Censor” Lácza József pataki prédikátor és professzor volt, akit Tuliczkyval együtt neveztek ki, ami azt jelenti, hogy egy római katolikus és egy református cenzor működött a nyomda mellett. Lácza Szabó József 1823-ig töltötte be a hivatalt, ekkor elgyöngült szemére való hivatkozással lemondott.

A cenzorok feladata elsősorban annak az ellenőrzése volt, hogy nincs-e a kiadandó református teológiai művekben a római katolikus egyház tanait sértő kifejezés. Szakmai szempontból a cenzorok a kéziratot nem lektorálták, ez a gyakorlat jóval később kezdődött könyvkiadásunkban.

Szentes József, hogy a nyomda üzleti forgalmát növelje, levélben kérte a tiszáninneni református egyházkerület vezetőségét, hogy az új énekeskönyv nyomtatásának egy részét adják át sajtójának, annál is inkább, mert ő a nyomdát „a pataki Collegium és a venerabilis Publicum commoditására állította fel”. Az új énekeskönyv kiadásának privilégiumát a debreceni nyomda számára kérte a négy református egyházkerület, az engedély megnyerése egyébként is bizonytalannak látszott, így tehát Szentes kérelmét nem teljesíthették.

A visszautasítás ellenére (a debreceni nyomda végül 1810-ben megkapta a kizárólagos jogot) már úgy látszott, hogy a sárospataki nyomda kilábal az indulással járó nehézségekből; ekkor azonban Napóleon seregei Magyarországhoz közeledvén, a tulajdonos visszatért a katonai pályára, és a nyomdát feleségére, Mayer Máriára bízva, 1809 végén elhagyta Sárospatakot. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy távozásában közrejátszott a különböző helyekről és személyektől felvett hitelek szorítása is. A nyomda haszna oly minimális volt, hogy Szentes József nemhogy a kölcsönt nem törlesztette, de még a kamatokat sem tudta fizetni. Akár a nemesi felkelésben való önzetlen részvétel, akár a hitelezők elől való menekülés késztette Szentes Józsefet a távozásra, tény az, hogy a nyomda ettől kezdve csak névlegesen volt a birtokában, mert alig hagyta el Patakot, nyomdájáért és egyéb vagyonáért megindult a harc a hitelezők között.

Magától értődik, hogy ebből a küzdelemből a főiskola sem maradt ki, hiszen Őri Filep Gábor superintendensnek, Vay József főgondnoknak, Rozgonyi József rectorprofesszornak, Kövy Sándor jogtudósnak a kollégium jövőjére vonatkozó nagyvonalú elképzeléseiben fontos helyet foglalt el a nyomda. Mind a négyen teljes egyetértésben törekedtek az „Új Kollégium” felépítésére, Kazinczy Ferenc könyvtárának megvásárlásával gyarapították az iskola könyvállományát, s minden igyekezetükkel és hatalmuk teljes súlyával azon voltak, hogy a tipográfiát megszerezzék a kollégium számára. A hitelezők még hozzá sem kezdtek a csődtömeg felszámolásához, amikor Kövy Sándor, táblabírói minőségében, négy héttel a hivatalos eljárás megindítása előtt, „via facti”, zálogképpen lefoglalta Szentes József házáat, Rozgonyi József pedig, az iskola algondnokának beleegyezésével átvette a nyomda vezetését, illetve a tipográfia felügyeletét. Ez azt jelentette, hogy Szentes Józsefnek a legcsekélyebb beleszólása sem volt többé a nyomda ügyeibe, Rozgonyi saját belátása szerint intézkedett, nyomdászokat vett fel vagy bocsátott el, az egész műhelyt úgy kezelte, mintha az máris a főiskola tulajdonában volna. Intézkedéseiről 1810. március 25-én kelt levelében tájékoztatja Vay Józsefet. Jelenti, hogy a nyomtató legényt már a kollégium fizeti. Ha a nyomdát megtarthatják, marad valami az iskolának az adósság fejében, visszafizethetik Szentesnek a kölcsön és a műhely tényleges ára közötti különbözetet, sőt némi jövedelemre is számíthatnak. A legnagyobb baj az, hogy a nyomdának fél éve nincs betűszedője, így pedig nem sok hasznát lehet venni. Mégis, hogy a sajtó ne álljon, az iskola egyik növendékét, Koczok János diákot alkalmazta a műhelyben, aki - az időközben Patakról eltávozott - Nádaskaynak sógora lévén, valamit tanult a betűszedésből. Ezzel próbálja az *ABC-és könyv*-et újonnan kiszedetni és kinyomatni, „már ki is szedett fél árkuat, talán ki fogja szedni az egész ABC-t” - írja Rozgonyi, és kéri a főgondnokot, hogy a diák szánára, akinek munkáját nem lehet „hunt szemmel nézni”, vagy 20 forintot utaljon ki.

Rozgonyi József otthonosan mozgott ugyan a nyomdában, a tulajdonjog megszerzése azonban nem ment egyik napról a másikra. Évekig tartó huzavona, tárgyalás, levelezés kellett ahhoz, hogy az iskola sajátjának mondhassa a tipográfiát. A kollégium először Szentessel próbált egyezkedni, ezért megbízta Vadnay József ügyvédet, tárgyaljon az Egerben tartózkodó tulajdonossal a nyomda átengedése ügyében. Szentes azonban nem volt hajlandó lemondani a műhelyről. Kijelentette, hogy mihelyt anyagilag rendbe jön, visszaveszi, és üzemeltetni fogja. Nem sokkal később azonban megváltoztatta álláspontját, és a Vay Józsefhez küldött levelében arról ír, hogy feles társnak elfogadná a kollégiumot, ugyanakkor elpanaszolja a főgondnoknak, hogy milyen sérelem érte őt és alkalmazottait az iskola részéről. A nyomdáját erőszakkal elfoglalta, „az individumomat, amelyet nagy mesterséggel, örökösen szerzettem ... elkergette ... a nyomtatást tanuló, szegény, alamisnául tartott Károly nevezetű luteránus fiamat is, aki már két esztendeig tanult és szükségből már folytába nyomtatott, azt is koplalással elkergették mesztelen”. Szentes Józsefből a tönk szélén álló ember indulata szólt, a levélben közöltek nem

mindenben feleltek meg a valóságnak. Az alkalmazottakat nem kellett nagyon „kergetni”, hiszen amúgy se nagyon maradtak volna a megszűnőben lévő, csődbe ment műhelyben.

A kollégium talán belement volna a feles üzletbe, ha a Magyar Kurírban nem olvassák Haykul Antal bécsi nyomdász hirdetését, aki a Szentés József neve alatt működő, két présből és 24-25 mázsa betűből álló sárospataki nyomda felét mint a fél rész tulajdonosa - a hitelezők legnagyobb megdöbbenésére - megvételre ajánlotta. Szentés József ugyan közölte Rozgonyival, hogy „Haykult kielégítette borral”, tehát a nyomda teljes egészében az ő tulajdona, ám a kollégium így sem vállalta a feles üzletet. Rozgonyi tájékoztatva a főgondnokot a nyomda működéséről, bevételeiről és kiadásairól, leírja a nyomdával kapcsolatos megfontolkodtató tényeket. „Igaz, hogy lesz nekünk a tipográfián valami 1500 Rhft hasznunk, de ennek bevétele a mai mostoha időkben nagy bajjal jár, drága a papiros, drágák a betűk, azok pedig minden esztendőnként újjítandók, pénzünk nincsen, pedig a tipográfia nem ad hasznot, ha csak mindig nincs 10-12 ezer forint, ezt mi hol vegyük? A tipográfia épülete is rossz, nem bátorságos helye van. Ha Szentés úr a capitalisunkat egész securitásba tehetné, talán jobb volna ezt azon úrnak visszaadni.”

Úgy látszik, Rozgonyi belefáradt a nyomdáért folytatott küzdelembé, mert az idézett levélben felmentését kérte az inspektorság alól. A kollégium azonban sokkal szívósabban ragaszkodott a tipográfiához, és tovább fáradozott a megszerzésén. Futott tehát a pénze után, és minden igyekezettel azon volt, hogy a nyomdát a „cridalis massából”, a csődtömegből kivegye, és az árveréstől megmentse. Időközben ugyanis megindult a Szentés elleni „cridalis per”, és a vármegye a tipográfiát is „sequestum alá akarta tétetni”, illetve le akarta foglalni. Ezt elkerülendő, sikerült Szentéstől egy nyilatkozatot kapni, amelyben kijelentette, hogy a nyomda hasznát a kollégiumtól átvett kölcsön kamatainak fejében az iskolának átengedi, és a nyomda ügyeibe addig nem szól bele, amíg a kölcsönt és a kamatokat vissza nem fizeti a kollégiumnak. Még így is fennállt az a veszély, hogy Szentés József valamelyik hitelezője elérverezteti a nyomdát, de az iskola pártfogót talált a vármegyében - jóllehet a megye is a hitelezők között volt -, és a Szentés ellen lefolytatott foglalási eljárásból „a megye jószívű urai” kihagyták a nyomdát. A többi hitelezővel szemben a kollégium azzal érvelt - természetesen alaptalanul -, hogy Szentés József a nyomdát az iskola pénzén, az iskola szánára vette, és a kollégium már 1810 elején a nyomda birtokába lépett. Rozgonyi József, miután lemondását nem fogadták el, újra kezébe vette a tipográfia ügyeit, s elégedetten jelentette az iskola főhatóságának, hogy a nyomda „eddig minden próbákon szerencsésen által ment, Szentés úrnak talán önnön szerencséjére, mind eddig ellene állottam s ennek birtokába tellyességgel be nem bocsátottam”.

Két esztendő viszonylagos nyugalomban telt el, Szentés József azonban nem törődött bele, hogy a „véres verejtékével és nagy ipustrióval szerzett tipográfiájából” egyszerűen kizárják, hanem újult erővel indította meg visszazszerzése érdekében a kérvényezést. Hivatalos útra nem terelhette az ügyet, mert „cridás”, csőd alatt álló ember volt, az viszont előnyt jelentett a számára, hogy a privilégiumot nem adta ki a kezéből, ennek révén próbált tehát szorult helyzetéből kilábalni. Az iskola főgondnokához küldött terjedelmes levelében leírja a maga mentségét, és igazának tudatában tájékoztatja a főgondnokot, hogy ő már a nyomda felállítása után hajlandó lett volna a kollégiumot feles társként elfogadni, mert ő a sajtót az iskola iránti jóindulatából szerezte meg, azt hallotta ugyanis, hogy a kollégium a „clerus”, vagyis a katolikus egyház tiltakozása miatt nem tudott nyomdát létesíteni Patakon. Azt is kijelentette, sőt írásba adta, ha örökös nélkül halna meg, a tipográfiát az iskolára hagyományozza. E nemes gesztusok ellenére, „valami irigy és pletykás emberek lármájára” a kollégium erőszakkal elvette tőle a műhelyt, és most ő kénytelen tűrni, hogy az iskola, a neki kölcsönzött 2100 forint és ennek kamatai fejében, a nyomdát használja. Rosszakarói még tovább is mentek, azt a rágalmat terjesztik, hogy ő a sajtót „valami héber, vagy német ember kezére akarja átjátszani” - pedig

„hogy tárgyalhatnék én a tipográfia felől, amikor nincs is a birtokomban” - teszi fel a kérdést Szentes József. Az ellene indított rágalomhadjáratnak következménye anyagi összeomlása is: két - összesen 4500 forintértékű - szállítóhajójától Bécsben megfosztották, egyéb ingóságait elárverezték, pedig mindössze ötezer forint az adóssága. „Így aztán valóságos mártírja leszek vallásom némely irigy, pletykás és minden morális nélkül való tagjainak.” Levelének végén kéri a főgondnokot, hogy a nyomdát továbbra is hagyják ki a csődtömegből, ha pedig ez nem lehetséges, számára haláláig „valami titulus alatt” 4-5000 forint évjáradékot biztosítsanak. Ebben az esetben a privilégiumot azonnal átadja az iskolának.

Sajnos, hiába hivatkozott Szentes József tényleges vagy költött érdemeire, nem lehetett rajta segíteni, mert a valóság az volt, hogy csak az egyik adósának 11.892 forinttal tartozott. Katonai rangjától megfosztották, nem volt senki, aki jótállt volna érte. Ezzel magyarázható a főgondnok magatartása: nem válaszolt Szentes levelére. Vay József az év végi „examenra” Patakra ment, Szentes azonban itt sem, tudott beszélni vele, tehát kénytelen volt újból levélben felkeresni. Szemrehányó hangon írja hiába „sintergett” Vay körül, úgy látszik, nem érdemelte meg, hogy szóba álljon vele. Természetesen nemcsak ennyi olvasható a levélben, hanem ez is tele van panasszal a kollégium és Rozgonyi ellen. Az utóbbi odáig merészkedett - „ostobaságtól lelkesítve” -, hogy a nyomdában készült kiadványokat nem az ő impresszumával jelentette meg. Neki köszönhető, hogy az iskoláról elhárított egy veszedelmet, mert „már a clerus és fiscus nyomozni kezdte, hogy kicsoda az a Nádaskay, és van-e a Kollegiumnak privilégiuma?”. Valószínűleg az így megjelölt könyveket lefoglalták volna, és eljárást indítottak volna az iskola ellen, ha ő nem értesíti az illetékeseket, hogy a nyomda az ő engedélyével és tudtával használja a Nádaskay-féle impresszumot. Ennek ellenére a kollégium, újra megmutatta „háládatlanságát” vele szemben. A nyomdát a régi helyéről a szomszédos épületbe vitette, az üres műhelybe béreseket költöztetett. Azt is nagyon rossz néven veszi, hogy ő, aki a királlyal és miniszterekkel „gyakran együtt társalkodott”, a haza szolgálatában érdemeket szerzett, és aki - ha az a „cabala” vele meg nem esik, (ti. ami miatt el kellett hagynia a katonai pályát) már generális volna, odáig jutott, hogy „egy alamishán élő mendicánsból lett professzor előmbe ül, előttem fel nem kel, nem köszön”. Kéri a főgondnokot, a nyomda ügyét csak vele tárgyalja, „ha megsimogat nagyságod, úgy mindent teszek, de ha látom, hogy megvet, akkor semmit se. Erőszakot, mint jó katona, csak akkor ismerek, amikor már agyba-főbe veretvén véremlen fetrengem és disarmirozva vagyok.” Ha nem szállítják vissza a nyomdát eredeti helyére, kénytelen lesz a királyi kancelláriához és a kassai római katolikus püspökséghez folyamodni.

Ezzel a levéllel egyidőben megérkezett a főgondnokhoz Szentes Józsefné levele is, aki arra hivatkozva, hogy a férje a nyomdát az ő pénzén vette, kéri Vay Józsefet, adják vissza nekik a tipográfiát a következő feltételekkel:

1. A kollégium, legyen benne feles társ, amíg a 2100 forint kölcsönt és a kamatokat az iskolának vissza nem fizetik.
2. Nevezze ki a kollégium Nagy Ferenc professzort nyomdai felügyelőnek, ő kezelje a tipográfia kasszáját, fizesse az alkalmazottakat, és minden negyedévben lezárva a pénztárkönyvet, adja át revízió végett Szentes Józsefnek, aki továbbítja a Szent Pál-napi, iskolaszéki számvevőségnek.
3. Szentes József köteles minden - a nyomdai felszerelést illető - száz forinton felüli kiadást, vagy a műhely fejlesztésére vonatkozó tervezetet előterjeszteni a főgondnokhoz, aki három hónapon belül mond véleményt. Ellenkező esetben Szentes köteles a tervbe vett javításokat a maga költségén végrehajtani.

4. Tekintve, hogy a kollégium viseli a költségeket, Szentes József csak a tiszta haszonban részesül.

5. Ha a kollégium vagy Szentes József a maga részére nyomtat, ez a haszon fele-fele arányban oszlik meg.

6. Alkalmazottakat csak Szentes József szerződtethet, illetve bocsáthat el, inasokat szintén csak ő fogadhat, és a privilégium szerint felszabadíthatja őket.

7. Az üzleti ügyeket - adást-vevést - a nyomdafelügyelő intézi Szentes József irányításával. A felügyelő és a nyomdász ellenőrzik egymás elszámolását, amelyet aztán Szentes József vizsgál felül.

„Ha ezen conditiók méltóztatnak tetszeni, tehát jó, ha pedig nem, én imé ezennel felmondom a Collegium capitalissát és lefizetvén, a tipográfiámat kívánom darabonként, amint a nálam lévő inventáriumban vagyon, által adni” - fejezi be a levelét Szentes Józsefné.

A kollégium aligha ijedt meg Szentesné erélyes hangú felszólításától, hiszen nagyon jól tudta mindenki, hogy Szentes nem képes a kölcsönt visszafizetni, a főiskola vezetősége mégis rászánta magát a nyomdaügy rendezésére, és a főgondnok megbízta Lónyay Gábor vicecurátort, hogy legjobb belátása intézkedjék, illetve egyezzen meg Szentessel. A maga részéről - írja Vay József - nem helyesli a feles üzletet, különösen nem Szentessel; a nyomda teljes egészében legyen a kollégiumé. Esetleg Szentes József részére életjáradékot lehetne biztosítani, ha a privilégiumot átadja az iskolának.

Lónyay Gábor tehát, szem előtt tartva a főgondnok véleményét, más úton kezdett hozzá a nyomda megszerzéséhez. Szentes József egyik hitelezőjével, Filep Czövek Gergellyel megállapodást kötött: eszerint a kollégium magára vállalja azt a 11.892 forintnyi kölcsönt, amellyel Szentes Czöveknek tartozott. Ebből az összegből azonban az iskola csak 3612 forintot fizetett ki, a többit Czövek elengedte azzal a feltétellel, hogy vásárolják meg belőle a nyomdát, a nyomda hasznának három százalékát pedig az iskola ossza szét tankönyvek formájában jutalomképpen, a jól tanuló, szegény sorsú, alsóbb osztályos növendékek között.

Tragikomikus helyzet állott volna elő a nyomda ügyében, ha 1817. március 6-án éjjel Szentes József és a nála lakó diákok el nem oltják a műhelyben keletkezett tüzet. Ezzel kapcsolatban Szentes József hosszú levelet küldött Vaynak, amelyben leírja, hogy a nyomdában éjszaka senki sem tartózkodott, egy vásárra jövő ember vette észre az officinából kitóduló füstöt és lángot. Fellármázta a környéken lakókat, köztük Szentes Józsefet is, aki „egy ingbe, gatyába, süvegetlen, mezítláb” kilenc jurista lakójával együtt betörte az ajtót, és a tüzet elfojtotta. Egy „stelázs betű összeolvadt, a metszések és formák, nyomtatványok elemésztródtek”. De még így is 15-16 ezer forint kártól mentette meg a kollégiumot, írja Szentes, majd kifejezi rosszállását, hogy a nyomdára nem vigyáznak, „Rozgonyi professzor úrra haszontalan valamit a tanításon kívül bízni, mert a maga portájára sem tud gondot viselni, hányszor kigyulladt már a háza”. Leveléhez Szentes a kedvező alkalmat felhasználva újabb, ultimátumszerű javaslatot mellékel a nyomda átadásáról, azzal a megjegyzéssel, ha a kollégium ezt sem fogadja el, akkor kénytelen lesz élni gr. Brentanóné ajánlatával, aki a felesége nővére lévén, készséggel kifizeti az iskolától felvett kölcsönt. Bécsi ágense tájékoztatása szerint az összeget a szolgabírónál kell letétbe helyezni, majd értesíteni a kollégiumot. Ha a kollégium záros határidőn belül nem veszi át a pénzt, akkor ezen az összegen „egy présecskét és vagy öt mázsa betűcskét kell venni, és a tipográfiát a privilégium mellett elindítani”. Az ellenynyomda felállításának terve nem fenyegetés, „hiszen ez úgy jönne ki, mintha a harangozó fenyegetné az esperest”, egyébként benne nincs semmi rosszindulat az iskola iránt, nem akar magának infámiát szerezni, „ezt pedig

hat tipográfiaért sem veszem fel” - írja a levélben. Mindenesetre kénytelen lesz erre a lépésre elszánni magát, ha a kollégium nem fogadja el az újabb ajánlatát.

A levélhez mellékelt „conditio” öt pontban foglalja össze, mit kíván a tulajdonos, hogy a privilégiumot és a nyomdát átadja a kollégiumnak:

1. Az iskola fizesse ki a Filep Czövek Gergely-féle tartozást.
2. A nyomda felszereléséért fizessen a kollégium Szentes Józsefnek két részletben 4000 forintot.
3. Azt a házat, amelyben eddig a nyomda volt, az iskola hozassa rendbe, vagy pedig a renováltatás árát térítse meg Szentes Józsefnek.
4. A kollégium mészárszékét évi 50 forint bér fejében adják árendába Szentes Józsefnek azzal a kikötéssel, hogy húst csak a kollégium tagjainak, illetve a kosztos diákokat tartó gazdasszonyoknak mérhet. A bérlet három évre szól, ennek elteltével, az újbóli bérbevételnél Szentes Józsefet elsőbbségi jog illeti meg.
5. A Darnó hegyen lévő szőlőt hagyják meg háborítatlanul Szentes tulajdonában.

A negyedik pontra vonatkozólag Szentes megjegyzi, azért kéri árendába az iskola mészárszékét, mert „már eluntuk a hamis mértékű rossz húst drága pénzen és precario venni, sok kosztosaink lévén csak magunk asztala is behoz pár száz forintost, mint hasznot, ha jól provideálódunk hússal”.

Szentes József feltételei a kollégium számára még mindig kedvezőtlenek voltak, és ez lehetlenné tette a megegyezést. A szorult helyzetben lévő Szentes kénytelen volt engedményeket tenni, ezért a felesége által írt következő levélben már csak azt kérte, hogy az iskola a Czövek-féle tartozást engedje el, és fizessen 4000 forintot a nyomdáért. Ennek teljesítésére hajlandó volt a kollégium, és 1817. július 18-án végérvényesen rendeződött a nyomda ügye. A felek egymással kiegyezve olyan értelmű megállapodást kötöttek, mely szerint a főiskola előjárósága elengedte Szentes József 2100 forintos tartozását, valamint a Czövek-féle kölcsönt, továbbá kötelezte magát a nyomda épületének átadására és rendbe hozására, ezen kívül 3500 forintot fizetett a nyomda felszereléséért, amit Szentes József a privilégiummal együtt visszavonhatatlanul átadott a kollégiumnak.

Valószínűnek tartjuk, ha Szentes József nem állítja is fel a második nyomdát Sárospatakon, a kollégium mellett előbb-utóbb létrejött volna egy tipográfia. A pataki iskola szellemi fellendülése a XIX. század elején mindenképpen megteremtette volna a helyi könyvkiadást. Kétségtelen, hogy a Szentes-féle nyomda kapóra jött a kollégiumnak; a megszerzése körüli huzavonában nem is annyira a kölcsön visszafizettetése volt a fontos, hanem a tipográfiára szóló császári kiváltságlevél, a privilégium, azaz a nyomda működési engedélye. Korábban, a XVIII. században, a „clerus”, a római katolikus egyház ellenreformációs magatartása (amire Szentes is hivatkozott) csírájában elfojtotta volna a kollégium ilyen irányú kezdeményezéseit.

Ami nem sikerülhetett az iskolának, sikerült Szentes Józsefnek. A nyomda felállításához, katonatiszt lévén, megkapta az engedélyt; a gesztus a bécsi udvar részéről mintegy kártérítés volt a fényesnek indult, majd kudarcba fulladt katonai pályáért. A nyomdatulajdonosként tevékenykedő Szentes József - egyáltalán a Szentes család - nem volt népszerű Sárospatakon, de a vármegyénél sem. Úgy látszik, a kollégium és a megye még tíz év múlva sem bocsátotta meg Szentes József bátyjának, Szentes János nyugalmazott alhadnagynak, hogy 1796-ban feljelentette a kollégiumot, illetve a jogakadémiát az ifjúság körében elterjedt jakobinus eszmék miatt. Szentes János a nádorhoz küldött jelentésében leírja, hogy a jogászok egymást „republikánus atyámfia”-nak szólítják, és a kivégzett magyar jakobinusokat dicsőítik.

Feljelentéséhez mellékelt néhány dokumentumot is: jakobinus imádságot, forradalmi dalt stb. A nádor vizsgálatot rendelt el, a megye válasza azonban lényegtelennek tüntette fel az ügyet, ezért megtorló intézkedésekre nem került sor. Ezzel magyarázható, hogy a megye „jósívú urai” Szentessel szemben a kollégium pártjára állnak, a nyomdát kihagyják a csödtömegből, szemet hunynak Kövy Sándor zálogolása felett, aki voltaképpen önkényesen foglalta le a tipográfiát; a nemesi származású Szentest a Ferenc császár nyílt abszolutizmusával szemben álló zempléni nemesség kitagadta soraiból, mint ahogy saját rokonsága is kitagadta: hiába „sintereg” Vay Miklós körül, szóba sem állnak vele. Czövek Gergely nem siet a csődbe jutott Szentes segítségére, a 11.000 forintos adóslevelet nem a rokonának adja vissza, hanem a kollégiumnak ajándékozza.

A kollégium vezetősége szintén eléggé tartózkodóan viselkedett a bukott huszártiszttel és nyomdájával. A kollégium nem ölelte keblére volt tanárának sorsüldözött fiát. Kölcsönt adott a számára, de bárkinek adott, akinél megvolt a fedezet a visszafizetésre. Szentesnél a fedezet a nyomda volt: létezését az iskola tudomásul vette, nem bojkottálta ugyan, egy-két pátenst nyomtatott is Szentessel, de nagyobb megrendelésekkel soha nem bízta meg. Az iskola vezetősége nyilván előre látta a Szentes-féle nyomda csődjét, és türelmesen várt, amíg a műhelyt zálogképpen birtokába veheti, és megkezdheti szívós harcát a Szentes kezéből kicsúszó tipográfiaért.

Szentes József bukását az anyagi csőd mellett az is siettette, hogy osztrák nyomdászokat hozott Patakra, akik nem tudtak magyarul - ezért kellett Kazinczynak, mint később látni fogjuk, a kiadandó művének nyomdai utasításait német nyelven közölnie a kézíraton -, de nem tudtak beilleszkedni a pataki környezetbe sem, ezért hamarosan elhagyták a nyomdát és a várost. Szentes József tekintélyét és vagyonát elveszítve hősiesen próbált talpra állni, de a politikai és közgazdasági helyzet könyörtelensége lecsúszott társadalmi egzisztenciája lehetetlenné tette. Nem ő az egyetlen, aki az 1811-es devalváció következtében tönkrement. És nem Rozgonyi József volt az egyetlen „mendicansból”, pontosabban: szolgadiákból lett professzor a pataki kollégium tanári karában; a kollégium demokratikus szelleme és eszméi ezt az emelkedést mindig is lehetővé tették.

Az érdemeivel kérkedő Szentessel szemben Rozgonyi József szerény alaknak tűnik a nyomda körüli hercehurcában. Viszont ha tudjuk erről a korán árvaságra jutott szolgadiákról, hogy tizenégy éves korában már folyékonyan olvasta, sőt fordította a görög és latin szerzőket, majd külföldi tanulmányútja során megtanulta a német, angol, francia, holland nyelvet, és később, mint neves antikantiánus tanította a filozófiát a kollégiumban - másképpen áll előttünk Rozgonyi József, aki magát szerényen csak „a pataki könyvnyomtató hivatal felvigyázójá”-nak nevezte. Szentes büszkén emlegette, hogy a „királlyal is együtt társalkodott”. Nos hát ezt Rozgonyi is elmondhatta magáról.

Fiatalon, 1784-ben külföldre indult, de csak Bécsig jutott, mert még érvényben volt Mária Terézia rendelete, amely megtiltotta a magyar református diákoknak a külföldi protestáns egyetemek látogatását. Erre Rozgonyi beiratkozott a bécsi római katolikus egyetemre. Merész lépése II. József érdeklődését is felkeltette, és magánkihallgatáson fogadta Rozgonyi Józsefet. A beszélgetés eredménye az lett, hogy Rozgonyi külön engedéllyel mehetett tovább Svájcba, Németországba, Hollandiába, Angliába, Franciaországba, II. József pedig hatálytalanította anyja, Mária Terézia tiltó rendelkezését, s így a magyar református ifjak előtt újra megnyílt a lehetőség a külföldi egyetemek látogatására.

„Rozgonyi professzor úrra haszontalan valamit a tanításon kívül bízni” - írja egyik idézett levelében Szentes József. Úgy gondoljuk, nem kell nagyon bizonygatnunk, hogy a tipográfia jó kezekben volt. Szentesnek azt az igyekezetét, hogy Rozgonyit váltsák le a nyomdafelügyelői tisztségből, személyes ellenszenv motiválta.

A nyomda átadása után a kollégium korrektül bánt Szentessel. A műhely fejlesztésével kapcsolatos ügyekben - erről majd meggyőződhetünk - kikérték a tanácsát. A további ellenséges magatartásnak semmi értelme nem volt, hiszen a kollégium elérte célját: a nyomda törvényesen a birtokába került.

A nyomda felszerelése

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Szentes József által felállított nyomda berendezéséről és felszereléséről az iskola levéltárában levő adatok alapján, megközelítőleg hű képet vázolhatunk fel. Amikor ugyanis a nyomda 1817-ben végérvényesen a kollégiumé lett, nemcsak a felszerelést, hanem a tipográfiára vonatkozó iratokat is átvették Szentes Józseftől. Ezekből és Szentes leveleiből tudjuk, hogy a nyomda a város északi részén - a mai Kazinczy utca Sátoraljaújhely felé eső végén állott. Három helyiséget foglalt magában, amelyek Szentes véleménye szerint olyan jó állapotban voltak, hogy „egy tíz-tizenkét telkes úr örömmel ellakhatott benne”. A felszerelést - amint már említettük - Haykul Antallal közösen vásárolták Bécsben 5000 forintért. Szentes József a ráeső részt a felesége testvérétől, gróf Brentanónétól kölcsönzött pénzből fizette. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor leltározta Szentes József a nyomda betűkészletét és felszerelését, valószínűleg 1807-1809 között. A dátum nélkül készült jegyzék pontosan felsorolja mindazt, ami a tipográfiában található volt. A német nyelvű leltár teljes szövege a következő:

Specification verschiedener Fraktur und Antiqua Schriften, sammt andern Buchdruckerey Requisiten:

Sabon Fraktur	68 font
Doppel Text Fraktur	25 font
Mittel Fraktur	26 font
Doppel Text Antiqua	9 font
Doppel Mittel Fraktur	89 font
Text Fraktur	79 font
Text Antiqua	89 font
Tertia Fraktur	77 font
Tertia Antiqua	108 font
Tertia Cursiv	77 font
Grobe Cicero Antiqua	138 font
Grobe Cicero Fraktur	154 font
Kleine Cicero Fraktur	162 font
Cicero Schwabacher	75 font
Garmond Fraktur	250 font
Schwabacher	75 font
Garmond Antiqua	202 font
Garmond Cursiv	103 font
Petit Fraktur	81 font
Petit Schwabacher	55 font
Petit Antiqua	134 font
Kolonel Fraktur	81 font
Petit Cursiv	44 font

Rösel	35 font
Stücklinien auf Perl und Halbperl	25 font
Gebrochene Ziffer, aus Cicero und Garmond Kalmuhrzeichen, Garmond	100 font
Lange Linien	21 font
2 Median Schlussrahmen	
4 Ordinäre Schlussrahmen	
2 Pressen	
1 Packpress nebst eisernen Stängen	
30 Kästen	
3 Setzbretter	
3 Winkelhäcken	
5 Schlüsse	
1 Doppeltes Setzer Kegel Durchschisslinien	35 font
2 Waschbürsten	
1 Rosshaar	
4 Ballenleder	
4 Ballenhölzer	
1 Setzenmuster	
1 Druckerlmuster	
1 Farbkessel	
Verschiedene Stege	

Az összesen mintegy 20 mázsa betűanyaggal, két nyomtató és egy kötészeti préssel ellátott nyomda, amilyen a Szentes tipográfiája volt, nem számítható ugyan a nagy műhelyek közé, de technikai felszerelés tekintetében nem maradt el a magyarországi átlagnyomdától. Közben Szentes igyekezett a betűkészletet bővíteni, a felszerelést szaporítani. 1808. december 21-én Zocher Antal pesti betűöntőnek két hordó olvasztani való betűt küldött, cserébe három mázsa új betűért. Haykultól utólag másfél mázsa ürpótlót kapott. A nyomda lassan kicsúszott Szentes kezéből, ő azonban továbbra is fáradozott a fejlesztésén, nyilván abban a reményben, hogy előbb-utóbb visszakapja. 1811-ben Martin Kösel bécsi és Zocher Antal pesti betűöntőtől különböző nyomdai felszereléseket rendelt több tételben, betűket, énekeskönyvhöz hangjegyeket, sőt héber betűket is. Zochertól például 1811. június 30-án 43 font Cicero antiqua betűt és 7 font ürpótlót vásárolt, az előbbi 224, az utóbbit 42 forint értékben. Bár a nyomdában már ekkor Rozgonyi József tevékenykedett mint inspektor, ezeket a megrendeléseket mind Szentes eszközölte: a vásárlásokról készült számlák nála voltak, csak a nyomda hivatalos átadásakor kerültek az iskola birtokába.

Nem kevésbé gazdag írott anyag található a kollégium levéltárában abból az időből is, amikor az iskola átvette Szentes nyomdáját. Rozgonyi József számadásai, a nyomda felszerelésére, működésére vonatkozó jelentései rendkívül érdekes adatokat tartalmaznak. A részletes kimutatások, a nyomdavezető és a senior elszámolásai alapján a nyomda történetének egyes szakaszai szinte napról napra végigkísérhetők. Ezekből mindenekelőtt az tűnik ki, hogy a nyomda berendezését Szentes fenyegetőzései miatt 1816 júliusában visszaszállították a régi műhelybe, azonban ez az épület korántsem volt olyan „lakályos”, amilyennek Szentes leírta. Rozgonyi így nyilatkozott róla: „A typographia épülete igen szoros, nincs benne hely az exemplárok szárítására, igen félre van s e miá a birtokosnak félelmet okoz, vékony fala lévén, sok fát megemészt. Ha kezünknel marad, más alkalmasabb s közelebb lévő hellyel jó lesz felcserélni. Addig, míg ezt bírjuk, jó és szükséges lenne a mellette lévő puszta ólat felül bedeszakztatni és exemplár szárító helyé fordítani.”

Természetesen amíg a nyomda tulajdonjoga körüli vitás kérdések meg nem oldódtak, a kollégium nem akart nagyobb összeget fordítani a nyomda épületének felújítására. Hiába sürgette tehát Rozgonyi, hogy a „typographia házat” hozassák rendbe, mert fa- és sár-oldala lévén, a szél keresztül fúj rajta, a fát és a gyertyát emésztí, az iskolától távol van, márpedig neki mindennap ott kell lennie a műhelyben, ennek megközelítése pedig sáros, zivataros időben nem csekély fáradsággal jár. Egyelőre minden maradt a régi állapotában. 1815-ben készült ugyan egy javaslat, mely szerint a tipográfiát a kollégium épületében „az alsó Auditoriumok egyikében” kellene elhelyezni, a terv azonban nem valósult meg. Közben a műhely külső és belső állapota egyre jobban romlott. A nyomdászok nem törődtek az épülettel, Szentes József méltatlankodva írta a főgondnoknak, hogy az egyik szobát „fávágatóvá alakították át”, az ajtókat, ablakokat tönkretették, még a pókhálót sem szedték le a falakról.

A tipográfia végül 1817 júniusáig maradt Szentes József házában. A kollégium még a nyomda hivatalos átadásának lebonyolítása előtt 3000 forintért megvásárolta a szomszédos - későbbi nevén Both-féle - telket, a rajta lévő házzal együtt, és az egész felszerelést az új helyiségbe hordatta át. A nyomda elhelyezésének problémája azonban csak részben oldódott meg, mert a műhely csak egy házzal került közelebb a kollégiumhoz, és az új helyiség semmivel sem volt jobb a réginél. Nyiri István rektorprofesszor leveléből kitér, hogy az átköltözés alkalmával a felszerelést a legrosszabb „padlásos és tűzfészek szobába rakták, a bolthajtásos és nagyobb s alkalmasabbakat a magok lakására használják” a nyomda alkalmazottai. Rosszallóan jegyzi meg Nyiri István: „Egy szép része oskolánknak a typographia, de a rossz ügyelés által egy módja lehet elszegényedésünknek.”

Rozgonyi József jelentései és az egyéb levéltári adatok nemcsak a nyomda külső állapotáról, hanem a belső berendezésről is tájékoztatnak. A nyomda lefoglalása alkalmával, 1810 márciusában újra részletes leltárt vettek fel a műhelyben talált berendezésről és felszerelésről, mely az apró tárgyakon kívül - kalapács, harapófogó, reszelő, kés, nagy fejes szög, véső, ár, kézi fűrés, kis fűró, gyertyatartó, koppantó, olló - felsorolja a kifejezetten nyomdászati eszközöket is. A kollégium megbízottai által felvett leltár szerint volt a műhelyben:

Punctir Zanglin	1
Négy szegű vas ráma	6
Hosszúnyelű kis kefe	1
Betű fogásra Vinckel-Hacken	2
Tenaculum, kézirtartó	1
Vasfazék	1
Prés	2

Ha összehasonlítjuk a Szentes-féle leltár tételeit a főiskola által készített jegyzékkel, azonnal feltűnnek a hiányok. Az utóbbi leltár betűszekrényt, regált, állványt egyáltalán nem említ, mindössze egy „nyoszolyát” és két „szalmaszéket” sorol fel. A Szentes jegyzékében még „30 Kästen” szerepelt. Ezen kívül hiányoznak a festékező labdák, a könyvkötészeti prés és egyéb szerszámok. Lehetséges, hogy ezeket Szentes elvitte a nyomdából. A főiskola által felvett leltár a betűkről csak ennyit mond „Megkülönböztetni és felmérni nem lehetett”, ami nyilván azt jelenti, hogy a betűanyagot ömlesztve találták a műhelyben.

Ilyen állapotban vette át a kollégium Szentes József nyomdáját, és ezzel a felszereléssel folytatta működését, új vezetés alatt a második sárospataki nyomda. Működése első hét évéről, vagyis az 1810-1817 közötti időről Rozgonyi József aprólékos jelentései részletes tájékoztatást adnak. A jelentések beszélnek az alkalmazottakról, fizetésükről, a nyomda üzleti forgalmáról, a kiadványokról, valamint a nyomda felszerelésében beállott változásokról. A technikai berendezés hiányosságait igyekezett az iskola pótolni, és már az átvételt követő esztendőben, 1811

januárjában betűfiókokat készíttetett egy helybeli asztalossal 250 forint értékben. Új Cicero, héber és görög betűket hozattak még 1810-ben. A betűk az állandó használatból annyira elkoptak, hogy a nyomda állapotáról szóló 1815-ből való jelentésben ezt olvashatjuk: „Most használható betűi a nyomdának nem igen vannak, mivel mindenkor csak egy rendbeliek használtatván, már felette nagyon megkoptak.” Ezért volt körülbelül tizenkét mázsa önteni való betű a műhelyben. Két évvel később újra sürgeti az iskola rektora a főgondnokot, hogy utaljon ki 945 forintot, mert a „betűink tsunya mázolásokat nyomtatnak, azokat most újonnan öntetnünk kell”.

Sok gondot okozott a nyomdafelügyelőnek, de még többet a nyomdásznak a prések állapota. Szentcsizmától két sajtót vettek ugyan át, az egyiket azonban soha nem használták, csak arra volt jó, hogy belőle pótolják a másik prés elromlott alkatrészeit. „Az ótska sajtó, amelyből már sok darabok, a haszonra szolgáló sajtóhoz fordítatván, csaknem egészen kívánja a megújítást”, és hogy „a több munka több hasznot adjon, ezt a hibás présünket is használható állapotba kellene tenni, s két sajtón kellene nyomtatni” - mondja az egyik jelentés. Az iskola tervbe vette ugyan mindkét prés kijavítását, sőt szaporítását, ebből azonban egyelőre nem lett semmi. Még a rossz sajtót sem javíttatták meg, pedig Nádaszky véleménye szerint a reparáltatás 100-150 forintnál többbe nem került volna.

A részletes jelentések a nyomtatáshoz szükséges apróbb felszerelésekről, illetve ezek beszerzéséről is tájékoztatást adnak. Állandó kiadási tételt jelentettek a számadásokban a festéknek való faolajért, lenmagolajért, keményítőért, labdáért, labdához való bőrért, belevaló lószőrért, papiros szárítására való spárgáért, kefékért, szögekért kifizetett összegek. A fogyó eszközök néha külön-külön vannak felsorolva, például: „sajtóhoz való két istrángért 18 krajcár - hat darab patsmagolóért 6.- Rhft” -, de olykor együtt számolták el a költségeket: „1810. okt. 9. Újonnan vettek vastag bibulákat, kutyabőröket, czenobiumot, firniszt, kalapátsot, keféket és egyéb typographiához szükséges dolgokat Rhft 55, 5 kr, az útra magokra, lovaikra költöttek Rhft 18, 57 kr, in summa 74, 48 Rhft”. A nyomda működéséhez szükséges, előbb felsorolt kellékeket Kassáról hozatta az iskola.

A különböző papírféleségeket: az író-, nyomtató-, postai, borító-, bibula-, cancellás és regeszt papírt ugyancsak Kassáról, valamint Diósgyőrből és Dédesről hozatták, de volt eset, hogy helyben vagy Sátoraljaújhelyben a kereskedőknél vásárolták. A papír ára minőségtől függően rizsmánként változott.

Kassáról 1810. május 8-án hozott írópapiros rizsmája 25 forint, „másféle jobb író papír” rizsmája 34 forint, a nyomtatópapír rizsmája 8 forintba került. Néhány hónappal később ugyaninnen írópapírt rizsmánként 20 forintjával, nyomtatópapírt 6 forintjával vásároltak. 1813. március 29-én azonban egy rizsma írópapír ára már csak 8 forint, a nyomtatópapíré pedig 3 forint volt. Egy rizsma cancellás és regeszt papír ára 1814-ben 8, illetve 8,60 forint, a postapapíré pedig 9 forint volt. Ugyanebben az évben „50 árkus borító bibula papírért” az iskola szeniora 1,45 forintot fizetett. A papírárak ingadozása a napóleoni háborúval, az inflációval és a devalvációval magyarázható, de az árak alakulásában az is közrejátszott, hogy a nyomda honnan szerezte be a papírszükségletet. A kereskedőktől vásárolt papír természetesen többbe került, mint a gyárból vásárolt, ezért Rozgonyi József arra törekedett, hogy a papírt közvetlen a malomból szerezze be. „A papiros, ha a második vagy harmadik kézből vevődik, igen drága, jónak vélem valamely papiroskészítővel, a papiros rendes administratiójára nézve állandó alkura lépni, és már a diósgyőrrivel alkuba is léptem” - írja egyik jelentésében. A szállítási költségek szintén emelték a papír árát. 1814. április 7-én a szenior kifizetett „a Dédesre papirosért járt szekeresnek alku szerént 15 forintot és egy köből zab árát, 3,36

forintot”. Október 16-án „a Kassára papirosért járt jurátusnak uti költségét kifizettem 3.- Rhft, a szekeresnek fizettem 14,30 Rhft”.

Ami a papír felhasználását illeti, ez a nyomda termelékenységének emelkedésével arányosan növekedett. 1810 márciusától 1811 májusáig még csak 65 rizsmaíró- és nyomtatópapírt használtak fel, 1817-ben azonban már a vásárolt 53 rizsma író- és 338 rizsma 2 konc (1 konc = 25 ív) nyomtatópapírból 43, illetve 264 rizsma 8 és 1/2 koncot. A többit a következő esztendőre tartalékolták.

A nyomda működésével kapcsolatban természetesen más jellegű kiadások is voltak. Különösen sok fát és gyertyát emésztett fel a rossz állapotban levő műhely, de találunk ilyen kiadási tételt is: „gyászlevelek széleinek festéséért 5.- Rhft”; „a typographia kementzéje bé szakadván, ujjonnan való rakásáért és egy szekér föld viteléért 3,30 Rhft”.

A sárospataki nyomda berendezéséről, felszereléséről fennmaradt leltár és jelentések, számadások alapján könnyen rekonstruálható a kis műhely belső élete. Szentes József illetve az iskola tipográfiája felszerelés dolgában nem éppen elsőrangú, anyagi keretei szűkösek. Mégis, Nádaskay András csaknem ötszöröse emelte a nyomda termelését, a kiadványok minőségét pedig a magyarországi nyomdák átlagos színvonalán tudta tartani.

Alkalmazottak, üzleti forgalom, kiadványok

Amikor a sárospataki főiskola 1810. március 1-én zálogképpen átvette Szentes József nyomdáját, a műhelynek nem voltak alkalmazottai. A két „Saxoniai Individuum” még 1809-ben eltávozott Patakról, utánuk Nádaskay András egy Károly nevű inassal dolgozott a nyomdában. Szentes József leveleiből arra következtethetünk, hogy rajtuk kívül - ha csak rövid ideig is - még egy alkalmazott volt a tipográfiában, mert Szentes, a már idézett levélben említ „egy nagy mesterséggel, örökösen szerzett” segédet, akit állítólag az iskola, a Károly nevű inassal együtt „koplalással” elkergetett. Nádaskay András sem maradt sokáig Patakon, mert őt Szentes Józsefné bocsátotta el - ahogy egy későbbi levélből kitűnik -, „bírószáligal megbizonyított csalás miatt”. Így tehát a nyomda lefoglaláskor a kollégium csak a hiányos felszerelést vehette át, viszont azonnal alkalmazott egy Mühlhauser nevű nyomdászlegényt heti 6 forintos fizetéssel. Mühlhauserről a nevén kívül csak annyit tudunk, hogy a nyomdában dolgozott rövid ideig. A nyomda működtetéséhez azonban legalább két személy kellett, mivel betűszedőre is szükség volt. Rozgonyi József jobb híján Koczok János tógátus diákot alkalmazta a nyomdában, akiről már említettük, hogy sógora, Nádaskay mellett némi gyakorlatra tett szert a szedési munkában. Mühlhauser csak 1810. június 13-ig dolgozott a műhelyben, ekkor eltávozott Patakról, Koczok János pedig nyilván a szülőfalujába, Mádra ment vakációra. Ennek következtében több mint két hónapig állt az üzem, sem betűszedő, sem nyomtató nem volt a műhelyben.

Szeptember 9-re Rozgonyi visszahívta Nádaskayt, aki a régi helyét elfoglalva újra dolgozni kezdett. Járandósága heti 10 forint és szabad tűzifa volt. A drágaság miatt azonban Nádaskay fizetésemelésért folyamodott. Az iskola teljesítette a kérését, 1811. február 14-től 15 forintot fizettek neki, de amit nyert a réven, elvesztette a vámon, mert az addigi szabad tüzelő helyett 30 szekér fát és 30 font gyertyát kapott. Koczok János, úgy látszik, nem jöhetett vissza a nyomdába inasnak, ezért Rozgonyi egy Schützak nevű nyomtató legényt szerződtetett heti 9 forintért, aki október 1-től november 10-ig dolgozott a műhelyben. Személyéről, Rozgonyi József jelentése alapján mindössze ennyit tudunk: „Adtunk neki előpénzt 15.- Rhft, de ezt a summát elszökvén elvitte.” Nádaskay tehát újra egyedül maradt a tipográfiában, november 18-

tól azonban már egy új nyomtató inas dolgozott mellette, heti 6 forintos fizetéssel. A nyomdában eddig megforduló, néhány hónapig dolgozó vándorlegények személyéről nagyon kevés adatunk van, de néhánynak legalább a nevét ismerjük. Az új nyomdászinasról még ennyit sem tudunk. A neve a későbbi elszámolásokban sem fordul elő, a fizetési jegyzékekben egyszerűen „nyomtató legény”-ként említik, ezért lehetetlen megállapítanunk, hogy 1817-ig egy és ugyanazon inas dolgozott-e Nádaskay mellett, vagy pedig több legény váltotta egymást. Mindenesetre annyit tudunk, hogy amíg a nyomda tulajdonjoga körüli vitás kérdések nem oldódtak meg, két alkalmazottja volt az iskola nyomdájának.

Levéltári adatokra támaszkodó megállapításunknak ellentmond az a közlemény, mely a Tudományos Gyűjtemény 1817-es évfolyamában jelent meg, és a hazai nyomdák az évi állapotáról számol be. A közlemény szerint a pataki iskola tipográfiája „csupán csak váltó munkákat nyomtat, tart 1 factort, 2 szedőt, 2 nyomtatót; Esztendőn által feldolgoztathat 45 bál papirost”. Bárhonnan nyerte értesüléseit a cikk szerzője a pataki nyomda 1817. évi állapotáról, adatai nem felelnek meg a valóságnak. Láttuk, hogy az ún. „váltó munkákon”, vagyis a hivatalos nyomtatványokon kívül - ha nem is nagy számban - a nyomda különféle tankönyveket és irodalmi műveket is kiadott. A tipográfia papírfogyasztásáról 1817-ből pontos adataink vannak: a nyomda ez évben 391 rizsma papírt vásárolt, és ebből 311 rizsmát használt fel, tehát a közleménynek ez a része is téves, mert 45 bál, vagyis 450 rizsma papír felhasználásáról tudósít. Az alkalmazottak száma a cikkben közölnél jóval kisebb volt: nem öt, csak kettő.

A közleménynek legfőbb alapja van, hogy a nyomdának több alkalmazottra lett volna szüksége. Rozgonyi már 1814-ben jelentette a kollégium vezetőségének, hogy „még egy tipothétát, vagy betűszedőt kellene fogadni, mivel a két prés ilyen személyt kíván”, ehhez azonban a rossz sajtót is rendbe kellett volna hozatni, de mert az előbbi elmaradt, az utóbbi sem valósulhatott meg. Hasonlóképpen sikertelen maradt Rozgonyi Józsefnek az a próbálkozása, hogy a nyomdához külön korrektort alkalmazzon. Addig ugyanis a nyomtatványokat ő maga javította, ez pedig, amint írja „kivált estve gyertyánál igen éles szemet kíván”, kérte tehát, hogy az iskola növendékei közül maga mellé vehessen egy diákot. Bár az új munkaerő beállítása csekély költséggel járt volna, kérését az iskola nem teljesítette.

Ugyanabban az évben, 1814-ben rendezték az alkalmazottak fizetését. Addig hetibért kaptak, ami az iskola számára előnytelennek látszott, viszont Nádaskaynak kedvezni kellett, mert magyarul tudó betűszedőt rajta kívül nem találtak. Rozgonyi József nyomdafelügyelőnek azonban mégis sikerült a fizetés módját megváltoztatnia, és az addigi hetibér helyett teljesítmény után fizette Nádaskayt és a nyomdászinasat. A betűszedő egy árkus után 4 és fél váltóforintot, a nyomtató legény 3 váltóforintot kapott.

A munkabér csökkentése csak látszólag hozott hasznot a nyomdának, Nádaskaynak ugyanis sokféle lehetősége volt rá, hogy jövedelmét illegális úton növelje vagy kipótolja. El kellett ugyan számolnia minden krajcárral, az „officii liber”-be minden bevételt és kiadást, a teljes papírfogyasztást fel kellett jegyeznie, az elszámolások azonban sokszor hiányosak voltak. Ezért kérdi a számadásokkal kapcsolatban Nyíri István rektorprofesszor: „Hová ment fel a typographusnak kezébe adott betűk és egyéb materiák massája és különösen a sok papiros, azt csak a lelke tudhatja és tartozik róla felelni.” A továbbiakban azokról a be nem bizonyított, de nyilván fennálló visszaélésekről ír, amelyekkel Nádaskay a „fizetését igazságtalanul szaporítja”. A kopott betűket saját javára hasznosítja, ezen kívül több aprónyomtatvány, például a „comedia czédulák” árával sem számolt el, ez pedig legalább 50 Ft-nyi veszteséget jelent a nyomdának. Ezért szükségesnek tartja, hogy Nádaskay szánára adjon a kollégium, „instructiót”, s ha nem is eskettetek meg a hűségre, de kötelezni kell, hogy a tipográfia

inspectora, a senior és a rektor hozzájárulása nélkül semmiféle munkát ne vállaljon, a befolyt pénzt pedig azonnal „in massa” adja át a szeniornak, ezenkívül „a legkisebb darabotskáról is pontosan számoljon”.

Persze nem kellett félnie a kollégiumnak, hogy Nádaskay apró illegális jövedelmei miatt tönkremegy a nyomda. A tipográfia üzleti forgalmáról készült jelentések minden évben kimutatják azt a kis „hasznotskát”, ami az üzemeltetés mellett megmaradt. A nyomda bevételei és kiadásai 1812-1815 között így alakultak:

	Bevétel:	Kiadás:
1812	899, 44 Ft	603,12 Ft
1813	1625,04 Ft	1362,19 Ft
1814	1676,- Ft	2737,46 Ft
1815	3330,31 Ft	1844,25 Ft
	8501,19 Ft	6557,42 Ft

Restantiák:

1. Látzai József urnál	400,-Ft
2. Zemplén vármegyénél	376,- Ft
3. Német actákért	328,- Ft
4. Szemere Albert úrnál	54,- Ft
5. Poetai Gyűjteményért	100,- Ft
	1258,- Ft

Exemplárokban van:

Naturalis Historia, Ágenda, a Theologia I. darabja	
ezen exemplárok ára térszen:	3000,- Ft
Jövedelem tehát:	8501,19 Ft
Költség:	6557,42 Ft
Tiszta haszon:	1943,37 Ft
ehhez járul a kinnlevő	1258,- Ft,
valamint a kész munkák ára	3000,- Ft
a haszon summája	6201,37 Rhft

A nyomda üzleti forgalmának jelentős részét, különösen az első öt évben a különböző aprónyomtatványok képezték. Az iskola legátusai számára készített ünnepi pátensek és libellusok mellett állandó jövedelmi forrást jelentettek a tipográfiának Zemplén megye megrendelése. Sátoraljaújhely megyeszékhelyhez a pataki nyomda volt legközelebb, tehát itt nyomatták a protokollumokat (jegyzőkönyv), insinuatíókat (idézés, értesítés), subsidionalis és insurrectionalis citatoriákat (adóügyi idézőlevél, katonai behívó), levátákat (perfelvétel), convocatoriákat (összehívó levél), procuratoria constitutiókat (ügyvédi megbízó levél), a királyi rescriptumokat (rendelet), vármegyei repraesentatiókat és passusokat (előterjesztés, útlevél), valamint a különféle conscriptionalis, assignationalis és consignatio militum ablicentiautorum tabellákat (összeírási, kiutalási táblázat, szabadságos katonák összeírása). Ugyanitt készültek a pataki uradalom számára az árendális levelek, urbarialis tabellák, a posta részére recepissék (tértivevény), a céhek rendelésére a Kundschaftok (a felszabadított inasnak adott „tanulólevél”). Ide sorolhatók a kis terjedelmű halotti prédikációk és énekek, vagy éppen a gyászjelentések; Kazinczy Ferenc számára például anyja halála alkalmával 1813. december 20-án 15 forint értékű „gyászlevelet” nyomtattak.

Nem áll módunkban a nyomda nagyobb terjedelmű kiadványairól pontos jegyzéket összeállítani, mert a műhely ilyen természetű forgalmáról nem készültek részletes jelentések, a meg-lévők pedig vagy hiányosak, vagy pedig a szerzők kilétére vonatkozólag hagynak bizonyta-lanságban. Sok esetben ugyanis a könyv címét, példányszámát, a felhasznált papírmennyiséget, a nyomtatási költséget feltüntetik a nyomda működéséről szóló elszámolások, de a leg-fontosabbat, a szerzők nevét nem említik, esetleg talányos formában örökítik meg: „szerentsi plébános grammatikája”, „Kassai prépost munkája”. Ha nem törekedhetünk is teljességre, a jelentősebb kiadványokat ismertetjük, hiszen ezek mutatják a második pataki nyomda életképességét, fejlődését. A nyomda segítette és szolgálta mindazokat a kulturális és szellemi célokat, melyeket az iskola neves tanárai - és más szerzők - maguk elé tűztek.

Szinte természetes, hogy a nyomda körül kialakult írógárda, mely a műhelyt állandóan foglal-koztatta, a kollégium professzori karából jött létre. Persze rajtuk kívül mások is foglalkoztatták a nyomdát; a korabeli magyar irodalom nagy alakjának, Kazinczy Ferencnek több munkája a pataki tipográfiában látott napvilágot. Ez bizonyos mértékig minősítést jelent, mert az igényes széphalmi mester nagyon megválogatta, hogy melyik nyomdába küldi kézirateit. Tudott a műhely tulajdonosának távollétéről, hiszen ő is jelen volt azon a gyűlésen, amelyen a zempléni nemesek - Szentes Józseffel együtt - elhatározták a Napóleon elleni felkelésben való részvételüket, ezért 1810 elején Rozgonyi Józsefhez fordult azzal a kérdéssel, hogy elvállalná-e a tipográfia kinyomatására azt a felrattervezetet, melyet gr. Dessewffy Józseffel együtt a Győrnél elesett zempléni insurgensek Sátoraljaújhelyen felállítandó emlékoszlopára készített. Rozgonyi tagadó választ volt kénytelen adni. „A Pataki Typographia igen nyomorult állapotban van - írja Kazinczynak -, nints typothétája; van egy deák a Collégiumba, Koczok nevű, a ki a sógorától, a volt Typothétától, Nádaskaitól, látásból valamit s annyit tanult, hogy 20-22 sorból álló Patenst ki tud szedni; de Tabellát kinyomatni életéért se tud. Vevén a Tekint. Úr levelét, ezzel együtt elmentem a Typographiába, s próbát tettem, felszámoltam az arkusokat is, s erejéhez mérven a deáknak: úgy találtam, hogy ő ezt két hétig alig szedi ki, minthogy a munkába még készsége nintsen, azomban a Censura következvén, Letzkéket is kell neki járni; de ha egyéb aránt akadályai nem volnának is, nagy akadály ez, hogy Tabellát nyomtatni épen nem tud, mert az a typothétaságnak a legnehezebb része. Ez a szegény nyomtató mind a betületért, mind a hasznotskáért törekedne ezen Instructiónak kinyoma-tására, de ez a munka az ő tehetségét felül haladja; ő szegény szedni nem tud; szedett ugyan már vagy fél paginát, de a tsupa hiba lévén, ezt is újonnan kellene szedni - egyszóval ezen typographiának nyomorult állapota nem engedi meg azt, hogy ez a Munka kivált egy hét alatt itt ki nyomattassék. Elég volna talán két hét, ha tabella nem volna benne arra, hogy ez a gyakorlatlan deák a betűket ki nyögje, de a nyomtatvány, úgy tartom, pro 15-ta már szükséges volna. Igen sajnálom, hogy ez a Typographiánkban véghez nem mehetett, tudom ez betületünkre nem szolgál.”

Talán nem volt felesleges Rozgonyi József levelét majdnem teljes terjedelmében közölni, mert ebből fény derül az árván maradt műhely akkori állapotára. Kazinczy azonban továbbra is érdeklődött a nyomda sorsa iránt. 1810 elején kelt egyik levelében Vay Józseftől azt kérdi: igaz-e, hogy a Szentes-féle nyomdát átvette a kollégium? Vay ekkor még cáfolta a hírt, később azonban tudomására jutott Kazinczynak a nyomda átvétele. Rozgonyi leveléből tudott ugyan a műhely kétségbeejtő állapotáról, mégis a Napóleon és Mária Lujza menyegzőjére írt versét 1810. április 3-án Patakra küldte kinyomatás végett. Igaz, hogy ekkor már volt nyomtató legény a tipográfiában, Koczok János nem egyedül kínlódott a műhelyben, hanem Mühlhauser mellett segédkezett. Kazinczy az átküldött kéziratot a szedő számára pontos német nyelvű utasításokkal látta el, amelyekben megmutatkozik alapos jártassága a nyomtatás technikájában és esztétikájában. Így jelent meg a Szentes-től átvett nyomda első termékeként Kazinczy Ferenc

A' nagyság' és szépség diadalma. Napoléonnak és Mária Luízának mennyegzőjőknél című munkája. „A nagy ízléssel készült kétleveles ívrétű nyomtatvány - egyike a legszebbeknek, amelyek magyar sajtó alól kikerültek. A sárospataki Szentes nyomda örök dicsősége marad... A nyomtatvány címlapjának betűméretei, arányossága, levegős elosztása, a szövegoldalak írása, beosztása, sorainak zárása, sorközeinek szélessége elsőrendű nyomdai alkotássá teszik e kis munkát.”

Kazinczy versével majdnem egyidőben jelent meg Kézy Mózesnek, ugyancsak Napóleon házasságára írt latin nyelvű alkalmi költeménye, *De nuptiis Napoleonis magni et Mariae Ludovicae Austriacae* (A nagy Napóleon és az ausztriai Mária Lujza esküvőjéről) címmel. Kazinczy őszinte elragadtatással nyilatkozott Kézy verséről, amelyet a szerző tele rakott „virgiliusi virágokkal ... phantasiája el vala melegítve Homerrel”. Kézy a maga költeményét előbb megírta, mint Kazinczy, mégis a Kézyé jelent meg később nyomtatásban, aminek a „typographus legény restsége és életterhetlensége” volt az oka, írja Kézy egyik levelében, „még most sem vólnék vele készen, ha egy deák a betű szedésben nem segített vólna rajtam”.

Nem kell bizonygatnunk, hogy milyen nagy jelentőségű volt a pataki írógárda számára Széphalom közelsége. Az az élénk kapcsolat, amely Kazinczy, Vályi Nagy, Kézy, Rozgonyi, Szombathy között fennállt, minden tekintetben éreztette jótékony hatását, és sok vonatkozásban hozzájárult a pataki irodalmi élet fellendüléséhez. Ennek a provinciális jellegtől mentes, a görög, római szellemből táplálkozó irodalmi fellendülésnek az aktív részesei nagyvonalúságuk, messzi tekintő igényeik ellenére sem feledkeztek meg az alsó néprétegek neveléséről és az elemi oktatásról. Szombathy *Új ABC-és könyv-e* 1810-ben két kiadást ért meg. A második kiadásból - nem tudjuk, hány példányban jelent meg - 1811-ben 900 exemplár volt raktáron. A 64 oldal terjedelmű, piros-fekete betűs könyv ára 18 krajcár volt. Az *ABC* református iskolák számára készült, bevezetése szerint van benne a magyar és deák betűkön kívül „egy kis Természeti Historia, egy kis Geographia, Magyar példa-beszédek, rövid mulattató Történetek, oktató, s erköltsi Mesék, Keresztyén vallásra vezető beszélgetések”, különféle imádságok, végül „sokszorozótábla”.

1810-ben a felsoroltakon kívül jelentősebb mű nem jelent meg a nyomdában. A következő évben két újabb Kazinczy-mű került ki a sajtóból, a *Tövisék és virágok*, valamint a gr. Dessewffyvel közösen írt *Vélemények a Győrnél 1809. június 14-én elesett vitézeknek állítandó emlék dolgában*. A *Tövisék és virágok* felirata szerint „kevés számú nyomtatványokban” kétféle címlappal jelent meg. A szövegét teljes egészében Patakon nyomtatták, néhány példányhoz azonban „Budán Falka úr metszett hazafiúságból nagy értelmű vignettet”. Hosszas levelezés kísérte a könyv megjelenését. A legnagyobb gondot a papír minősége okozta. Kazinczy finom papíron szerette volna látni epigrammait. „Már pedig Patakon, teljességgel jó félét nem kaphatunk - írja Vályi Nagy január 29-én a szerzőnek -, van ugyan egy rizma Ausländisch, de 80 Rf rizmája, ebből is csak egy rizma van”, ezért Vályi arra kéri Kazinczyt, menjen be Újhelybe, és ott válasszon magának megfelelő minőségűt. A nyomda vezetősége, munkásai mindent megtettek, hogy a mű szép formában jelenhessen meg. Február 4-én már átküldenek Széphalomra egy árkus „Correrctur-Bogen”-t, azzal a megjegyzéssel: „Ez azért nem tiszta, mivel a festék csak ecsettel van verve a Typusokra; a többi formán és a sajtó alatt igen tisztán fog kijönni.” Valóban, a szerző neve nélkül, Nádaskay impresszumával megjelent 52 lap terjedelmű füzetecske, szedése, ízléses kiállítása díszére válik a pataki nyomdának.

A Dessewffyvel közösen írt *Vélemények* című kiadványból 1000 példányt nyomtattak „Szentes József betűivel”, ez a mennyiség azonban kevésnek bizonyult, ezért némi javítással másodszor is kiadták. Hasonlóképpen Szentes impresszumával jelent meg ugyanebben az évben a *Naturalis Historia* (Természetrész) második része, a Vadnay József által írt *Plánták országa*; a

harmadik rész, *Az ásványok országa*, amelyet Geley József írt, már Nádaskay tipográfus nevével jelent meg. Ettől kezdve Szentes neve sehol sem szerepel a nyomtatványokon. A két tankönyvön kívül 1811-ben még két komolyabb mű látott napvilágot a nyomdában: *Bion és Moschus Idylliumai*-t Vályi Nagy Ferenc fordította görögből, és „olgy szerentsésen öltöztette magyar hexameterekbe, hogy az ő munkája velünk a görög írókat még inkább megkedveltetik” - olvassuk a könyvről szóló ismertetést a Hazai és Külföldi Tudósításokban. A szerző további célja az volt a fordítással, hogy a szép ízlést a magyar költészetben elterjessze, és a nemzeti literatúrának növekedésére szolgáljon. A másik munkácska *Mnémoszüné* (Emlék) címmel jelent meg; Vályi Nagy - Apostolovits János miskolci görög tanár tiszteletére írt - görög nyelvű költeményeit tartalmazza.

A következő években megjelent sajtótermékek nagy része prózai és verses halotti oráció és óda. Több latin és magyar nyelvű üdvözlőverset, alkalmi költeményt is kinyomtattak. A jelentősebb művek közül elsőnek Rozgonyi József 1813-ban kiadott filozófiai vitairatát említjük: *Észre-vételek azon még kézírásban lévő s Kánt ízlése szerint készült munkára, melynek neve: Erköltsi tudományok megrostálása*. „Írattak R. J. A. S. Pataki könyvnyomtató hivatal felvigyázója által.”

A szerző a rövid műben Pucz Antal római katolikus plébános kantianus filozófiai nézeteiről mond véleményt. Pucz Antal műve 1819-ben jelent meg Pesten *Kant filozófiájának fő resultatumai* címmel.

1813-ban jelent meg a felső-magyarországi szlovák nyelvű reformátusság részére két katekizmus: a *Kraticske uvedzenie* és a *Kraticske ucsenye* (Rövid bevezetés, Rövid tanítás). A művek szerzői Liszkai Sámuel és Sebők József magyar református lelkészek voltak, mindketten Superville nyomán írták meg kátéjukat.

A kollégium falain belül kialakult élénk, színvonalas irodalmi életben az iskola ifjúsága is tevékeny részt vett. Szorgalmasan másolgatták, gyűjtögették a kor neves költőinek műveit. Kézírtos gyűjteményeikben azonban helyet kaptak a poétikus lelkű diáktársak - esetleg éppen a lejegyző - szárnypróbalgatásai is. Ezekből a kéziratban közkézen forgó költői próbálkozásokból állított össze 1813-ban két kötetre való gyűjteményt Nagy József, „A S. Pataki Éneklőkar mostani igazgatója”, vagyis az ifjúsági kórus karnagya, és jelentette meg *Poetai gyűjtemény* címmel a saját, valamint volt diáktársai költeményit. Az első kötet teljes egészében temetési énekeket tartalmaz, a második kötetben lévő „Elegyes versek” a deákos rokokó líra hangulatát idézik.

Kövy Sándor professzor jogtudományi munkái, illetve tankönyvei, a *Magyar törvények rövid summája*, 1815-ben, az *Elementa jurisprudentiae Hungaricae* (A magyar jogtudomány alapjai) negyedik kiadásban, 1817-ben jelent meg. Kassai József szerencsi plébános nyelvtani művét a pataki tipográfiába küldte kiadás végett, és *Magyar nyelv-tanító könyv* címmel nyomatta ki, Szepesi Ignác egri kanonok anyagi támogatásával. Balajthy József lelkész fordításának, a *Chrysant és Dária* kiadásának költségét viszont Bay Terézia fedezte. A „németből szabadon fordított” szomorújáték 1816-ban jelent meg. A protestáns vallásos irodalom művelői közül Lácza Szabó József két prédikációs kötetet, Szathmári Dániel *Keresztyén hittudomány* című, ugyancsak kétkötetes művével, Ferge János *Temetéskor használható új énekek* című munkájával szaporította a kiadványok számát. Ezen kívül jelent 1814-ben megjelent még egy *Liturgia* a tiszáninneri református gyülekezetek számára.

Visszapillantva a felsorolt nyomdatermékekre, pontosan regisztrálhatjuk, hogyan igyekezett a pataki tipográfia - megfelelő vezetése, jó írógárdája révén - beleilleszkedni a kor szellemébe. A kiadványok érzékeltetik a politikai és szellemi élet megnyilvánulásait. A 'párisi sastól' oly sokat váró haladó értelmiség a pataki nyomdát felhasználta arra, hogy érzelmeinek kifejezést adjon. A magyar literatúra és nyelv megújulásért, fellendítéséért indított mozgalmat szintén elősegítette a helyes kiadványpolitika. Ugyanakkor azonban a másik lényeges dolog sem sikerült: a tankönyvkiadás, az általános műveltség terjesztése.

A főiskolai nyomda története (1817-1949)

Nádaskay András factorsága (1817-1852)

A nyomda tulajdonjoga körüli vitás kérdések lezárása, a főiskola és Szentes József között létrejött megegyezés a tipográfia működésében nem hozott lényegesebb változást. A műhelyben zökkenőmentesen folyt a munka, a megegyezés nem érintette az alkalmazottakat, csak az addigi kényelmetlen és törvénytelen állapotot szüntette meg. A kollégium részéről törvénytelen volt az állapot, mert volt ugyan nyomdája, de nem volt hozzá privilégium. Szentes részéről pedig kényelmetlen volt a helyzet, mert privilégiummal rendelkezett ugyan, de a nyomdába be sem tehetette a lábát. Mindkét fél részéről nyomós érvek játszottak közre tehát, hogy a megegyezés létrejöjjön.

Mivel a főiskola most már törvényesen is magáénak mondhatta a nyomdát, újra lépéseket tett annak érdekében, hogy a műhelyt közelebb telepítse a kollégiumhoz. 1818-ban szóba került, hogy a tipográfiát az iskola épületében kellene elhelyezni, de ez az elgondolás, mint korábban, most sem valósulhatott meg.

Arra azonban talán lett volna lehetőség, hogy a nyomda üzleti forgalmát megnöveljék, sőt a pataki officinát egy speciális feladatkör vállalásával országos jelentőségűvé tegyék. 1818-ban Rubin Márton helybeli lakos tervezettel fordult az iskola igazgatóságához: „tekintettel, hogy sidó könyvek sem, a pataki nyomdában sem a hazában nem nyomtattatnak” szerezzen be a kollégium zsidó betűket, és nyomasson zsidó nyelvű műveket. Rubin hajlandó is lenne a betűk vásárlására fordított tőke kamatát fizetni abban az esetben, ha a nyomtatványok fele hasznát megkapná.

Az iskola főhatósága a tipográfia inspektorának véleményét kérte a tervezetről. Rozgonyi József azonban nem remélt hasznat a vállalkozásból. Nehéznek tartotta a betűk beszerzéséhez szükséges is 15.000 forint tőkét „a pénzek mostani habzásában” előteremteni, amit Rubin Márton a zsidó nyomda létrehozásához kért, „hogy ő aztán a mi pénzünkön szerzett typographiából mi velünk együtt hasznat vehessen... Hát censort hol szereznénk? Nem állanának-e ellent azok, akik a Hazában netalán kirekesztő jussal bírnak a sidó typographiára? Sok a nehézség, kevés a reménység” - írja levelében. Javasolja tehát, hogy a tervezetet ne fogadják el, illetve halasszák „bóldogabb időre”. Rozgonyi fenntartásai nem voltak alaptalanok, hiszen a budai Egyetemi Nyomda - régebbi privilégium alapján - 1814-től kezdve héber nyelvű nyomtatványokat is megjelentetett.

Pedig a nyomda üzleti forgalmának növelése egyre sürgetőbbé vált, mert a műhely termelésének jó része csak a raktári készletet növelte. Majoros András könyvtárnok kimutatása szerint 1818-ban 8890 darab különféle könyv volt a kollégium könyvtárában elhelyezett „bibliopóliumban”, 6943 forint értékben. Ez az összeg egy év alatt 8795 forintra emelkedett. Természetesen az elfekvő készlet csökkentette a nyomda bevételét. Fazekas György szenior elszámolása is azt mutatja, hogy a nyomda 1817-től kezdve ráfizetéssel dolgozott, a kiadás mindig felülmúlta a bevételt. Igaz ugyan, hogy két év alatt kifizették Szentesnek a 3500 forintot, és a nyomda betűanyagának pótlására jelentős összegeket áldoztak. Viszont „a nyereség külső restantiákban és a bibliothékában hever” - állapítja meg a szeniori jelentés.

A főiskola vezetősége nem nézhette tétlenül a tipográfia hasznának csökkenését. 1819-ben több tagból álló bizottságot nevezett ki, amelynek kötelességévé tette, hogy részletes jelentést adjon a nyomda állapotáról. Az első feladat az volt, hogy leltározzák a berendezést és a betűanyagot. Fáy Ferenc, főiskolai gondnokhelyettes, a bizottság vezetője azonban egyelőre csak azt jelenthette, hogy kimentek ugyan a nyomdába Rozgonyi Józseffal, de a betűk mérése, a fiókokból való kiszedegetése, majd pedig visszarakása, esetleges összekeveredése sok bajt okozhat, ezért kénytelenek voltak akkorra halasztani a leltározást, amikor olyan mázsát szereznek, melyen a betűket fiókostul lemérhetik. Sikerült is később ilyen mérleget találni, de ismét akadályok léptek fel: a műhelyben éppen a pataki censor, Tulsiczky András plébános *Oratio funebris...* (Halotti beszéd) című művét szedték, a munka sürgős volt, nem tartották illendőnek abbahagyatni a szedést, hiszen a „librorum censornak” a kollégium sokat köszönhetett.”

Nem sokkal később a bizottság mégis elvégezhette a leltározást. Jelentésében a nyomda bevételeit 1810-1819 között 3045 forintban állapította meg, mert megbízatásához híven a tipográfia anyagi ügyeit is átvizsgálta. Az „auctoroknál kinlévő tartozás” 2506 Ft - „a bibliothécában lévő könyvek ára” 5038 Ft volt.

A kollégium főhatósága sajnálattal vette tudomásul a tényeket. A jelentés az anyagi ügyeken kívül sorra veszi a tipográfia felszerelésének hiányosságait is. Az iskola vezetését azonban kevésbé érdekelte a műhely felszerelésének állapota; a jelen esetben az volt a legfontosabb kérdés: jövedelmező-e a nyomda vagy sem? Így a további intézkedések sem a nyomda korszerűsítését célozták, hanem arra igyekeztek megoldást találni, hogyan lehetne növelni az officinából származó hasznót. Egyetlen lehetőség kínálkozott: az idegenek számára készült nyomtatványok árát fel kell emelni. Azt ugyanis, hogy a diákság - a nyomda kára nélkül - minél olcsóbban szerezhesse be a szükséges tankönyveket, az iskola mindennél fontosabbnak tartotta. A kollégium főhatósága elfogadta a bizottság jelentését, de egyúttal felkérte Fáy Ferencet, Rozgonyi Józsefet és Dókus László megyei fiskálist, hogy készítsenek az egész nyomdaügyről részletes előterjesztést, különösen szem előtt tartva, hogyan lehetne növelni a nyomda hasznát.

1821 január 16-án ült össze a bizottság a kollégiumban, hogy megbízatásának eleget téve az egész nyomdaügyet átvizsgálja. A tanácskozásokon Szentés József is jelen volt, akitől elkértek minden iratot, okmányt, ami a tipográfiára vonatkozott. A megbeszélésről készült jegyzőkönyv első része a nyomda átadásának és átvételének körülményeit tárgyalja, majd rátérve az érdemi részre, megállapítja: a műhely azért nem hozott több jövedelmet, mert az iskola nem gazdálkodott vele helyesen és takarékosan. A közönség megnyerése érdekében túl olcsón dolgozott, holott az olcsóságnak csak a tanuló ifjúság könyvellátásában lett volna helye. Hozzájárult az olcsó nyomtatási árhoz az is, hogy a tipográfia olyan könyveket adott ki - „másoknak elősegíttetésekre” -, melyeknek a nyomási ára nem folyt be, s az elfekvő készlet csak a raktári példányszámot növelte. A továbbiakra nézve kimondta a bizottság: „Ennek utána az efféle nem a tanuló ifjúság számára, hanem másoknak elősegéllésére kívántató könyvek, nagyobb kárával az oskolának, ne nyomattassanak.” Amelyek már ki vannak nyomtatva, és nem keltek el, leszállított áron eladandók.

A nyomda termelékenységének fellendítéséről, hasznosabbá tételéről tárgyalva, eleinte arra gondolt a bizottság, hogy a tipográfiát bérbe kellene adni. Ezt a tervet azonban elvetették azzal a meggondolással, hogy a legnagyobb haszna mégis abból származik az iskolának, ha az olcsó tankönyvek kiadásával a diákságnak szolgálhat. De hogy a nyomda mégis „jó rendbe és karba helyeztessék”, javasolják:

1. A nyomdász semmiféle nyomtatványt nem állíthat elő a tipográfia inspektorának tudta és engedélye nélkül. Ellenkező esetben a nyomdász állásvesztéssel büntetendő.
2. A nyomdásszal és legényeivel a munkabérekre vonatkozólag minden év elején megállapodást kell kötni.
3. A nyomda felszerelését, betűanyagát leltár szerint kell átadni a tipográfusnak, aki minden év végén ugyancsak leltár szerint számoljon el a felszereléssel.
4. Papír egy malomból és egész évre vásárlandó. A felhasznált mennyiségről a nyomdász szintén köteles számot adni.
5. A nyomda mindennemű kiadásairól és bevételeiről külön pénztárkönyvet kell vezetni, amelyet
6. A felügyelő köteles alkalmanként átvizsgálni, egyúttal a nyomda állapotáról évenként jelentést tenni.
7. A nyomdával kapcsolatos apróbb kiadásokról és költségekről - pl. olaj-, keményítő-, festék-, favásárlás - a nyomdásznak minden esetben hiteles elismervényt kell felmutatnia. Új betűket csak a kollégium főhatóságának hozzájárulásával lehet rendelni úgy, „hogy a betűknek szép voltak és így a nyomtatásnak is szép tisztasága ezen könyvnyomtató műhelynek dísz és virágzást okozhasson”.
8. A nyomda könyvforgalmának fellendítését legjobban az segítené elő, ha a kiadványok között olcsó, de ízléses kiállítású „rövid elmélkedések”, kalendáriumok, zsebkönyvek, ritkaságok és „jelességek” volnának, melyek a közönség körében kedveltek, a tanulóifjúság számára pedig hasznosak.

Ne gondoljuk azonban, hogy a küldöttség előterjesztése nyomán soha nem látott fellendülés következett a nyomda történetében. A nagy nekibuzdulás után a megszokott módon folyt a termelés a tipográfiában, továbbra is a tankönyvek nyomása adott munkát Nádaskaynak. A tankönyvkiadást egyébként Sárospatakon 1822-ben ülésező „Litteraria Deputatio” szorgalmazta, amelynek tagjai között ott találjuk Kazinczy Ferencet, Kövy Sándort, Szombathy Jánost, Kézy Mózeszt, Somosy Jánost, Nyiri Istvánt és a kollégium több egyházi vezetőjét. A deputatio a tanmenetnek, az iskolai fegyelemnek, a tanítás eszközeinek és a nevelés elvének új szellemű átalakítására törekedett. E cél szolgálatában mondta ki a küldöttség: „Minden iskolának a legkisebttől a legfelsőbbig nyomtatott manualis és oskolai könyvei legyenek, ez múlhatatlanul szükséges.”

A deputatio felhívása nyomán növekedett a nyomda termelékenység, a küldöttség új könyvek kiadását rendelte el. A sorra megjelenő új tankönyvek - *Magyar-deák grammatika*, *Magyar országnak statistikája és geographiája*, *Spherologia és matematika* - kiadása azonban csak másfél évi munkát adott a nyomdának. Az időközben lemondott Rozgonyi József helyére választott új nyomdai inspektor, Somosy János már 1824-ben kéréssel fordult az iskola főhatóságához, mert „három s négy hetek múlva a typographia kénytelen lesz meg állni, nem lévén öt árkusoknál több munka a kezüknél”. Kéri tehát, hogy nyomtatnivalóról gondoskodjanak.

Nemcsak a nyomtatnivaló hiánya gátolta a tipográfia munkáját, hanem a pénzhiány is. Somosy János állandóan sürgette ugyan a „restánsoknál” kinnlévő pénzek behajtását, de nem sok eredménnyel. A pataki céhek *Artikulusai*-t még 1816-ban nyomtatták, de a költségeket még hat év múlva sem rendezték. Különösen sok pénz volt kinn a kollégium tanárainál. Az egyházkerület, az iskola főhatósága elrendelte ugyan, hogy a nyomda bevételeit külön, az iskolai pénztártól függetlenül kell kezelni, azt azonban nem szorgalmazta, hogy a tartozásokat

behajtsa vagy behajtassa. Somosy kénytelen volt több esetben peresíteni a restánsokat, de még ez sem mentette meg a nyomdát attól, hogy a munka folytatásához 1825-ben ne kelljen kölcsönt felvenni. Súlyosbította az állapotot az a sequestrum (zárlat) is, amelyet a Helytartótanács *A keresztyén vallásnak rövid története* című tankönyvre rendelt el 1824-ben, a római katolikus egyházat sértő kifejezések miatt. A műben az ismeretlen szerző nem átalította bálványimádásnak nevezni a misét. Az iskola azonnal tiltakozott ugyan a zár alá vétel ellen, kötelezte magát a kifogásolt szövegrész törlésére, a felmentő határozat azonban csak egy év múlva érkezett meg, ez alatt az idő alatt tehát nem árulhatták a nagy példányszámban megjelent könyvet: az ügy tetemesen hozzájárult a nyomda bevételeinek csökkenéséhez.

A zilált anyagi helyzet, a munkahiány arra indította a kollégiumot, hogy újabb lehetőségeket keressen a nyomda termelésének fellendítésére. A tipográfia forgalmának zömét eddig is a tankönyvkiadás tette ki, jónak látták tehát, ha ezt fejlesztik tovább. 1825-ben kizárólagos privilégiumot kértek a Helytartótanáctól iskolai kézikönyvek kiadására. Az elutasító válasz hat év múlva(!) érkezett meg. Pedig a nyomdának égetően szüksége volt valami nagyobb vállalkozásra. Somosy 1825. szeptember 29-én kelt levelében újra panaszkodik: „a typographiának nyolc árkusnál több munkája nints”, kéri az iskola főhatóságát, gondoskodjanak nyomtatnivalóról. A folyamatos munka hiánya a nyomda pénztárában is éreztette hatását. 1827-ben mindössze 225 forint volt a bevétel, s a két éve felvett kölcsönt még most sem tudták visszafizetni.

Lényeges változás csak akkor következett be a nyomda életében, amikor 1830-ban hozzákezdhetek az *Újszövetség* nyomtatásához, ami nemcsak a pénzügyi helyzetet tette viszonylag szilárdná, hanem hosszú időre állandó munkalehetőséget is biztosított Nádaskay Andrásnak, illetve a nyomda személyzetének. Amikor azonban a teljes *Biblia* kiadására került sor, a tipográfia ismét kölcsönt volt kénytelen felvenni. Sárospatak városától 1500 forintot kértek, hogy a nyomtatással járó jelentős kiadásokat fedezni tudják.

Az állandó pénzzavar okát abban látjuk, hogy a nyomda sok esetben csak raktárra termelt. Egy 1842-ben készített kimutatás szerint 1841-ben, a tipográfia pénztárában 839 Ft volt, a bibliopóliumban lévő kész példányok ára viszont 38.053 Ft, a hitelben kinnlévő könyvek értéke 5376 Ft, a nyomtatványokért járó adósság 6227 Ft: ez összesen közel 50.000 Ft felhasználatlan tőkét jelentett a nyomda számára. Mindez azt mutatja, hogy a tipográfia állandóan működött ugyan, de jelentősebb és főleg kézzelfogható haszon nélkül. Márpedig - amint az előbbieken említettük - a kollégium számára a haszon egyáltalán nem volt elhanyagolható tényező. A fent idézett kimutatás, melyből a nyomda pénzügyi állapotát közöltük, elsősorban azért készült, hogy az iskola megállapíthassa: 1. Mennyiben terhelte a nyomda működtetése az iskolai közkasszát? 2. Milyen intézkedések történtek jövedelmezőségének növelésére? 3. Milyen bevételekre számíthat a közkassza a tipográfiából?

A kimutatás kommentárja ismét szigorú takarékossgot javasol. A tipográfus hetenkénti fizetés helyett ívenként fizetendő, pontos elszámolásra esküvel kell kötelezni. A raktár számára készült könyveket - „mert az idegen írókat korlátozni nem lehet” - papír- és költségkímélés szempontjából sűrűbb sorokkal és gazdaságosabban kell nyomtatni, még ha a nyomdász fizetése a sűrűbb szedés miatt emelkednék is. A kelendő iskolai tankönyveket nem ötszáz, hanem ezer példányban kell kinyomtatni. Nem szabad elhanyagolni a jó festék és olcsó papír beszerzését. Hogy mind a két sajtó működhessen, gondoskodni kell olyan munkákról, amelyeknek a nyomására csak akkor kerülne sor, amikor az iskolai könyvek vagy egyéb kiadványok nem adnak elegendő munkát a tipográfiának. A raktáron lévő, régóta elfekvő példányokat mázsaszámra, azokat a kiadványokat viszont, amelyekből még valami haszon

remélhető, például a klasszikus auktorok pataki kiadásait, a prédikációs köteteket, leszállított áron kell értékesíteni.

A fenti előírások szerint vezetett nyomda anyagi állapota az évek folyamán lassanként megszilárdult, termelése fellendült. Az 1848-49-es szabadságharc alatt és az utána következő válságos időkben, mindezek az eredmények sajnos, megsemmisültek.

A márciusi forradalom híre hamar eljutott Sárospatakra. Az ifjúság vezetői most tanulás helyett folytonos tanácskozásokkal, gyűlésekkel töltötték az időt; ennek eredményeképpen megszületett az a kilenc pontból álló javaslat, amelyben kéri az iskola tanügyi, szervezeti, fegyelmi szabályzatának forradalmi szellemű átalakítását. Tárgyunk szempontjából a negyedik pont jelentős, ebben ugyanis a következőket olvashatjuk: „Minden tudomány, lehető legrövidebb idő alatt nyomassék ki, s a tanuló ifjak minden évben az illető oktató uraktól vásároljanak újat, a nyomtatási költséghez mért áron. Az elemi iskolák számára nyomottak a gyermek képességéhez idomítandók.”

Új tankönyvek kiadására nem volt idő, különben diákok sem voltak, akik a tankönyveket használhatták volna, mert a tógátusok nagy része honvéd lett, az alsóbb osztályú növendékek pedig hazamentek.

A nyomda a forradalmi megmozdulásokból annyiban vette ki a részét, hogy Nádaskay kinyomta az 1848-as törvénycikkeket.

A szabadságharc bukása után a sárospataki kollégium anyagi tekintetben a tönk szélére jutott. A pénz elértéktelenedése, a tartalékok kimerülése komoly feladat elé állította az iskola vezetését. Nehezítette a helyzetet, hogy a kollégium gazdasági ügyeit intéző világi gondnoki állás nem volt betöltve, az előjáróság gyűléseket nem tarthatott. A kétségbeesztő állapot megszüntetésére 1850. március 17-én az iskola tanári kara létrehozta a hosszú időn keresztül működő és a kollégium anyagi életében jelentős szerepet betöltő Gazdasági Választmányt. Ez az új testület, amely fizetés nélkül, saját felelősségére működött, és az iskola előjáróságának megkérdezése nélkül alakult, néhány év alatt annyira rendbe hozta a kollégium zilált pénzügyi helyzetét, hogy a középiskolai oktatás átszervezésének elveit összefoglaló Organisations-Entwurf kíváncsiak szerint létrehozhatták a nyolcosztályos gimnáziumot, és mód nyílt a tanári kar létszámának a növelésére is.

A Gazdasági Választmány - a továbbiakban a főiskolán ismert rövidítéssel: GV - feladata lett a nyomda ellenőrzése is. 1851 januárjában a kollégium előjárósága felkérte a Számvevő Széket és a GV-t, hogy tegyenek jelentést a nyomda ügyében, vizsgálják meg a pénztárát, adjanak javaslatot a további működésre vonatkozólag. A Számvevő Szék és a GV a tipográfia pénztárában 3989 forintot talált, amely összeg ideiglenesen Somosy János nyomdafelügyelőnél volt letétbe helyezve. A Számvevő Szék jónak látta a külön nyomdai pénztár megszüntetését, elrendelte tehát, hogy a fenti összeget és ezután minden bevételt közvetlenül az iskolai pénztárba kell befizetni. Magára a nyomdára vonatkozólag javasolják: „azon már régibb panaszok, s többféle gyanúsítások elhárítása s az iskola biztosabb jövedelme tekintetéből” a tipográfiát haszonbérbe kellene adni; az ügylet lebonyolítása a GV feladata. Addig is azonban a Számvevő Szék elrendeli, hogy a nyomda ügyeit a GV intézze, továbbra is figyelembe véve Somosy János szakértői véleményét. Ennek következtében:

1. Minden nyomdai alku megtételére, papír, betűk, festék stb. vételére vagy hozatalára a GV illetékes. A nyomtatás előre meghatározott tarifa szerint történjék, a GV tudta nélkül nyomtatni nem szabad.

2. A tipografus a nyomtatni rendelt példányok számán felül többet nem készíthet, az erre való felügyelettel szintén a GV-t bízták meg.

3. Minden könyvre rányomandó: „A Főiskola betűivel”.

4. Amíg a bibliopóliumban akármilyen könyvből elegendő példány van, addig az illető művet újra nyomni nem lehet, és azután is a szerzők vagy szaktanárok tudtával nyomassanak az iskolai tankönyvek, az esetleges és szükséges javítások és pótlások végett.

5. A nyomda „váltó munkáiból” befolyt pénz közvetlenül az iskola pénztárába fizetendő a GV utalványozásával.

6. A raktáron lévő, nem kelendő könyveket csere vagy árverés útján el kell adni, illetve az elfekvő könyvek címét jegyzékbe foglalva más iskolákkal és könyvkereskedésekkel is közölni kell.

7. A tipográfia minden évben, a bibliopólium pedig a könyvtárőr változása esetén leltározandó.

8. A nyomda minden jövedelme az előbbi határozat szerint a közpénztárba folyik be, a kiadások is a közpénztárból a GV utalványozásával történjenek.

9. A kinnlévő nyomdai tartozások behajtása a GV feladata lesz.

10. A nyomtatásra ajánlott műveket előbb az iskola főhatóságának kell bemutatni, ezekért a szerzők „illő tiszteletdíjat kérjenek”, ha saját költségükön akarják kiadni műveiket, „a nyomtatási költség 1/5 része a fennálló határozatok értelmében elengedhető”.

A kollégium főhatósága elfogadta a Számvevő Szék és a GV javaslatát, és elrendelte végrehajtását. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy Nádaskay, ha továbbra is meg akar maradni a nyomdában, kénytelen bérbe venni a műhelyt. Nádaskay személye elleni „cselszövések” minősítette a bérbeadást, amit az iskola az ő megbuktatására „több mint három év óta forralt... Őt hónapig munka s kereset nélkül hagytak, s csak szeptember vége felé nyújtottak annyi munkát, hogy az évi haszonbért nekik a papiros árának s dolgozó embereim bérének elvesztésével nagy nehezen leróvhattam” - írja Nádaskay a tiszáninneri református püspökhöz küldött levelében.

Kétségtelen, hogy amikor az iskola vezetősége úgy döntött, hogy új alapokra helyezi a nyomda működését, egyidejűleg arra is lehetőséget akart teremteni, hogy az immáron negyvenharmadik éve dolgozó, kiöregedett Nádaskay helyett fiatal, ambiciózus, szakképzett nyomdász kerüljön a tipográfia élére. Hiába hivatkozott tehát Nádaskay az előbb idézett levelében érdemeire, arra, hogy „a Főiskola nyomdája az én vezetésem alatt nemcsak magamagát szerezte meg, s a reája fektetett 14.000 forint adósságot letisztázta, de ezen felül a Főiskolának egy olyan könyvkereskedést alapított, melynek értéke több ezer forint” ez mind igaz volt, helyét mégis át kellett adnia, hogy a fiatalabb nemzedék megkezdhesse munkáját a kollégium szellemi életének fellendítéséért, amiben fontos szerep várt a nyomdára is.

A nyomda felszerelése, berendezései és alkalmazottai a XIX. század első felében

A Szentestől „erőszakkal” átvett nyomda technikai fejlesztésére a kollégium kezdetben nem fordított nagy gondot, hiszen a tulajdonjog kérdése még nem tisztázódott. Így csak a leg-szükségesebb és a munka folytatásához nélkülözhetetlen kellékeket szereztek be. Amikor azonban a két fél között létrejött a megegyezés, az iskola azonnal hozzálátott, hogy az anyagi lehetőségekhez mérten kiegészítse a nyomda felszerelését, elsősorban a betűanyagát. 1817-ben 449 Ft-ot, 1819-ben 600 Ft-ot, 1819-ben 1950 Ft-ot költött betűvásárlásra. Ezek a kiadások lényegesen csökkentették ugyan a tipográfia hasznát, viszont jó betűk nélkül nem működhetett az üzem.

Új betűkre még csak jutott pénz, az egyéb nyomdai felszerelések pótlására, kicserélésére azonban még sokáig kellett várni. Az 1819-ben kiküldött és a nyomda állapotának számbavételével megbízott deputátusok elkészítették a tipográfia leltárát is, amelyből élénk tárul a műhely technikai felszerelésének elhanyagolt állapota. Az 1820. május 25-én készült jelentésből megtudjuk, hogy a nyomdának 37-féle magyar, latin, görög, héber betűtípusa volt, összesen 25 mázsa 54 font súlyban. A betűknek kb. a fele ócska, a másik fele új. Az előbbiekből 382 font teljesen használhatatlan, illetve beolvasztani való. A betűkhöz két fölió, két negyedrért és két plakát nagyságú díszlénia, 24 darab különböző fejléc és záródísz tartozott. A felszerelés tartozékait a leltározók egy-egy megjegyzéssel minősítették:

Requisitumok:	Observatio:
Winkelhaken	7 Rézből készült, jó és használható.
Ólom pléhkel felül bé vont fa formák czipfrázatokra való kisebbek és nagyobbak	21 Ótskák, és jobbára haszonvehetetlenek.
Sajtó, minden hozzá tartozandó Requisitumokkal	1 Nagyon ótska, és alig használható formában, mellynek még az a fogyatkozása is van, hogy a Tigelje fa, a Fundamentoma márvány kő, mellyeknek rézből kellene lenni.
Más sajtó széjjelszedett	1 El avult állapotban, melynek minden nagyobb fa és vas eszközei meg vagynak ugyan, de már annyira haszonvehetetlen, hogy a Collegium rajta soha nem is dolgozhatott..
Harmadik sajtó, mellyben a formulárék préseltetnek bálba	1 Ótska ugyan, de még használható
Regál, vagyis betű stellazsi	3 Mellynek ketteje még haszna vehető, az egyike pedig nagyon ótska.
Betű tartó Kasztzni	4 Ujj, és jó állapotban.
Betű tartó Kasztzni	25 Ótskák, de még használhatók.
Kalendárium betű tartó kisebb Kasztzni	2 Ótska állapotban
Apróbb fiókos Regál, vagy is kilenc kis fiókos Stellazsi	1 Használható státusban
Deszkás Regál hét fiókos és más része pedig be toló deszkákkal	1 Középszerű állapotban
Fiókos, két felé nyíló és pléhkel záródó Regál Kasztzni	1 Nagyobb formájú, ujj készület
Betű szedő deszka	10 Jó, és használható
Betű szedő deszka	7 Ótska állapotban
Betű szedő hajó in folio	4 Jó, és használható
Betű szedő hajó in folio	1 Rosz, és nem használható
Betű szedő hajó in octavo	3 Jó státusban.
Ásztató deszka	5 Középszerű állapotban.
Sajtóban lévő vas ráma	1
Sajtón kívül lévő vas ráma	5
Kis reszelőtske	2 Ótska
Harapó fogótska	2 Ótska
Kés	1 Fa nyelvű, igen hitvány.
Fejes szögh	2
Kis vésőtske	1 Rosz
Ár	1 Hitvány
Kézi fűrész	1 Ótska

Kis furótska	1 Rosz.
Punctir Czanglitska	1 El törve.
Fa, drótos gyertya tartó	2 Hitvány.
Koppantó	1 Rosz.
Olló	2 Az egyik meg lehets, a 2-ik hitvány
Kis asztal, kereszt lábakkal, s fiókkal	1 El avult állapotban.
Három lábú corrigalo szék, magos	2 El avult állapotban

Bizony, szomorú képet mutat a leltár a nyomda felszereléséről. Alig van a szerszámok között jó állapotban lévő darab. Különösen a sajtók nem feleltek meg a kor kívánalmainak. A fatéglés, márványfundamentumos sajtó avultabb volt, mint az első sárospataki tipográfia „praeluma”, melynek a téglje már 1674-ben rézből készült. Mindent összevetve megállapíthatjuk: a Szentcs Józseftől átvett nyomda felszerelése tíz év alatt nagyon keveset fejlődött. Valóban csak Nádaskay ügyességének köszönhető, hogy az üzem működhetett.

A következő évek során, ha lassan is, némi javulás állott be. 1821-ben, Nyiri István *A számvetés tudományának kezdete* című tankönyvéhez 290 Ft értékben számokat hozattak. 1827-ben Somosy János nyomdafelügyelő új betűk vásárlására kért engedélyt az iskola főhatóságától, mert a régiek annyira elkoptak, hogy nem lehetett velük tisztán és csinosan nyomtatni. Egy évvel később Nyiri István, mint a kollégium rektora, kérelemmel fordul az iskola elöljáróságához: adjanak kölcsönt a nyomda számára, hogy az új betűk árát kifizethessék. Levelében ismét felhívja a figyelmet a tipográfia elhanyagolt állapotára: „akármennyibe legyen is a Collegiumnak a typographia, mégis igen keveset ér az, még így is, amint most van. A legfőbb benne a sajtó, semmit sem ér már, és tsuda, hogy véle dolgozni lehet.”

Új sajtó vásárlására 1834-ben került sor, amikor a nyomda megbízást kapott a Brit és Külföldi Bibliatársulat anyagi támogatásával kiadott teljes *Szentírás* kinyomtatására. A nagy vállalkozás szükségessé tette az ócska sajtó kicserélését. Somosy János 1835-ben már azt jelentette a püspöknek, a nyomda történetében először: „Két sajtó mozog, de csak egy a *Biblia* körül, nem lévén annyi számú betűnk, hogy mind a két sajtót a *Biblia* nyomására fordíthatnánk.”

Nem kevésbé fontos változás a nyomda történetében a műhely áthelyezése. A többször is elhangzó javaslat, hogy a nyomdát közelebb kellene hozni a kollégiumhoz, végre 1834-ben valósult meg: a tipográfia a város végéről a Piac utcába - a mai Kossuth utca 25. szám alá - költözött. Az épületet ki kellett bővíteni, ezért az iskola vezetősége még 1833-ban megbízta Lang János módi építőmestert, aki az Ó-Kollégium Fazekas sorának javítását végezte, hogy adjon költségvetést egy, a tipográfia épületéhez tartozó ház, egy istálló, valamint egy cselédház felépítésére. A benyújtott költségvetést Apáthy János „építést és musikát tanító” professzor átvizsgálta és jóváhagyta, így a kivitelezéshez hozzákezdhettek. Közben azonban elfogyott a nyomda pénze, ezért egy időre leállt az építkezés, 1834-re azonban befejezték a munkát.

Az építkezés, a Biblia nyomása kimerítette a nyomda pénztárát, ezért újra kölcsönt kellett felvenni, hogy a sajtó működhessen. A Feketelehotáról hozott papírt, a festéket, a nyomdász fizetését mind kölcsönpénzből fedezték.

Új sajtóval, új épületben teljes kapacitással dolgozott a nyomda az 1830-as évek végéig. Az állandó használatból azonban annyira tönkrement a betűkészlet, „hogy hír lapokban is gúnyal említettik typographiánk” - írja 1841-ben Csengery József rektor az iskola vezetőségének. Múlhatatlanul szükségesnek tartja tehát a betűanyag felújítását. Kéréséhez csatolta Nádaskay András jegyzékét, amely pontosan felsorolja, hogy milyen és mennyi betűt kellene rendelni a nyomda számára. Az iskolai kézikönyvek nyomására az ezelőtt huszonhat évvel öntött betűket használják. A nagyobb és készpénzért vállalt munkákat a tizenkét évvel ezelőtt vásárolt

betűkkel nyomják. De már ezek közül is a vékonyabbak és a magánhangzók vonásai annyira elkoptak, hogy a szövegben nem láthatók. A fenti időben öntött betűk „Titelschrift”-jei is kopottak, ódivatúak, „a tabella léniák apró darabokra vagdalva és szerfelett elkopva nem használhatók. Hogy a typographia becse, melly már alább szálla, ismét emelkednék, a következő betűk lennének öntendőek:

Garmond antiqua, négy mázsa,
Cicero antiqua, négy mázsa,
Mittel antiqua, két mázsa,
Tabellen Linien auf Perlkegel:
Einfache, 40 font
Doppelte, 40 font
Einfass, 40 font
Durchschisslinien 1 1/4, Garmond 20 font.
Titel-Schriften:
Tertia antiqua 25 font
Text antiqua 25 font
Doppel mittel antiqua 25 font
Detto Schmal oder Compact.
Doppel Text antiqua 25 font.”

A felsorolt betűanyag összesen 2232 forintba került. A betűk eléggé drágák voltak, az antiqua mázsáját 195, a cicerót 175, a mittelt 165, a címbetűkét pedig 152 forintban állapította meg a bécsi árjegyzék. A fenti összeget azonban lényegesen csökkentette a kb. 14-15 mázsa olvasztani való betűnek az ára, amit a „Mechitoristák bécsi betűöntője” mázsánként 60 forintjával vett át a nyomdától.

A nyomda korszerű betűanyaggal való felszerelését az iskola továbbra is szorgalmazta. A tipográfia állapotáról szóló, 1842-ben készült jelentés felhívja a nyomdász figyelmét, hogy „csinos metszésű betűkről, jó festékről és papírról gondoskodják, ezektől függvén nyomtatványaink díszes kelete”. Tekintve, hogy a nyomda nincs ellátva festékfőző felszereléssel, „de jó matériákat sem kaphatván itt közel” - a legjobb minőségű festéket hozassák a nyomda számára. A diósgyőri gyár a fehér és itatóspapírt keverve adja, ezért más, Gömör megyei papírmalommal kell szerződést kötni, hogy a műhely egész éven át el legyen látva jó minőségű papírral. Lehetőség szerint mind a két sajtón dolgozni kell, mert a „typographiából csak így remélhető szembetűnő haszon”.

A nyomda felszereléséről és ennek gyarapításáról bőven találunk adatokat, annál kevésbé az alkalmazottakról, tehát nem vagyunk jobb helyzetben, mint a Szentés-féle nyomda esetében voltunk. Úgyszólván semmiféle adatunk sincs a nyomda dolgozóira vonatkozólag. Nádaskay volt a nyomda vezetője, de hogy mellette ki vagy kik segédkeztek, nem tudjuk. Hasonlóképpen hézagosak a Nádaskay fizetésével kapcsolatos adataink is. Erről mindössze annyit tudunk, hogy a nyomdavezető fizetését az iskola 1819-ben árkusonként 7 forintra szállította le. Azelőtt több volt a járandósága, ezért utasították, hogy a különbözetet fizesse vissza a kollégiumnak. Nádaskay tiltakozott a méltatlan eljárás ellen. Vay József főgondnokhoz küldött levelében előadja: a 7 Ft-os árkusonkénti fizetést kevésnek tartja, kéri, hogy a 85 Ft-ot kitevő különbözet visszafizetését engedjék el, mert az alatt az idő alatt, amíg magasabb volt a fizetése, 871 Ft hasznót hajtott a nyomdának. Egyébként „Tratner úr egy közönséges árkusnak tsak szedéséért 7, 30-at fizet” - számára nem lenne sok a 8 Ft sem, hiszen korrektori, igazgatói, számadói teendőket is végez a kifejezetten nyomdászati munkák mellett.

Egyetlen alkalmazottat említenek az iskola levéltárának adatai 1820-ból, kétséges azonban, hogy ez a nyomdászinas valóban dolgozott-e a műhelyben. Tasnády Székely Pál kistráskai református lelkész szerette volna a váci süketnéma intézetben lévő 18 éves Gábor nevű fiát nyomdászlegényként elhelyezni a pataki tipográfiában. Kérésével az egyházkerületi gyűléshez fordult. A gyűlés kikérte az ügyben Rozgonyi József inspektor véleményét, aki a nevezett ifjúra vonatkozólag jó értesüléseket szerzett ugyan, de nézete szerint az ilyen fogyatékos képességű egyének „rendesen zavaros gondolkodásúak, s ritkán szoktak egyébre a nyomtatásnál alkalmatosak lenni. Addig, míg az ifjút nem látom, s próbatétel által a betűszedésre alkalmatos voltát nem tapasztalandom” - írja Rozgonyi, nem tud az ügyben érdemleges véleményt mondani. Tasnády az egyházkerületi főgondnok pártfogását is igyekezett megnyerni fia érdekében, de a kérdést, hogy alkalmazták-e a nyomdában vagy sem, adatok hiányában válaszolatlanul kell hagynunk. Feltevésünk szerint a műhelyben Nádaskay mellett két-három legény dolgozhatott. A nyomda termelését tekintve, ennyi alkalmazott mindenképpen szükséges volt, hogy az üzem az egyre növekedő igényeknek megfelelhessen.

Kiadványok, üzleti forgalom

Az előbbi fejezetben egy kissé lehangoló képet kaptunk a nyomda felszereléséről és berendezéséről, a tipográfia életképességét azonban mégis a kiadványokon lehet legjobban lemérni. A technikai vonatkozásban talán elmaradottnak nevezhető pataki nyomda Nádaskay András faktorsága alatt több mint kétszáz nyomtatványt állított elő. A kiadványok három csoportba oszthatók: hivatalos nyomtatványok, megrendelésre készült könyvek, az iskola által kiadott tankönyvek.

Szentes József nyomdájának üzleti forgalma főleg a vármegyék számára készült hivatalos nyomtatványokból jött létre. A kiadványoknak ezt a csoportját továbbra is megtaláljuk a tipográfia termékei között, az iskola részére készült pátensekkel, libellusokkal, az egyházmegyék számára készült tabellákkal és anyakönyvi lapokkal együtt. 1824-ben például Zemplén megyének „Forspont quietentziákat, Biletet” nyomtattak. A nyomda üzleti forgalmában azonban ezek a munkák egyre kevésbé játszottak szerepet.

A megrendelésre készült könyvek túlnyomó része alkalmi és halotti beszédekből, prédikációkból, verses füzetekből, az iskola énekkara által előadott dalok szövegéből és egyéb, hasonló természetű aprónyomtatványokból állt. Ezekre a kiadványokra rendszerint ráfizetett a nyomda, mert a füzetek nem keltek el, a szerzőktől pedig nem kapta meg az iskola a nyomtatási költséget. A kisebb lélegzetű kiadványokon kívül van azonban néhány komolyabb mű, amelyeket érdemes röviden ismertetni.

Elsőnek arról a görög nyelvű füzetkéről beszélünk, amely 1818-ban *Szüntonosz proszeükhé* (Buzgó könyörgés) címmel jelent meg. A magyarországi görögség számára Buda, Brassó, Nagyszeben, Pozsony, Újvidék nyomdái állították elő a XVIII-XIX. században a szükséges könyveket. A pataki tipográfia ezzel a kis - előszót és imát tartalmazó - füzetkével lépett a nagy műhelyek nyomába. (A nyomda ógörög nyelvű kiadványáról, Vályi Nagy *Mnémosziné* című versesgyűjteményéről fentebb szoltunk.) Ugyanebben az évben jelent meg Terhes Sámuel *Magyar Árpádiás* című költeménye, melyben a szerző „az első vitéz magyar vezéreink életeknek s viselt dolgaiknak” leírását adja „kis alexandrin cadenciás versekben”. Dessewffy József a *Bártfai levelek*-et, amelyeket Döbrentei Gáborhoz írt, Patakon nyomatta ki ugyancsak 1818-ban. Ferge János pozsonyi prédikátor *Két heti köznapokra való könyörgések* című

imádságoskönyvét Nádaskay a maga költségén adta ki, amiért a szerző, mint mecénásának, köszönetet mond neki a könyv előszavában.

A szerzők költségén kiadott művek közül megemlítjük még Molnár Sámuel *A megtért moór* című „historiai dráma”ját, 1827; valamint az alábbi mezőgazdasági szakműveket: Balásházy János: *Tanátsolatok a magyarországi mezei gazdák számára*, 1829; Magda Pál: *A mezei gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó mezei gazda*, 1833; Balásházy János: *Újabb tapasztalások a juh tenyésztés tárgyában*, 1833. A szerzők költségén jelent meg az iskola növendékei által összeállított versgyűjtemény, a *Parthenon*; első kötete „Zsebkönyv. A s. pataki magyar nyelvmívi társaságtól” 1834-ben, a második kötet „kiadja a sáros pataki magyar társaság”, 1837-ben látott napvilágot. A *Parthenon* első kötetét a „nyelvmívi társaság” Kölcsey Ferencnek is megküldte Pozsonyba. Kölcsey meleg hangú levélben köszönte meg a tiszteletpéldányt. A többi között ezt írja: „Lehetetlen, fiatal barátim, hogy Társaságtok nevében, a Titoknok által számomra küldött Parthenonért köszönetet ne mondjak, s egyszersmind ki ne jelentsem az örömet, melyet mindannyiszor érzek, valahányszor magyar ifjakat látok, szépet, jót, nemest magok elébe czél gyanánt tűzni, s elérésére közös erővel törekedni. Az én Hazám, ezen mi kedves Hazánk sok minden híjával van; de vigasztal a remény, hogy a nevedő fiatalság igyekezni fog gazdagabb jövőt felhozni.”

A nyomda történetében a legnagyobb vállalkozást a Károlyi-féle *Biblia* kiadása jelentette. Előbb, 1832-ben az Újszövetség jelent meg, majd három év múlva a teljes Szentírás, mindkettő négyezer példányban. A szöveget a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat, illetve a tiszáninneri református egyházkerület megbízásából Somosy János nyomdafelügyelő és Kálniczky Benedek pataki tanár rendezte sajtó alá. A Biblia megjelenését a Magyar Kurir már jó előre hírül adta: „A Sáros Pataki Typographiában az egész Szent Biblia, az O és Uj Testamentom kinyomattatik nagy nyoltzad rétbén jó papirosra, szép és nagyobb, s következésképpen könnyebben olvasható betűkkel.” A Biblia megfelelő nyomdai kiállításában része van Kazinczy Ferencnek is, aki 1831-től figyelemmel kísérte a pataki tipográfia nagy jelentőségű vállalkozását.

Somosy Jánoshoz küldött levelében kifejezi örömét a nagyobb betűs Biblia felett, „mert a Pethe Ferencz úré arra való, hogy vakuljon meg az ember”. Kazinczy a Pethe Ferenc által 1794-ben Utrechtben kiadott Károlyi-fordításra utal, amelyet valóban nagyon apró betűkkel nyomattak. Külön felhívja Somosy figyelmét a Károlyi-féle szöveg átírásában követendő nyelvtani szabályokra: „Óhajtanám, hogy a corrector ismerkedjék meg előbb a Magyar Grammatika legnehezebb részével, a verbumok paradigmáival... Patakon ebben ejtenek szörnyű vétkeket.”

A nyomda kiadványainak több mint a fele tankönyv. Túlzás nélkül mondhatjuk, alig volt ebben az időben még egy nyomda hazánkban, amely annyira a közoktatás szolgálatában állott volna, mint a pataki. Már az 1810-es évektől kezdve megindult ez a folyamat, és odáig fejlődött, hogy a sárospataki főiskola, nyomdája révén tankönyvkiadó központtá vált. A tankönyveket nemcsak nyomtatták Patakon, de az írógárdát is a kollégium tanári kara adta. A klasszikusok művei és néhány külföldi szerző könyve kivételével valamennyi tankönyvet pataki tanárok írtak. A kiadványok között a felső-, közép- és alsófokú tanításhoz szükséges könyvek egyaránt megtalálhatók. Ovidius, Cicero szövegei, Kövy Sándor *Elementa jurisprudentiae Hungaricae*, Kézy Mózes *Elementa physicae* (A fizika alapjai) című a felső-, ill. középfokú tankönyvei és egy sor hasonló kiadvány mellett nagyszámban jelentek meg a „legeggyűgyűbb gyermekek kedvéért” írt ABC-s könyvek is.

Bár az iskola vezetősége, mint láttuk, sosem nézte közömbösen, hogy jövedelmező-e a nyomda gazdálkodása, a tipográfiát elsősorban mégsem a haszna, hanem a közművelődésben, a tankönyvkiadásban betöltött szerepe kedvéért tartották fenn.

A tankönyvellátás benn a kollégiumban is, de vidéken még inkább nagyon hiányos volt. Kézy Mózes, amikor 1820-ban elvállalta a „profána görög nyelv tanítását”, az iránt ad be kérelmet az iskola vezetőségéhez, hogy az ifjúságot lássák el kellő mennyiségű tankönyvvel. „A múlt esztendőben ugyanis tizenhat Homerosznál alig volt több a hallgatók között” - írja levelében, a többiek kéziratból tanultak. 1824-ben az alsó zempléni református egyházmegye a falusi iskolák tarthatatlan helyzetét tárja fel a kollégium vezetősége előtt: „... sok iskolánkban nem tudnak a tanítók mitsoda könyvet tanítványaik kezekbe adni, vagy azoknak szüleikkel vétetni, úgyhogy vannak olyan iskolák, melyekben edgyetlen könyv lévén, kéntelenek a gyerekek hallomásból tanulni.” Kérik tehát, hogy a tankönyvek megírásáról, kinyomatásáról minél előbb gondoskodjanak.

A kérés nem talált süket fülekre, munkaerőben pedig nem volt hiány. Így egymás után jelenhettek meg az iskola tanárai által írt művek a kollégium diáksága és a falusi iskolák „üdves hasznára”. Rozgonyi József nyomdafelügyelő több középiskolai tankönyvet írt a filozófiai rendszertan, a lélektan, a filozófiatörténet tárgyköréből: *Brevis systematis* (Rövid rendszertan, 1818); *Aphorismi psychologicae*, 1819; *Aphorismi historiae philosophiae*, 1821; *Aphorismi juris naturae*, 1822 (Pszichológiai, Filozófiatörténeti, Természetjogi tételek); Nyiri István *A számvetés tudományának kezdete* című munkája 1822-ben jelent meg ezer példányban, amelyhez „három Pestalozzi metszett táblát”, vagyis a Pestalozzi hasonló jellegű tankönyvéhez készült illusztrációt hozatott Pestről. *A tudományok öszvességé-nek* első kötete 1829-ben látott napvilágot. Kövy Sándor terjedelmes jogtudományi műve, az *Elementa jurisprudentiae Hungaricae* 1835-ig kilenc kiadást ért meg latin és magyar nyelven. Hasonlóképpen több kiadásban megjelent Kézy Mózes *Elementa geometriae*-ja (A mértan alapjai). Az 1831-es kiadáshoz Karacs Ferenc készített rézmetszeteket. Majoros András három tankönyvvel szaporította a nyomda kiadványait: *A régi geographia rövid rajzolatja*, 1825; *Rövid magyar nyelvtudomány*; *Magyar nyelvtan*, 1848. Szeremley Gábor 1845-ben három tankönyvet írt: *Neveléstan*, *Jogbölcsezet*, *Geographiai kézikönyv*; a negyedik, a *Politica* 1846-ban jelent meg. Még termékenyebb szerző volt Soltész János főiskolai orvos és tanár: *Egészségtudomány*, 1839; *A természet három országának általános megtekintése*, 1839; *Alkalmazott természetrajz*, 1840; *Rövid természetrajz*, 1841, 1842, 1848; *Egészségtan*, 1846. Bakó Dániellel közösen szerkesztették az 1845-ben megjelent *Latin-magyar szótárt*, amely később még két kiadást ért meg (1862, 1878). Zsarnay Lajos hittudományi műveket írt: *Keresztyén erkölcstudomány*, 1836; *Paptan*, 1847.

Nincs rá lehetőség, hogy minden szerző - Somosy János, Csoma Mihály, Lácza Szabó József, Vadnay József, Pálkövei Antal, Molnár István - minden művét felsoroljuk. Csak még egyet említünk: Kazinczy Ferenc *Szent történetek az Ó és Újtestamentum könyvei szerint*, 1831. Bár Kazinczy nem volt tanára a pataki iskolának, beállt a tankönyvíró professzorok sorába; valláskönyvet írt. A mű nyomását Nádaskay különös gonddal végezte. Kazinczy egyik levele tanúskodik erről, amelyben ezt írja Somosy János professzornak: „Ma vettem gyertyavilágnál már a nyomtatott ívet, s íme már küldöm is vissza a Correcturát. - Megcsalt vala a szemem, mikor azt hittem, hogy Typographus Ur más formátumot veve, mint amelyet választottam. Ez a nyomtatás igen szép lesz, s a minek nagyon örvendek, itt a typographiai tinta is olly fekete, hogy ellene semmi kifogás nem lehet. S ha a kefével vett próbanyomtatás is ilyen, millyennek kell majd lenni a sajtóba tettnek. Nádaskay úr tanult és gondolkodó korrektor egyszersmind. Csak jobb az, mikor magyar munkát magyar betűszedő rak. Kérem az Urat, professzor urat, méltóztassék Nádaskay úrnak hálás tiszteletemet jelenteni.”

Az alsófokú iskolák számára nyomtatott tankönyvek rendszerint a szerző neve nélkül jelentek meg, de ezeket is mind pataki tanárok írták: *ÁBC-s könyv*, 1821, második kiadás 1845; *Olvasó könyvecske*, 1824; *A deák grammatikának rövid summája*, 1824; *Rövid keresztyén erkölcs-tudomány*, 1824; *A kijelentett vallásnak rövid summája*, 1823-tól négy kiadásban, *A logika történeti fejlődésének főbb mozzanatai*, 1825, második kiadás 1828. *Elementa grammaticae* (A nyelvtan alapjai, 1829); *A fizikának rövid rajzolatja*, 1830; *Elementa geometriae*, 1834; *Elementa algebrae*, 1830; *A természetrajz kivonata*, 1841; *Rövid erőtan*, 1841; *Deákra fordítandó magyar gyakorlások*, 1847.

A klasszikus szerzők közül Ovidius *Metamorphoses*-a (Átváltozások - 1820, 1826, 1845), Cicero *De officiis*-a (A kötelességek, 1827), Horatius (*Opera*, 1828), Vergilius (*Opera*, 1829), művei, Cicero válogatott beszédei (*Selectae orationes*, 1830, 1842), Phaedrus meséi (*Fabulae*, 1838), Julius Caesar *De bello civili*-je (A polgárháború, 1852) - jelentek meg.

Nem a tankönyvek csoportjába tartozik, de az iskola kiadásában jelent meg Vályi Nagy Ferenc *Polyhymnia*-ja 1820-ban. A kötet, amelyet Kazinczy Ferenc rendezett sajtó alá, görög költők verseinek fordítását tartalmazza. Egy évvel később, de már Vályi Nagy halála után, ugyancsak Kazinczy gondozásában jelent meg a filológus költő másik jelentős műve, az *Iliász* első teljes magyarítása. A magyar irodalom első nagyobb plágiumvádja fűződik ehhez a munkához. Kazinczy ugyanis odaadta Vályinak Kölcsey Ferenc töredékes *Iliász*-fordításának kéziratát, és Vályi néhány részletet átvett Kölcsey szövegéből. Az ún. *Iliász*-per hosszú időn keresztül folyt Kazinczy és Kölcsey között.

A nyomda üzleti forgalmának növeléséhez az 1829-től rendszeresen megjelenő kalendáriumok is hozzájárultak. A naptár szerkesztésére a kollégium már 1827-ben külön bizottságot szervezett. A körültekintő előmunkálatok után a bizottság úgy igyekezett összeállítani a naptár tartalmát, hogy az „a köznépet tanítsa és pallérozza”. Ha a kiadott kalendáriumok nem érték is el mindenben a kitűzött célt, a korabeli naptárak színvonalától nem maradtak el. Három-négyezer példányban jelentek meg, terjesztésüket az iskola diákjaira bízták, akik a szüreti szupplikáció, karácsonyi legáció alkalmával hordták szét a naptárakat. 1842-ig türelemmel végezték ezt a munkát, ekkor azonban megelégtették a könnyűnek éppen nem nevezhető terhet, és a tógátus ifjúság kérvényt adott be az iskolaszékhez, tiltakozva a méltatlan eljárás ellen: „Annyi ezer kalendárium eladása egyedül a beöltözött ifjúság fejéhez csapott - írják a kérvényben -, amely is már valóba meg nehezült rajtunk, mert a leghívebb tukmálásunk mellett is alig tudunk 3-at, 4-et a reánk vetett tíz kalendáriumból azon fölöslegre határozott árrán el adni, mivel töméntelen helyét kiszorító a Mezei Naptár, a többi kéntelenek vagyunk el vesztegetni fele árrán.” Súlyosbítja a helyzetet, hogy a visszahozott példányokat „többé tőlünk vissza nem veszik, tulajdon erszényünkéből kell érte fizetni. Így kelt el most is annyi ezer példány.” Kéri, hogy könnyítsenek helyzetükön, vagy találjanak valami más módot a kalendáriumok terjesztésére, „hogy ne illesse orcánkat gyalázat ezért is a XIX. századba, mert mi érezzük azt milly szeméremmel esik csak egy kalendáriumot el adni, kivált a 24 krajcárosból, vagy árrát lejjebb szállítani.” Ha továbbra is az ifjúság feladata lesz a naptárak terjesztése, tegyék lehetővé, hogy a megmaradt példányokat a nyomda visszavegye. Az iskola vezetősége végül is úgy döntött, hogy a kalendáriumok nyomását beszünteti, mert a kényszerített eladási mód mellett is alig volt valami nyeresége a nyomdának a naptárak kiadásából. A *Sárospataki Nemzeti Kalendárium* 1843-ban tehát befejezte pályafutását.

A Szentés-féle nyomda kiadványainak ismertetése során említettünk két szlovák nyelvű könyvet, amelyeket a pataki tipográfia a felvidéki szlovák reformátusság részére adott ki. A kollégium vezetősége később sem feledkezett meg a tágabb környék nem magyar anyanyelvű reformátusainak könyvellátásáról. 1844-ben *Énekeskönyv*-et nyomtattak a zempléni és singi

szlovák gyülekezetek számára. Az említett megyék esperese szerette volna, ha Szikszay György *Lelki áldozat* című könyve is megjelenhetett volna, ő maga vállalkozott a mű lefordítására, a kiadásra azonban nem került sor.

A diákság segítségét a kollégium csak a kalendáriumok terjesztésében vette igénybe. Egyébként a nyomda termékeit, a készárut a bibliopóliumban helyezték el. A raktár felügyelője a főiskola könyvtárosa volt, aki a példányokat a szükséghez mérten szétküldte az igénylő eklézsiáknak, falusi tanítóknak, az iskola diákjai pedig vagy tőle vásárolták a tankönyveket, vagy ingyen kapták a Filep-Czövek-féle alapítvány kamatai fejében. A vidéki vásárlók többször kérték, hogy a könyveket bekötve küldje szét a nyomda, mert faluhelyen nincs rá lehetőség, hogy a könyveket beköttesék, a fűzött példányok pedig hamar elrongyolódnak. A nyomda igyekezett teljesíteni a kérést. Somosy János 1826-ban megállapodott Ardey Sámuel pataki kompaktossal, hogy Hübner kétezer példányban megjelenő *Bibliabeli historiák*-ját félbőrbe köti.

A kézi eladásnak nevezhető terjesztési mód mellett lassanként kialakult a nyomda körül a bizományi rendszer. A környező mezővárosok könyvkereskedői, könyvkötői az 1830-as évek elejétől egyre nagyobb tételben vettek át kiadványokat a nyomdától bizonyos árengedménnyel vagy hitelbe. Iván József szatmári könyvkötő számára 1838-ban, 425 példányban különböző tankönyveket küldtek a bibliopóliumból. Tokaji Nagy Imre miskolci könyvkötő és „könyv-áron” 1840-ben lépett be a bizományosok sorába. Kötött vagy kötetlen tankönyveket kért kereskedésébe a szokásos százalékkal olcsóbban számítva. Krudi, Groszman, Demuth könyvkereskedők szintén állandó bizományosai voltak a nyomdának. Ha sok baj volt is a hitelbe kivitt példányok árának behajtásával, a kiépített bizományi rendszer nagy üzleti forgalmat biztosított a tipográfia számára.

Az iskola nyomdájának nem volt ugyan kizárólagos privilégiuma a tankönyvek kiadására, a tények mégis azt mutatják, hogy a műhely szívós munkával, jó vezetéssel szinte egyeduralkodó lett Észak-Magyarország területén a tankönyvkiadásban. Mindössze egyszer fordult elő, hogy Tóth Lajos miskolci nyomdász 1841-ben utánnyomta a *Keresztyén vallásra való bevezetés* és a *Keresztyén erkölcstudomány* című pataki kiadványokat. Nádaskay azonnal jelentette az ügyet az iskola vezetőségének. Tóth Lajos a vizsgálat során azzal mentette magát, hogy ő semmit sem tudott a dologról, hiszen most költözött át Debrecenből, elődje, Szigeti Mária alkalmazottait terheli a felelősség, akik viszont jóhiszeműleg jártak el, mert a fenti műveket már tíz évvel ezelőtt is utánnyomta a miskolci nyomda. Tóth Lajos elégtételt adott, a nyomdájában lévő kész példányokat - 466 darab könyvet - átadta a pataki tipográfiának, és megígérte, hogy hasonló eset többé nem fog előfordulni.

A nyomda kiadványainak száma, a könyvforgalom növekedése azt mutatja, hogy a főiskolai tipográfia egészséges fejlődésnek indult. Ez a folyamat a következő években még nagyobb lendületet vett, mert a kollégium és vele együtt a nyomda olyan korszakba jutott, amelyben a pezsgő szellemi és irodalmi élet az iskolát és annak minden intézményét élénk tevékenységre készítette.

A bérlők korszaka (1852-1915)

Nádaskay András 1851 április 1-től bérbe vette a kollégium tipográfiáját, őt tekinthetjük tehát a nyomda első bérlőjének. Nádaskay részéről azonban kényszermegoldást jelentett a műhely bérbevétele: csak azért vállalta, hogy tovább dolgozhasson. Törekvését egyrészt betegsége gátolta, másrészt pedig a főiskola Gazdasági Választmánya, amely nem is rejtette véka alá, hogy az érdemekben gazdag, de már kiöregedett Nádaskay helyett fiatal vezetőt kíván alkalmazni a nyomdában.

Amikor a GV elhatározta a nyomda bérbeadását, egyáltalán nem Nádaskayra gondolt a bérlettel. Pillanatnyilag azonban nem volt más vállalkozó, az iskolának tehát meg kellett elégednie az „öreg szolgával”, aki 1852. április 1-ig, ha akadozva is, továbbvitte a tipográfia ügyét. Addigra elintézett dolog lett, hogy helyét Forster Rudolf pesti nyomdász fogja átvenni.

Forster Rudolf sárospataki nyomdásztsága Erdélyi János professzori meghívásával kapcsolatos. Kétszáz évvel előbb az első pataki nyomda az iskola történetében is új korszakot nyitó Comenius ösztönzésére jött létre. Erdélyi, az iskola XIX. századi történetének kiemelkedő jelentőségű alakja pedig a második pataki nyomdát fejlesztette országos hírűvé.

Erdélyi Jánost 1851 szeptemberében hívták meg, a bécsi egyetemre távozó Szeremlei Gábor főiskolai tanár helyére, a filozófiai tanszékre. Erdélyi már ekkor elismert költő, a Tudományos Akadémia levelező tagja, a Kisfaludy Társaság titkára volt. Korábban, illetve 1848-49-ben a Nemzeti Színház igazgatói tisztét töltötte be. A szabadságharcot követő abszolutizmus alatt egyre bizonytalanabbá vált számára Pesten a megélhetés, ezért örömmel fogadta a lehetőséget, hogy professzorként visszatérhessen régi iskolájába, amelynek egykor diákja volt. Nemcsak hírnevét hozta magával, hanem nagyvonalú terveit is. Ezek közül a legfontosabbnak a nyomda fejlesztését tartotta. Ismerte a pataki tipográfia kiadványait, Zsarnay Lajostól értesült a nyomda állapotáról, Nádaskay betegségéről. Addig el se jött Patakra, amíg nem talált egy fiatal, szakképzett nyomdászt, akit alkalmasnak ítélt arra, hogy tervei végrehajtásában segítségére legyen. „Az ifjú, akit én ajánlok, minden tekintetben kiállná a próbát” - írja Zsarnaynak. Forster azonban egyelőre csak a nyomdavezetői állást akarta elvállalni, ami ellen Erdélyi tiltakozott: „Egy provisor sem nem vezérel, sem nem vezéreltetik, hadd menjen az ő erejére s erszényére az egész üzlet. Így szorgalma, ipara folytonos követelések által egyre növekedni fog, míg ha provisor, megnyugszik a neki szánt rendeltetésben, mi a hanyagság s elpeshedés legbiztosabb módja.” Addig, amíg a megállapodás létrejön, illetve amíg a Nádaskayval kötött szerződés le nem jár, Forstert az apja kiküldi Bécsbe, Prágába, Lipcsébe, ahol megismerheti az új gépeket, gyarapíthatja szakmai tudását, üzleti ismereteit, személyes kapcsolatokra tehet szert, „Patakot a vasutak és gőzhajózás által közel összeköttetésbe teheti azon főfő nyomdászhelyekkel, mi neki, hogy üzlete jól folyjon, okvetlen szükséges”. Ha a tipográfiát bérbe veszi, tőle jóval többet lehet kérni, mint Nádaskaytól. A szerződést pedig erős feltételek mellett hat-tíz évre kellene vele megkötni.

Erdélyi öt nappal később Apostol Pál püspökhöz ír Forster ügyében, s kéri a támogatását. Vele egyidőben Forster is levelet intéz Apostol Pálhoz, aki, mellesleg szólva, teljesen tájékozatlan volt a történetekről. Erdélyi és Forster levelének vétele után azonnal jelentést kért Zsarnay Lajos rektorprofesszortól, mert, amint írja, csak arra gondolhatott, hogy Nádaskay meghalt, vagy visszalépett a nemrégén kötött szerződéstől. Még jobban megzavarta az ügyet Zsarnay időközben érkezett levele, aki arról írt a püspöknek, hogy az új nyomdász szerződtetésével Erdélyi nem volt megbízva, tehát a saját elgondolása szerint intézkedett, annyira, hogy Forster máris Patakra szándékozik utazni a szerződés megkötésére. Apostol Pál azonban úgy vélte, hogy előbb fel kell bontani Nádaskay szerződését, erre azonban nem látott okot. Tudomása szerint Nádaskay eleget tesz a vállalt kötelezettségeknek, nem valószínű tehát, hogy egyszerre meg akarjon válni a kollégiumtól, hiszen maga Zsarnay írta egyik levelében, „míg él, nem örömet hagyná el régi lakását s hivatalát, soha bizonyosan az iskola rövidségével”. A nyomda haszna mindenképpen biztosítva van, miután Nádaskay pontosan fizeti a haszonbért. Márpedig ha a szerződés feltételeinek eleget tesz, „a becsületesség sérelme nélkül nem utasíthat el. Forster úrra számíthatunk jövőre” - írja Apostol Pál.

Forster ettől függetlenül 1851. novemberében Erdélyi Jánossal együtt elment Sárospatakra. Az utóbbi elfoglalta tanári állását, Forster pedig, miután alaposan megvizsgálta a nyomda állapotát, visszautazott Pestre. Zsarnay Lajoshoz küldött levelében megírja, hogy milyen feltételekkel hajlandó átvenni a főiskola nyomdáját. Egy évig, mint provizor működne a tipográfiában. Ez alatt az idő alatt megismerné a műhely jövedelmezőségét, kapacitását, majd egyévi próbaidő eltelte után esetleg bérbe venné az üzemet. Ha a kollégium elfogadja az ajánlatát a provizori állásra vonatkozólag, fordítson a nyomda berendezésének felújítására ezer forintot; ezt az összeget, ha bérbe veszi a műhelyt, vagy megtéríti, vagy pedig munkával törleszti a kollégiumnak. A nyomda jelenlegi elhanyagolt felszerelésén mindenképpen változtatni kell, mert csak így tudná a műhelyt felvirágoztatni, illetve szakképzettségét és az üzem vezetésére alkalmas voltát az iskola előjárósága előtt bizonyítani. Ha a kollégium elfogadja az ajánlatot, közöljék vele, mennyi fizetést kapna, mint provizor, milyen feltételekkel hajlandók alkalmazni. A bérletet semmiképpen nem vállalja, mert nem ismeri a nyomda üzleti forgalmát. A provizorságot tartja egyedül jónak, mert ebből számára kár nem származik, „de a kollégiumnak mindenesetre hasznos leend”.

Úgy látszott, hogy Forster Rudolf sárospataki nyomdászága elintézett dolog. Zsarnay Lajos is ilyen értelemben tett jelentést a püspöknek: „Nádaskay halálos betegségben sínylődik. Haszonbére a mai napon telt ki. Helyére Forster nyomdász jön Pestről szinte azon díjra, melyet Nádaskay úr vett a haszonbérlet előtt.” Ez tehát azt jelenti, hogy a kollégium házi kezelésbe vette a műhelyt, Forstert pedig nyomdavezetőnek szándékozott alkalmazni. Erdélyi János azonnal elindult Pestre, hogy megkösse Forsterrel a szerződést. A tervbe vett megállapodás értelmében a nyomdászt fél haszon illeti a kiadott művek tarifa szerint meghatározott árából, levonva ebből a papír árát. A nyomdavezető szerződteti az alkalmazottakat, ő vállal fel minden munkát. Az iskola ad számára lakást, adja a nyomdai felszerelést, festéket, papírt.

Eddig soha nem tapasztalt élénk tevékenység kezdődött a nyomda életében Erdélyi János ösztönzésére. 1852. január 26-án a GV mellett létrehozták a *nyomdaválasztmányt*, melynek tagjai Somosy János elnöklete alatt Zsarnay Lajos, Soltész János, Soltész Ferenc és Erdélyi János lettek. A választmány Forster javaslatára azonnal megszavazta az ezer forintot a műhely felszerelésének korszerűsítésére, ezenkívül új vassajtó vásárlását, új betűk és papír beszerzését határozták el, mert „enélkül typographiánknak tovább is rút pangásba kelletvén maradni”. Szükség volt a nyomda mielőbbi teljes üzembehelyezésére, mert az iskolai kézikönyvek lassan kifogytak a bibliopóliumból, hiszen a műhely az utóbbi években nagyon hézagosan termelt.

Minden készen állt tehát Forster számára, még lakást is béreltek a részére, ő azonban nem érkezett meg. Bár Erdélyi János személyesen utazott fel hozzá Pestre, a szerződés megkötésére mégsem került sor, mert Forster olyan teljesíthetetlen feltételekhez kötötte az állás elfogadását, hogy az iskola nem tudta vállalni őket. A kollégium tehát nyomdász nélkül maradt. Szorult helyzetében kénytelen volt Nádaskayhoz fordulni, és felkérni, hogy addig is, amíg nem találnek más nyomdászt, vegye át a műhelyt a régi feltételekkel. Nádaskay számára szép elégtétel volt, hogy félreállítása után újra hozzá fordultak, de nem vállalta a nyomda vezetését; gúnyolódásnak tartotta, amit az iskola tett vele: előbb minden ok nélkül felmondtak neki, most pedig visszahívják. A munkát egyébként betegsége miatt sem vállalhatta volna, alkalmazottait pedig már elbocsátotta. A kollégium vezetői erre felszólították Nádaskayt, hogy azonnal költözzék ki a nyomda épületéből, mert nekik, bármennyire szeretnék is, nem áll módjukban, hogy „az iskola tetemes rövidségével bárki iránt kegyeletet” gyakoroljanak. Most Nádaskay volt kénytelen visszakozni. Azzal a kéréssel fordult az iskolához, hogy adják át neki haszonbérbe a Lácza-féle házat a Pap soron, és engedjék el azt a 90 Ft-ot, mellyel az 1848-iki törvénycikkek kinyomatásáért adós maradt, mert ebből az összegből a „beállott harczias idők miatt” 5 váltóforintnál többet nem vehetett be. A kollégium teljesítette Nádaskay kérését, a házat évi 50

Ft haszonbér ellenében átadta, a tartozást pedig elengedte. Ezzel a végkielégítéssel vált meg Nádaskay András negyvenhárom évi szolgálat után a nyomdától. Két évvel később, hetvenhárom éves korában, 1854. október 11-én halt meg Sárospatakon.

A nyomda vezetését Nádaskay tehát nem vállalta, Forsterrel pedig nem lehetett megegyezni. A kollégium jobb híján a nyomdászlegényekkel próbálkozott. Előbb egy Pláricz nevű legényt akart ideiglenesen alkalmazni, majd mikor ez nem sikerült, Zsiday Józseffal kötött megállapodást, aki Nádaskaytól a tipográfiát leltár szerint átvette, és mint a főiskola alkalmazottja dolgozni kezdett.

Zsiday József (1852-1853)

„A bérlők korszaka” címet adtuk a főiskolai nyomda története negyedik részének, azt kell azonban látnunk, hogy a tipográfia működtetésének ez a módja nehezen akart megindulni. A Nádaskay-féle bérlet egy évig tartott, Zsidayval kapcsolatban pedig fel sem merült az a terv, hogy a nyomdát árendába vegye. Nyomdavezetőként való alkalmazása is csak szükségből történt. A kollégium annyira kényszerhelyzetben volt, hogy Zsidaynak nagyobb fizetést adott, mint korábban Nádaskaynak.

Zsiday József 1852 áprilisában foglalta el nyomdavezetői állását. Feltevésünket, hogy a Pláricz nevű legénnyel együtt segédként dolgozott a pataki tipográfiában, közelebbi adattal nem tudjuk alátámasztani. Viszont az a tény, hogy a Forsterrel való sikertelen tárgyalás után a nyomdaválasztmány minden levelezés nélkül egyik napról a másikra előbb Pláriczcal, majd Zsidayval egyezkedett, azt mutatja, hogy mindketten Sárospatakon tartózkodtak, és nyilván a nyomda alkalmazottai voltak. Hogy a nyomda vezetője Zsiday lett, abban talán közrejátszhatott sógora, Hegedűs László pataki lelkész segítsége is. Bár nem nagyon volt szükség protekcióra, hiszen a nyomda hónapok óta vezető nélkül állt, a kollégium pedig mindent elkövetett, hogy találjon valakit a veszteglő tipográfia működtetésére.

Elrendeződván a nyomda vezetője körüli bonyodalmak, a nyomdaválasztmány teljes erővel hozzálátott a műhely technikai berendezésének felújításához, forgalmának növeléséhez. Az utóbbi cél érdekében - s itt elsősorban nem anyagi érdekek vezették a választmányt, hanem az, hogy a népiskolák tankönyvigényét minél hamarabb kielégíthessék - elengedhetetlenül szükségessé vált a jórészt használhatatlan, ócska felszerelés kicserélése. Kétségtelen, hogy mindebben jelentős része volt Erdélyi Jánosnak, aki főképp a tankönyvek mennyiségét és választékát igyekezett növelni. Erdélyi János egy már megkezdett törekvést folytatott, téves tehát az a nézet, hogy egyedül az ő érdeme az iskolai kézikönyvek széles körű elterjesztése. Nádaskay idejében a pataki nyomda a meglévő eszközökkel ugyanezt a célt szolgálta. Csak az Erdélyi János iránti túlzó tisztelet magyarázza azt a kijelentést, hogy az ő közreműködése előtt a pataki nyomda „holmi ütött-kopott betűi nem voltak egyébre valók, mint azon jelentéktelen nyomtatványok előállítására, melyek ezen meddő korszak szülöttei voltak”. Láttuk, hogy ebben a meddőnek nevezett korszakban több mint kétszáz kiadvány jelent meg a pataki nyomdában, túlnyomórészt tankönyvek.

A nyomdaválasztmány helyes sorrenddel előbb a technikai berendezést akarta korszerűsíteni. Erdélyi Jánost bízták meg, hogy Pesten megfelelő sajtót, görög és latin betűket, jó nyomtatató- és írópapírt vásároljon. Kozma Vazul pesti nagykereskedő hajlandó volt hitelbe adni a nyomdának egy új vassajtót, tíz bál nyomtató-, tizenhárom bál írópapírt, nyolc mázsányi cicero és garmond betűt, latin és görög címbetűket, összesen 2313 forint értékben. A sajtó vételára 500 Ft volt.

A nyomda anyagi állapotára a hitelbe vett felszerelésekből is következtethetünk. Az átszervezés alatt álló műhely működése hosszú ideig szünetelt, ami érzékenyen érintette a nyomda pénztárát. Volt ugyan kinnlevősége a bibliopóliumból kivitt könyvek árában, közel 2000 Ft, és nem folyt be a tipográfia pénztárába a szerzők, illetve a tanárok költségén nyomott tankönyvek ára sem. Így például Somosy János 2576, Csoma Mihály 433, Soltész János 1336, Pálkövi Antal 310 forinttal tartozott a nyomdának. Ennek alapján a tipográfia szinte gazdagnak lett volna mondható, csak hogy a tartozások behajtása most is, mint általában mindig, nagyon lassan haladt. A nyomdaválasztmány, illetve a jó vezetés érdeme, hogy az üzem egy év leforgása alatt mégis kilábalta a nehéz helyzetből. Kozma Vazulnak 830 forint értékű beolvasztani való betűt küldtek, a raktáron lévő és az újonnan nyomtatott példányok árából kiegyenlítették a tartozást, sőt végül némi haszon is mutatkozott.

A nyomdaválasztmány nemcsak a belső berendezés felújítását szorgalmazta, hanem a műhely biztonságosabb helyre való áttelepítését is. A Piac utcai tipográfia tűzveszélyes, „zsindely alatt, hozzá járulhatlan part élén, minden perczen ki van téve a veszedelemnek” - jelenti ki a választmány. Legjobbna látnák, ha a nyomda az új kollégium déli szárnyának földszinti helyiségeibe költözhetne. A mellette lévő, „hajdan praebitoriául szolgált szöglet szobát”, vagyis a kollégium gazdasági hivatalát könyv- és papírkereskedéssé lehetne átalakítani. A Köziskolai Szék elfogadta a választmány javaslatát, és elrendelte az említett helyiségek átalakítását. A nyomda 1853-ban végre beköltözhetett a kollégium falai közé. A tipográfia tehát a ma Tanácsteremnek nevezett, egymásba nyíló két helyiségben működött. A bolthajtásos terem mennyezetén ma is látható az a két freskó, amely a műhelyt díszítette. A színes freskón Gutenberg János látható, a másikon, amely, sajnos, az idők folyamán erősen megrongálódott, nyomdai jelenetet örökített meg az ismeretlen festő. A műhely bejárata nem az utcáról nyílt, hanem a kertből. A folyosó egy részét papírraktárnak rekesztették el.

A műhely technikai fejlesztését nyomon követte a szellemi fellendülés. A választmány gondoskodott arról, hogy legyen mit nyomtatni, eladni, „legyen kiből pénzt és becsületet venni jutalmul a közönségtől, a nemzettől”. Az iskola tanári kara szinte teljes egészében munkába állt, Sárospatakon ismét pezsgő irodalmi élet jött létre. Szükség volt az új tankönyvekre, mert az Organisations-Entwurf következtében több könyvet ki kellett vonni a forgalomból. Ezek pótlására jelent meg 1852-ben Somosy István könyve *Az ókor történetei*, Árvay József *Számítan-a*, Soltész János *Természetrájk-a*, *Állatok rajza*, Zsarnay Lajos *Egyháztörténet-e* „felgymnasiumok számára”; Erdélyi János a főiskolai énekkar által használt, valamint régi kéziratok gyűjteményekből átvett és a maga által készített versekből *Halotti énekeskönyv-et* adott ki. A Finkey József - Soltész Ferenc - Somosy János által szerkesztett *Görög nyelvtan-t* az iskola növendékei ívenként használták addig is, amíg 1853-ban a teljes kiadás megjelent. Átnézés és javítás után több könyvet újranyomtak. A megjelent művek a nyomdász neve nélkül a „Ref. Főtanoda betűivel”, illetve a „Főiskola betűivel és költségén” impresszummal kerültek ki a nyomdából.

Naptárszerkesztő bizottság is alakult, amely felélesztette a kilenc év óta szünetelő vállalkozást, és *Pataki Kalendárium* címmel 1852-1857-ig évenként megjelent a nyomda naptára, hol kalendárium, hol pedig „névkönyv” formájában.

Minden igyekezet és nagyvonalú terv hiábavalónak bizonyult volna, ha a választmány nem gondoskodik az egyre nagyobb kapacitással működő nyomda termékeinek piacáról, értékesítéséről. Nagyon jól tudták, hogy az utóbbi időben milyen jelentős területet hódítottak el a nyomda elől a pesti és más könyvárusok, akik nyilván nem a pataki tipográfia kiadványait terjesztették. Hogy a főiskola nyomdáját mennyire kiszorították a könyvpiacról, az abból is látszik, hogy bár a tiszáninneni egyházkerületben az 1851-es összeírás szerint 16.000 nép-

iskolai tanuló volt, az 1846-ban, négyezer példányban nyomott ABC csak hat év alatt fogyott el.

A piacterület és a könyvforgalom növelése érdekében a nyomdavasztmánynak sikerült határozatba hozatnia: a Borsod, Abaúj, Zemplén, Gömör és Ung megyékben lévő népiskolákban csak pataki kiadású tankönyveket legyen szabad használni, „hogy eképp a nyereszkedő könyvkötők zsarolásaitól meneküljenek a szülék, mind pedig lehető egyformaság hozassék be a tanításba, az egész egyházkerületbe mindenütt”. Ilyen lehetőségek mellett a nyomdavasztmány Erdélyi János vezetésével nyugodtan hozzákezdhetett a népiskolák számára készítendő teljes tanulmányi rendszer, illetve tankönyvsorozat kidolgozásához, elkészítéséhez.

A terv megvalósításához a kollégium főhatóságának hozzájárulása, főleg pedig anyagi támogatása is szükséges volt. Hiába küldte fel azonban Erdélyi János Apostol Pál püspökhöz a vállalkozás tervezetét, sokáig nem kapott rá választ. A kassai királyi iskolatanácsos ugyanis a püspök révén állandó nyomást gyakorolt a pataki iskolára, hogy a kollégium fogadja el a kormány által jóváhagyott és kiadott tankönyveket. Fennállott tehát a veszély, hogy az állami tényezők közbeszólása miatt az egész vállalkozás csődöt mond. Ennek megelőzésére, Erdélyi János Hegedűs Lászlóval és Somos Jánossal együtt, az egyházkerület segítsége nélkül, megindította a *Népiskolai Könyvtár* sorozatot. „Úgy határoztunk - írja levelében Erdélyi -, hogy vagy keresünk valahol kiadót az egész népiskolai rendszerre, vagy megpróbálkozunk a magunk szakállára dolgozni, mert úgy hisszük, hogy programunk jó, s könyveink által valódi szükségét elégítendünk ki a népnevelésben.”

A Népiskolai Könyvtár első kötete, Hegedűs László *ABC és elemi olvasókönyv*-e a szerző költségén jelent meg, mert az egyházkerület nem volt hajlandó anyagilag támogatni a vállalkozást. A következő kötetek azonban már az új nyomdász keze alól kerültek ki, Zsiday József ugyanis 1853 februárjában lemondott állásáról, helyét július 30-án Jäger Károly foglalta el.

Zsiday távozásának okát, sajnos, nem tudjuk. Talán a nyomdavasztmány menesztette, hogy a folytatandó Népiskolai Könyvtár sorozat kiadásához szakképzetesebb mestert alkalmazhasson, de az sem volt mellékes a kollégium számára, hogy Jäger Károly nem, mint nyomdavezető, hanem mint bérlő vette át a műhelyt. Zsiday József további sorsa ismeretlen.

Jäger Károly (1853-1861)

„Nyomdát ami illeti, azt júl. 25-26-án a nyomdavasztmányi tagokkal inventáltuk, a betűket megmázsáltuk, Zsiday úrtól Jäger úrnak mindent átadtunk” - jelentette Majoros András rektorprofesszor az iskola főhatóságának 1853. július 30-án. Mindössze ennyi az, amit az új nyomdász Patakra érkezéséről tudunk. Sokkal könnyebb lenne a dolgunk, ha megvolnának a választmány jegyzőkönyvei: azokból pontosan megállapíthatnánk Jäger Károly alkalmazásának körülményeit. Így arra sem tudunk magyarázatot találni, miért csak 1854. október 10-én kötötte meg a kollégium az új nyomdással a haszonbéri szerződést? Elképzelhető, hogy Jäger azzal a feltétellel vette át a műhelyt, amihez már Forster is ragaszkodott, hogy ti. egy ideig mint provizor dolgozhasson a nyomdában.

A három évre kötött szerződés értelmében Jäger Károly a heti tiszta nyereségből 10 forintot köteles átadni az iskolának, a fennmaradó haszon egyharmad része szintén a kollégiumot illeti, kétharmad rész a nyomdászé. Az iskola ad a nyomdásznak lakást a műhely mellett, konyhát, pincét, istállót és gyertyára, fára, fuvarra, mindenféle apró nyomdai szerekre, levelezésre, olajra

- a sajtón, betűn, papíron kívüli költségekre - évi 100 forintot. A papírral azonban el kell számolnia, minden száz ív után négy ív ráadást kap. A kollégium, az egyházkerület és a tanárok könyveit egynolcad percenttel olcsóbban köteles nyomtatni. Egyébként minden nyomtatandó szöveget előbb be kell mutatnia a nyomdafelügyelőnek. Alkalmazottakat csak a GV tudtával vehet fel, ezeket a nyomdász fizeti a kétharmad nyereségből. A netaláni vigyázatlanságból eredő károk megtérítésére 800 Ft biztosítékot kell letennie. A maga számára csak a GV és a nyomdaválasztmány engedélyével nyomtathat, másképp a kiadványok árának húszszorosát köteles befizetni a kollégium pénztárába. Viszont az iskola részére szükséges aprónyomtatványokat (ünnepi pátens, szeniori kéregető levél, aratási, szüreti kéregető könyvecske, az igazgatói, szeniori pénz- és könyvtárnyugták, árjegyzékek, intőlevelek ingyen nyomtatja.

Jäger Károly kitűnő szakembernek bizonyult. Vezetése alatt a nyomda ontotta a különféle kiadványokat. Természetesen a nyomdaválasztmány a Népiskolai Könyvtár sorozat további köteteinek megjelentetését tartotta a legfontosabbnak. Alig vette át a műhely vezetését Jäger, azonnal ellátták munkával. Előbb kinyomatták vele a *Latin-magyar szótár*-t kétezer, a *Görög nyelvtan*-t ezer, a Hegedűs-féle *ABC*-t tízezer példányban. Ezeket követte a Népiskolai Könyvtár sorozat: Soltész Ferenc: *Világ és földismeret*, Soltész János: *Természetrajz*, Somosi István: *Magyarország története*, Hegedűs László: *Magyar nyelvtan*, Pálkövi Antal: *Erkölcsi olvasókönyv*.

Erdélyi János jelentése szerint 1854-55-ben tizenegyfőle tankönyv jelent meg 18.000 példányban. Ha ehhez hozzávesszük a különféle egyéb kiadványokat, aprónyomtatványokat, a főiskolai Számvevő Szék valóban örömmel állapíthatta meg „azon üdvös változást, mely a nyomda kezelésében pár évtől fogva mutatkozik”.

1856-ban a tipográfia gyorsajátót vásárolt; munkába állításával a termelés megkétszereződött. Ez tette lehetővé, hogy a tankönyvek mellett 1857-ben megjelent a kollégium első nyomtatott *Értesítő*-je, amelyből 1949-ig 92 évfolyam látott napvilágot. Erdélyi János, Hegedűs László és Szeremley Gábor közreműködésével ugyanebben az évben megindíthatta az első sárospataki folyóiratot, a *Sárospataki Füzetek*-et. Az új folyóirat hamarosan a hazai protestáns tudományos irodalom jelentős periodikumává vált. Ugyancsak 1857-ben jelent meg Soltész Ferenc és Zsarnay Lajos szerkesztésében az első *Görög-magyar szótár*. A szerkesztőbizottság előbb Bécsben akarta kiadni, mert a pataki nyomdának sem kellő mennyiségű betűje, sem pedig képzett szedői nem voltak. Jäger azonban vállalta a munkát ívenként 24 forintért. A betűket, a papírt a szerkesztők vásárolták, illetve hozatták Patakra saját költségükön. A szótár megjelenése után a betűket a nyomdának ajándékozták.

A Népiskolai Könyvtár sorozat változatlanul közkedvelt volt országszerte. Ez arra indította a négy református egyházkerület elöljáróit, hogy a protestáns népiskolai oktatásban, egységes tantervet, illetve tankönyveket vezessenek be. A tiszáninneri egyházkerület hajlandó volt a csatlakozásra, de csak azzal a feltétellel, ha a tankönyveket továbbra is külön állítják elő. A Népiskolai Könyvtár kiadásából a pataki nyomdának évi 3000 Ft tiszta haszna volt. Jól látta a kollégium, ha lemond a tankönyvek nyomásáról, a feladatot teljes egészében a sokkal nagyobb kapacitással dolgozó debreceni nyomdára bízzák, a pataki műhely forgalma pedig szinte a nullára csökken. Az Egyetemes Protestáns Tanügyi Bizottság 1858-ban ilyen értelemben kezdte meg tehát a munkáját: a hatosztályos elemi iskolai tanterv és a tankönyvek kidolgozását. A bizottság ugyanis a sárospataki küldöttek javaslatára az addigi négyéves elemi oktatást az egyházi iskolákban hat évre emelte, és ezzel az intézkedésével tíz évvel megelőzte az állami iskolareformot, amely csak 1868-ban tette kötelezővé a hatosztályos iskolát.

Az elemi iskolai oktatásban bevezetett változások, a tanügyi bizottság erőfeszítései a nyomda forgalmában óriási növekedést eredményeztek. A műhely termelése ugrásszerűen emelkedett. 1858-ban 48.000, 1859-ben 78.000, 1861-ben 80.000 példányban jelentek meg tankönyvek a pataki tipográfiában. Csak 1860-ban volt egy kis visszaesés, ekkor 50.000-re csökkent a példányszám. A kiadványok 85%-a tankönyv és iskolai kézikönyv maradt. A más természetű munkák közül említésre méltó a *Sárospataki Naptár*, a főiskola *Értesítő*-je, Erdélyi János műve, *A hazai bölcsészet jelene*, 1857. Könyvművészeti szempontból is jelentős az 1800-ban Erdélyi János gondozásában megjelent *Monumenta protestantium Hungariae ecclesiastica* (Magyarországi protestáns egyházi emlékek) című kiadvány, amely Szombathy János latin nyelvű iskolatörténetét tartalmazza, valamint az ugyancsak Erdélyi által szerkesztett, és a sárospataki főiskola háromszázados évfordulójára 1800-ban megjelent *Emlékkönyv*. (1831-ben ugyanis a kolerajárvány miatt az iskola nem ünnepelhette meg alapítása háromszázados évfordulóját. A jubileumra Erdélyi János ösztönzése nyomán 1800-ban került sor. Egyes adatok szerint 1860-ban emelkedett az intézet főiskolai rangra.) Mindkét mű a tartalomhoz és az alkalomhoz illő külső formában került ki a sajtó alól. Az előbbiben Szombathy János, az utóbbiban Lorántffy Zsuzsánna könyomatú arcképe is megtalálható, de a nyomtatokat nem a pataki tipográfia, hanem a pesti Haske és Társa cég készítette.

A kollégium vezetősége külön felhívta a GV figyelmét - a nyomdavasaltszmány ekkor már nem működött -, hogy a kiadványoknál „a kiállítási csínra nézve folytonosan ügyeljen”. Ugyanekkor elrendelte a nyomda új betűkkel való felszerelését. Ezzel kapcsolatos az iskolának az az intézkedése is, hogy a tehetséges fametszőnek bizonyult Gál Béla nyomdászintast továbbképzés végett Pestre küldik. Az általa készített fametszetklisék ma is megtalálhatók az iskola múzeumában.

A főiskolai Számvevő Szék 1861 januárjában tartott ülésének egyik jegyzőkönyvi pontjában ez olvasható: „Concurrrens a nyomda bérlésére nem lévén, a mostani bérlő teljes biztosság mellett továbbra is marad, az új bérlés ideje 3 év leend.” A határozatot kimondták ugyan, a nyomda sorsa azonban másképpen alakult: Jäger Károly 1861. június 30-án átadta a „rész szedényt” az új nyomdásznak, aki július 1-én elfoglalta munkahelyét.

Forster Rezső (1861-1867)

Apostol Pál püspök már 1851-ben kijelentette: „Forster úrra számíthatunk jövőre.” Tíz év múlva az akkor még ifjúnak és Rudolfnak nevezett nyomdász bő tapasztalatokkal és kellő szakmai ismeretekkel visszatért Sárospatakra. Mint általában lenni szokott, az új nyomdász alkalmazása most is változást hozott a nyomda életében. Forster az addigi gyakorlattól eltérően a 2/3-os nyereségrészesedés helyett előre megállapított bérleti összegért vette át a műhelyt, vagyis évi 1050 Ft-ot fizetett a kollégiumnak, de az iskola számára továbbra is 8 percenttel olcsóbban volt köteles a nyomtatványokat előállítani, az aprónyomtatványokat pedig ingyen kellett készítenie. A főiskola a független bérleti rendszer bevezetésével anyagilag jobban járt, mert eddig sem a nyomdából nyerte a hasznot, hanem a bibliopóliumból. A 8%-ból eredő haszon, valamint a könyvek eladásából származó bevétel és az évi bérleti összeg felülmúlta mindazt a nyereséget, amit eddig a kollégium a nyomdából kapott.

A három évre szóló szerződés megkötése után Forster azonnal hozzálátott a nyomda technikai felszerelésének kibővítéséhez. A betűanyag aránylag még jó állapotban volt, ezért helyes üzleti érzékkel azon igyekezett, hogy a műhelyt kottanyomásra is alkalmassá tegye. „Zenekotta betűkkel minden zsoltár, ének, dal a legtisztábban és legolcsóbban kerülne ki, s általában egy eddig vidékünkön nélkülözött ének-nyomdászati iparág fejlődést nyerne” - írja Forster az

iskola főhatóságának, s egyúttal kéri, hogy a szükséges felszerelés beszerzésére szavazzanak meg 280 forintot. Ebben az esetben hajlandó lenne a szerződésben lévő haszonbéren kívül az ilyen természetű kiadványok árából 10%-ot fizetni a kollégiumnak.

A főiskola eleget tett Forster kérésének; a felszerelést a Schelter és Giesecke lipcsei cég szállította. Ezzel azonban Forster még nem elégedett meg. A nyomda korszerűsítésére ugyan- ebben az évben egy könyomdát is vásároltatott a kollégiummal 300 forintért. A prés azonban sokáig használatlanul hevert, ezért a főiskolai Számvevő Szék felszólította a GV-t, hogy vizsgálja meg a könyomda állapotát. Ha nem használható, el kell adni, vagy kötelezni kell Forstert, hogy a sajtót vegye át. A megtérülő összegből „a nyomtatások szebbé tételére, simító sajtó vétessék” - mondja a Számvevő Szék határozata. Semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a nyomdában bármiféle litográfiai mű vagy illusztráció megjelent volna, tehát a könyomdát egyáltalán nem használták.

Forster tovább folytatta a nyomda korszerűsítését. 1864-ben újabb javaslattal állt elő. Ezer forint kiutalását kérte a GV-től, hogy a műhelyt új betűanyaggal szerelje fel. Kérése alátámasztásául kimutatta, mekkora különbség van a pataki nyomtatványok és a megfelelően felszerelt nyomdák kiadványai között.

A főiskola belátta a műhely korszerűsítésének szükségességét, és meghozatta a Forster által javasolt betűket. Ez viszont a berendezés kibővítését tette szükségessé. Az új betűkhöz három nagyobb szekrény, egy állvány és hat fiók készült.

A Forsterrel kötött hároméves haszonbéri szerződés 1864-ben lejárt. Újabb három évre némi módosítással hosszabbították meg; Forsternek sikerült az ingyen nyomtatványok számát egyre - a közvizsgák idejét jelző hirdetményre - csökkentenie, s abból legfeljebb ezer példányt volt köteles díjmentesen nyomtatni a főiskolának.

A sárospataki tipográfia egészen 1865-ig vidéki viszonylatban versenytárs nélkül dolgozott a környéken, akkor azonban a szomszédos megyeszékhelyen, Sátoraljaújhelyen Weisz Mór felállította a maga kis műhelyét. A fordulat a főiskolát és Forster Rezsőt egyaránt érzékenyen érintette. A kollégium azonnal utasította ügyészét, Szakácsi Dánielt, hogy a Helytartótanácsnál tiltakozzék a nyomda működtetése ellen, mert az a főiskolai tipográfia számára mindenképpen káros, Forster pedig a bér csökkentését kérte. Levelében arra hivatkozik, hogy a nehéz idők és „különösen a könyvek és az irodalom körüli pártfogás pangása” majdnem lehetetlenné tették helyzetét. Az újhelyi nyomda felállítása megfosztotta a pataki műhelyt az összes megyei hivatalos nyomtatványoktól, a kereskedelmi és egyleti aprónyomtatványokat újabban szintén ott készítik. Csökkentsék tehát a haszonbért 400 forinttal, és adják neki haszonbérbe a könyvkereskedést, mert az az egyetlen üzletág, amely pillanatnyilag jövedelmet hozhat.

Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy az újhelyi nyomda működése kétségbe ejtette a kollégiumot. Forster követelözését egyelőre figyelmen kívül hagyták, Forster pedig kénytelen volt tudomásul venni az újhelyi vetélytárs létezését. Fenti kérését többször megismételte, de minden látható eredmény nélkül.

Függetlenül a konkurrens műhely felállításától, a nyomda termelékenysége a 60-as évek közepétől csökkenő tendenciát mutat, bár az összpéldányszám a tipográfia addigi történetében a maximumot az 1862-63-as iskolaévben érte el. A nyomda termékei ekkor 84.000 példányban, egymillió íven jelentek meg. Az előző évben lett a gimnáziumi oktatás nyolcosztályos, egyszerre sokkal több tankönyvre volt hát szükség. Ettől kezdve azonban a műhely forgalma rohamosan csökken. 1863-64-ben már csak 40.000, a következő évben 29.800 példány hagyja el a sajtót. A visszaesés természetesen nem Forster hiányos szakmabeli ismereteinek rovására írandó, hanem az előző évek túltermelésének következménye. Hatéves pataki működése alatt

Forster mindössze harminc-egynéhány művet adott ki, köztük a sárospataki főiskola új tanintézeti ága, a Tanítóképző Intézet növendékei számára írt könyveket, Árvay József - a képző első igazgatója - *Beszéd és értelemgyakorlat*-át, 1862; Ivánka Sámuel *Énekeszeti vezérkönyv*-ét 1862, 1864; Zsindely István *Mértan*-át, 1866.

„A felgymnasium” nevezetesebb tankönyvei: Soltész János *Növénytan*-a, 1862; Fekete János *Pénznem és kamattáblák* című összeállítása, 1865; Somosy István: *A középkor történetei*, 1865; Soltész János: *Az állattan alapvonalai*, 1865, és a *Német olvasókönyv*, 1867. Bakó Dániel és Soltész János szerkesztésében 1862-ben *Latin-magyar szótár* jelent meg, ugyanebben az évben látott napvilágot a *Vallástevő katechizmus kisdéd keresztyének számára*, a *Kikelet Album*, a Kazinczy Társulat kiadásában. A következő évek fontosabb kiadványai: *Emlékkönyv*, a sárospataki akadémiai ifjúság szerkesztésében, 1863; Soltész János: *Rövid utasítás a rovarok fogása és eltartása körül*, 1864; Heiszler József: *Egyháztörténet*, 1864. Erdélyi János *Kisebb prózai művei* 1863-ban jelentek meg, két kötetben. Ugyancsak Erdélyi adta ki 1864-ben a *Magyar-orosz népdalok* című kötetet, Lehoczky Tivadar gyűjtését. A meglévő Sárospataki Füzeteken kívül 1864-67 között Forster Rezső nyomtatta a *Zempléni Híradó* című folyóiratot, amelynek ő volt a kiadója és szerkesztője. Nem kevésbé fontos az 1864-ben Császár Pál református lelkész szerkesztésében megjelent *Szláv énekeskönyv*, amelyet a szlovák nemzetiségű protestánsok számára nyomtattak 1500 példányban.

A tipográfia termelésének csökkenése nemcsak Forster Rezső figyelmét terelte a bibliopólium, illetve a könyvkereskedés felé, hanem maga az iskola is jónak látta az ezzel kapcsolatos üzleti forgalom kiépítését. Elsőnek a Köziskolai Szék vetette fel a problémát 1866-ban. Megállapították, hogy a könyvkereskedés vezetése nem megfelelő. A könyvtárt és a kereskedést ugyanis hozzá nem értő növendékek, évenként változó alkönyvtárosok kezelték, akiknek nem volt sem gyakorlatuk, sem pedig kellő tájékozottságuk az üzleti életben. Ebből sok pontatlanság származott, aminek az iskola látta kárát. Az alkönyvtárosok, nem lévén rendes bejegyzett kereskedők, törvényes hitelkönyveket sem vezethettek, ezért a kinnlévő tartozások behajtása nehéz, sőt néha lehetetlen volt. A helyzet áttekintése után a Köziskolai Szék úgy határozott, hogy a nyomda termékeit egyetlen szakképzett főbizományos terjessze. Az iskola főkönyvtárnoka az eddigi gyakorlat szerint átvinné a nyomdai példányokat, s átadná a bizományosnak a kívánt mennyiséget, aki 25%-kal részesedik minden általa eladott könyv árából. A bizományos fél évenként számol el a GV-vel.

Kétségtelen - állapítja meg a Köziskolai Szék -, hogy a bizományi rendszer bevezetése 5-600 Ft veszteséget jelentene a kollégiumnak, ezt azonban csökkentené a főkönyvtárosnak eddig fizetett tiszteletdíj, valamint az alkönyvtárosok által felvett, az eladott könyvek után járó 10%-os jutalék megszűnése. Ami a főbizományos személyét illeti, a Köziskolai Szék legszívesebben egy volt diákra bízna a könyvkereskedést, ha akadna vállalkozó, aki mintegy életcélnak tekintené ezt a pályát. Ilyen tanuló azonban nem volt. A Köziskolai Szék előterjesztését a Számvevő Szék továbbította a GV-hez, és egyben utasította, hogy gondoskodjék megfelelő bizományosról, illetve próbáljon megegyezni a jelenlegi bérlővel, Forster Rezsővel, aki már régebben beadott egy ilyen irányú kérvényt a kollégium vezetőségéhez.

A GV azonban közelebbről ismerte a helyzetet, ezért Forster személyével kapcsolatban bizonyos fenntartásai voltak. Igaz ugyan, állapítja meg a GV, ha egy személynek adnák bérbe a nyomdát, a kiadási és könyvkereskedési jogot, ez sok munkától mentesítené a GV-t, ez a megoldás azonban a kollégium tetemes kárával járna. Forster ugyanis azzal a feltétellel kéri a nyomda és a könyvkereskedés bérletét, hogy a két intézmény utolsó tízéves jövedelmének átlagát fizeti haszonbér fejében, de csak akkor, ha a könyvek árát ő szabhatja meg. A GV-nek ezzel szemben az a véleménye, hogy a nyomdát és az elárusítást ezután is külön kell kezelni.

Az indokok felsorolásában a GV hivatkozik arra, hogy a műhelyt az iskola korszerűen felszerelte. Forster egyébként is drágán dolgozik, s ezért a közönség sokszor elégedetlen volt. Ezt bizonyítja az újhelyi Weisz nyomda felállítása. Ha ő szabná meg a könyvek árát, valamint azt, hogy melyik könyvből mennyit nyomtasson, a közönség előbb-utóbb elidegenedne a nyomdától. Ezért a GV úgy látná jónak, ha a tipográfiának az országban legalább négy főbizománya lenne - egynek a debreceni Csáthy Károly könyvkereskedő már jelentkezett -, akik a nyomtatott könyvek első kiadását 25%-os, a másodikat 33%-os, a harmadik és további kiadását 40%-os árengedménnyel vinnék át a pataki főbizományostól.

Forsterrel a kollégium nem tudott megegyezni, ezért 1866-ban egy helybeli könyvkereskedővel, Eperjesi Józseffel kötött tíz évre szerződést, melynek értelmében Eperjesi 25%-os engedménnyel vette át a nyomda termékeit, és adta tovább a vidéki bizományosoknak. A kiadványok egy részével azonban az iskola rendelkezett. Ezekből látta el a jó előmenetelű, szegény sorsú tanulókat ingyen tankönyvvel, vagy például ebből küldött Romániába, Czelder Márton református lelkész számára ingyen példányokat. Az itteni magyar iskolák túlnyomórészt pataki kiadású tankönyveket használtak.

Forster Rezső már eddig is több jelét adta a bérlettel kapcsolatos elégedetlenségének, így nem csodálkozhatunk, hogy 1867. június 30-án, a haszonbéri szerződés leteltével felmondott. Sárospatakról visszament Budapestre, ahol 1878-ig a Légrády nyomdában dolgozott művezetőként, majd megvásárolva Rácz Ádám miskolci nyomdáját, itt telepedett le. Később, 1901-ben, az ekkor megalakult Vidéki Nyomdatulajdonosok Országos Szövetségének első elnökévé választották.

Steinfeld Béla (1867-1893)

A főiskolai Számvevő Szék még Forster eltávozása előtt felszólította a GV-t, „hogy jövőre a nyomda bérbeadását idejekorán csőd útján eszközölje”. Nem tudjuk, volt-e több pályázó a nyomda bérletére, vagy egyedül Steinfeld Béla jelentkezett, tény azonban, hogy 1867. július 1-től a Forsteréhez hasonló feltételek mellett átvette a tipográfiát. Személyében végre állandó és megbízható vezetőt talált az iskola: Steinfeld Béla huszonhat éven keresztül kifogástalanul kezelte a műhelyt. Ebben a munkájában, ha csak rövid ideig is, ott állt még mellette Erdélyi János, akinek „ízlése volt, s követelte, hogy amit a nyomda kiállít, abban ízlés legyen”. Árvay József búcsúbeszédéből vettük az idézett sorokat. Erdélyi János ugyanis 1868. január 23-án hirtelen meghalt.

A műhely berendezésére, technikai felszerelésére egyelőre nem volt gondja Steinfeld Bélának, mert a nyomdát aránylag jó állapotban vette át Forstertől. Az első hatéves bérleti ciklus lejártá után azonban, 1873-ban, már simító sajtó, hajó és úrpótlók rendelését kérte a GV-től; ezt meg is vásárolták a nyomda számára, két évvel későbbi előterjesztését viszont, mely szerint a műhelynek 3-400 forint értékű betűre van szüksége, hogy állni tudja a versenyt a vidéki nyomdákkal, a GV pénzhiányra hivatkozva egyelőre elutasította. A műhely berendezésében a következő évek alatt lényeges változás nem történt, továbbra is csak a kopott betűanyag kicserélésére és a papírszükséglet beszerzésére fordítottak időnként kisebb-nagyobb összeget. 1884-ben J. H. Rust bécsi betűöntőtől 356 forint értékű betűt, majd 1891-ben az ABC könyvhöz kliséket, „cencographalt lemezeket” vásároltak. A szükséges papírmennyiséget Hornbacher Frigyes nagyszlabosi gyárából, Diósgyőrből, Siráki és Posner pesti nagykereskedőktől, a hermanaci papírmalomból, a pesti Galitzenstein cégtől rendelték.

Az 1856-ban vásárolt gyorssajtó több mint huszonöt év óta állandóan használatban volt. Kicserélésére 1882-ben került sor; ekkor egy Kaiser-féle gyorssajtót vettek a műhely számára 3200 forintért.

A nyomda termelése Steinfeld Béla vezetése alatt előbb emelkedett, majd süllyedt. A maximumot 1871-ben érte el, amikor 112.000, a minimumot 1881-ben, amikor 17.000 példány volt a nyomda termelése. Közben állandó ingadozás tapasztalható a kiadványok számában is. Többször előfordult, hogy az évi példányszám félannyi volt, mint az előző esztendőben. Még az is megtörtént 1883-ban, hogy a műhely munka nélkül állt, Steinfeld kénytelen volt nyomtatnivalót kérni az iskolától, mert nem akarta elbocsátani az alkalmazottait. Ilyen körülmények között természetesen a műhely termelése nem lehetett egyenletes.

A nyomda kiadványai továbbra is a főbizományos és az albizományosok útján jutottak el a vásárlóközönséghez. Eperjesi Istvánnal 1866-ban tíz évre kötötték a bizományi szerződést, a megállapodás azonban három év múlva felbomlott. Utódja Abaházi János pataki könyvkereskedő lett, aki 1872-ig volt bizományos a nyomdának, ettől kezdve pedig Trócsányi Bertalannal állott szerződéses viszonyban a főiskola. Öt év alatt 37.146 forintot forgalmazott a könyvkereskedés. Az albizományi hálózat az egész országra kiterjedt: Budapest, Miskolc, Ungvár, Munkács, Debrecen, Máramarossziget, Lőcse, Nagyenyed, Kolozsvár, Rimaszombat, Szatmár, Nagyvárad, Kassa könyvkereskedői ugyanúgy megkapták és árulták a pataki nyomda termékeit, mint az ország legtávolabbi sarkában, Zágonban Demeter Sámuel református lelkész. A bizományi rendszer széles körű kiépítésére 1882-ben hozott határozatot a főiskolai Számvevő Szék, amikor kimondta, hogy a Tiszáninnen minden egyházmegyéjében kell egy bizományos a könyvek eladására, és legyen iskolálatogató-körönként egy albizományos, hogy így a felmerülő szükségletet azonnal és közvetlenül kielégíthessék. Ugyanakkor a Számvevő Szék figyelmeztette a GV-t, hogy a könyvek minél olcsóbb előállítására törekedjék. A bizományi rendszer kiterjesztése azért vált szükségessé, mert a Számvevő Széknek feltűnt, hogy a főiskola bevételi forrásainak legtekintélyesebb ágából, a népiskolai tankönyvek eladásából származó jövedelem évről évre csökken. Ez indokolta részben a gyorssajtó vásárlását is.

Közben új jelentkező akadt a főbizományosi állásra Klein Alfréd sátoraljaújhelyi könyvkereskedő és kiadó személyében. 1876-ban levelet intézett a kollégiumhoz, amelyben utal arra, hogy a nyomda termékeinek kelendőségét az gátolja, hogy a jelenlegi főbizományos, Trócsányi Bertalan nem szakember. Nem könyvkereskedő és nem kiadó. Emiatt az albizományosok nem a szokott módon kapják a könyveket, és ha készpénzért vásárolnak, akkor sem kapnak olyan engedményt, mint a Szent István Társulat vagy az Athenaeum bizományosai. A főbizományos az albizományosoknak 25%-os engedményt és tizenkét könyv után egy ingyen példányt kell, hogy adjon. Ezenkívül a hírlapokban közölni kell a könyv megjelenését, ismertetést kell adni róla, hogy a közönség felfigyeljen az újdonságra. „Éppen ma, midőn már ott vagyunk, hogy a katolikus és zsidó iskolákban is sikerrel lehet bevezetni a sárospataki kiadványokat, idején volna ezeknek nagyobb tért nyitni.” Kéri tehát, hogy a főiskolai kiadványok főbizományát adják át neki; 35%-os engedményt kér és tíz példány után egy ingyen példányt. A kollégium azonban meg volt elégedve Trócsányi Bertalannal, aki jóval kedvezőbb feltételek mellett kezelte a könyvkereskedést, így a Klein-féle tervezetet nem fogadták el.

A nyomda üzleti forgalmának csökkenéséhez jócskán hozzájárultak az Egyetemes Tanügyi Bizottmány részrehajló intézkedései is. A Bizottmány, amelyet a négy református egyházkerület képviselői alkottak, elvben arányosan osztotta szét a kiadandó műveket a négy egyházkerület nyomdái között, a gyakorlatban viszont a jelentős haszonnal járó, tízezres példányban megjelenő könyvek kiadására mindig a debreceni nyomda kapott megbízást.

Pánczél Tibor *Olvasókönyv*-ét például csak két ízben nyomhatta a sárospataki műhely: ekkor emelkedett az összpéldányszám százezer fölé. A főiskola 1869-ben kilépett a Tanügyi Bizottmányból, mert ez a megkülönböztetés „anyagi tekintetben kiszámíthatatlan kárt okozott a Főiskolának, s évenként több ezer forinttal csökkent a nyomdája jövedelmét” mondja a Számvevő Szék határozata.

Az Egyetemes Tanügyi Bizottmányból való kilépés után Sárospatakon ismét fellendült a tankönyvírás és kiadás. 1873-ban Szinyei Gerzson ösztönzésére megalakult az Irodalmi Kör. Alapszabályai szerint a kör célja: „A szellemi erők egyesítése által Sárospatakon oly irodalmi központot alakítani és fenntartani, melynek feladata: időről időre gondoskodni, hogy egyrészt a tiszáninneri ref. egyházkerület által elfogadott s az országos tantervvel is összhangzásba hozott és hozandó tanterv szellemében alkalmas gimnáziumi és népiskolai tankönyvek készíttessenek, s hogy másrészt - hatásköréhez mért támogatás mellett - magasabb értékű és egyetemesebb érdekű művek is megjelenhessenek. E célból a Kör, szükség esetén lapot vagy folyóiratot is indít.”

Az Irodalmi Kör egyöntetű rendszert hozott létre a tankönyvek bírálata, kiadása terén. Az alapszabály, melyet a belügyminiszter 1874. október 29-én hagyott jóvá, pontosan előírta a szerzők jogait és kötelességeit. Ettől kezdve a pataki nyomda termékei a főiskola költségén, az Irodalmi Kör kiadásában jelentek meg. Nincs olyan része a nép- és középiskolai anyagnak, amelyhez a kör tagjai ne írtak volna tankönyvet. A nyomda kiadványainak túlnyomó része tehát most is tankönyv. A megjelent művek közül kiemelkedik az 1875-ben újra kiadott *Görög-magyar szótár*, amelyért a két szerkesztő, Soltész Ferenc és Szinyei Endre a bírálók részéről elismerésben részesült, a szedőt, Witek Lászlót pedig az Országos Iparegyesület díszoklevéllel és nagy ezüstéremmel jutalmazta. A szótár volt az első mű, amely az Irodalmi Kör gondozásában jelent meg. A Kör kiadványainak népszerűségét a kitüntetések sorozata is mutatja, amelyeket a különböző kiállítások alkalmával kapott a főiskolai nyomda. Az 1885-ös országos kiállításon bronzéremmel, 1895-ben a Budapesten tartott középiskolai tankönyv- és tanszerkiállításon elismerő oklevéllel, az 1894-es hasonló jellegű debreceni kiállításon ezüstéremmel tüntették ki az Irodalmi Kört, illetve a nyomdát. Ennek eredményeképp az erdélyi református egyházkerület számos pataki tankönyv kötelező használatát írta elő az erdélyi református iskolákban.

A tankönyveken kívül néhány más természetű munkát is kiadott Steinfeld Béla. Így például több egyházi beszédet, valamint a kollégium múltját feldolgozó műveket: Orbán József: *A sárospataki énekkar története*, 1882; Szinyei Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története*, 1884; Kun Zoltán főiskolai orvos több rövid értekezést írt: *A pneumatikus gyógykezelésről*, 1877; *A fülbetegségekről*, 1878; *A gégetükrészetről*, 1887. Hasonló természetű mű jelent 1869-ben Hyrtl: *Az ember gyakorlati tájbonctana*, orvosnövendékek számára. Chyzer Kornél *Az erdőbényei fürdő ismertetése*-t írta meg és adta ki 1877-ben, útmutatásképpen az orvosok és betegek részére. *Az állatorvostan alapvonalai*-t kezdő s gyakorló orvosok használatára adta ki Török János 1873-ban. Főként iskolai célokat szolgált a *Bibliai olvasmányok magyar-német-zsidó nyelven* című kiadvány (1869), valamint Zsoldos Benő Thuküdidészfordítása, *A peloponnesosi háború története*, 1882. Megjelent néhány tudományos mű is: Rácz Lajos: *Descartes pszichológiája*, 1892; Csontos József: *Városaink Mátyás korában*, 1893. Az első regény 1872-ben látott napvilágot: A. Bret Grey *Johanna* című könyve, Vincze Dániel ploesti református lelkész magyartításában. A kiadás tiszta jövedelmét a moldvai magyar református misszió céljára fordították.

Az Irodalmi Kör célkitűzései között újság vagy folyóirat kiadása is szerepelt. 1882-ben indult meg a *Sárospataki Lapok*, Mitrovics Gyula, Radácsy György és Fejes István szerkesztésében. A lap 1904-ig hetenként 5-600 példányban jelent meg.

Steinfeld Béla mellett, Witek László betűszedőn kívül a nyomdai munkákban fia, Steinfeld Jenő segédkezett, sőt 1890-ben, az újra megkötött szerződés értelmében, mint üzlettársak az apjával közösen vezették a műhelyt. Ezzel szinte elintézett dolog lett, hogy apja után ő fogja átvenni a nyomda bérletét. 1893-ig tartott ez a közös vezetés, ekkor azonban Steinfeld Béla, öreg korára való hivatkozással, kilépett a társulásból, és szeptember 30-án átadta fiának a műhelyt.

Steinfeld Jenő (1893-1904)

Még mielőtt a főiskola megkötötte volna Steinfeld Jenővel a haszonbéri szerződést, az ideiglenesen kinevezett nyomdabizottság leltározta a műhelyt. Debreceni Bertalan, Maklári Pap Miklós és Szivos Mihály bizottsági tagok 1894 januárjában végezték el a munkát. Leltárjuk az alábbi készletről ad számot:

Cicero betű, különféle nagyságban: angol, cursiv, steinschrift (kőírás), elsevir, ócska (keskeny) medieval, rond és petit versal, széles cursiv és text rond, félkövér, széles kövér, tertia zierschrift, egiptien, keskeny non parel versal, széles kanon nonparel zierschrift, kövér cursiv doppel mittl mit rond, görög, fractur 1/2 fette és tertia, fractur antiqua, félkövér számok, zierschrift doppel mittl fél kövér, clarendon tertia zierschrift összesen 1229 kg.

Garmond betű, angol, medieval, elsevir, Waga Lajos, ócska újság, cursiv, steinschrift, görög, félkövér, széles kurzív, héber, italiana tertiaval, fractur, medieval versal doppel mittl írás, mittl egiptien, canon széles, doppel mittl írás, clarendon 3 ciceros kánon - összesen 1135 1/2 kg.

Petit betű, elsevir, új antiqua, cursiv, kőírás, görög, széles mittl zierschrift, canon mittl canonnal, clarendon doppel mittl medieval fractur - összesen 278 1/2 kg.

Nonpareil betű, antiqua, félkövér tertia ronde, héber - összesen 47 és 1/2 kg.

Mittel betű, antiqua, cursiv - összesen 98 és 1/2 kg.

Tertia betű, antiqua, cursiv, széles garmond, kövér kursiv, félkövér, kövér angol cursiv ciceroval, text rond keskeny - összesen 111 és 1/2 kg.

Doppel mittl betű, zierschrift tertia canonnal, antiqua, clarendon kövér garmond, széles kövér, fractur tertiaval, írás, ferdeírás, kövér test farkas - összesen 182 kg.

Vegyesek, nagy mittl írás-betű, zárkász, falragasz betűk, számjegyek, köb és törtszámok, körzet, lineák, címírások, hangjegyek, térzők - összesen 182 kg.

Szedések, Cicero, garmond, német szedés, petit, vegyes szedés, mittl, vegyes címes táblás szedés, táblázat, ékezet, hajlított vonal, zeig rossz betű, úrstégek, omniarium, régi és új ABC-hez való fametszetek és cinkográf - összesen 1824 és 1/2 kg.

Klisék, Történelem ókorhoz, Földrajzhoz, Mértanhoz, Fizikához, Növénytannhoz, Állattanhoz, fabetűk - összesen 50 és 1/2 kg.

Felszerelés

Fahasáb hajó	8
Oktáv hajó, fa	2
Quart hajó, fa	2
Oktáv cink hajó	2
Quart cink hajó	4
Nagyobb quart cink hajó két nyelvvél	3

Fólió cink hajó nyelvvel	1
Szedővas, jó	9
Szedővas, rossz	8
Réz szedény, jó	5
Réz szedény, rossz	3
Kézirattartó, rossz	4
Corrigalo szék	2
Álló betű szekrény	15
Ócska álló szekrény	1
Kályha	1
Kézi sajtó, 100 Ft értékű	1
Henger öntő	1
Festékkő, hozzávaló	1
Kis kézi festék henger	1
Lúgnak való üst	1
Sróf kulcs a sajtóhoz	2
Formadeszka	26
Gyorssajtó, 2000 Ft értékű	1
Deszka hozzá	5
Vas asztal	1
Úrstég állvány	2
Kályha	1
Ráma a géphez	4
Hengeröntő	2
Sróf kulcs	3
Emelő kulcs	2
Szorító kulcs	2
Fa stég	30
Olajozó kanna	1
Szorító vas a géphez	14
Rózsa hozzá	16
Simító gép	1
Hozzávaló simító deszka	6
Száritó kötél	
Simító dekli	100
Fali állvány	2
Szekrény, két ajtós	1
Áztató szék	1
Réz lemez nehezék	1
Hosszú fiókos asztal	1
Kis íróasztal	1
Szék	2
Áztató deszka	6
Ajtóba ékelt hármass polc	2
Mosdó asztal a folyosón	1
A felszerelés értéke összesen	2830 Ft 75 krajcár.

Steinfeld Jenő a következő feltételekkel vette át a főiskola nyomdáját: a haszonbér évi 1200 Ft. A műhely berendezése tűz ellen biztosítandó, a díj felét a kollégium fizeti. A munkákat előleges alku szerint nyomtatja a bérlő. Az aprónyomtatványokat (pátensek, libellusok, körlevelek, ajtóra való feliratok, borítékok, nyugták, jelentések, közvizsgák rendje) a főiskola papírján ingyen készíti. A főiskola fenntartja magának a jogot, hogy esetleg az egész nyomdát ellátja papírral. Idegen munka miatt a saját nyomtatványok készítését nem lehet leállítani. A

megrendelt példányszámon felül nyomtatni nem szabad. A nyomás tisztaságára ügyelni kell, a gépet, különösen klisés nyomásnál, többször le kell mosni. Köteles a bérlő állandó korrektort tartani. Ha a bérlő a megrendelt példányszámon felül nyomtat, és a többletet áruba bocsátja, minden példány hússzorosát köteles fizetni kártérítés fejében. A nyomdát fával, gyertyával, festékekkel a bérlő látja el. Betűket és felszerelést a szükséghez képest a főiskola vesz. A nyomda üzleti részét Steinfeld Jenő vezeti.

Az 1854-ben megszűnt nyomdavasaszmány mintájára ideiglenesen szervezett nyomdabizottság munkája nemcsak a leltározásra szorítkozott, hanem annak az ellenőrzése is a feladata volt, hogy a műhely hogyan dolgozik, milyen a nyomtatványok külalakja. Mindenekelőtt azt kellett megállapítania: drágán dolgozik-e a pataki tipográfia vagy sem? A bizottság jelentése szerint a tankönyvek nyomására nézve a bérlővel kötött szerződés, valamint az árjegyzék az irányadó; ez ellen a feleknek nem volt kifogásuk, a főiskola és a nyomdász egyaránt meg volt elégedve a bevétellel. Igyekezni kell, hogy a tankönyvek tekintetében a nyomda továbbra is megőrizze az eddig kivívott hírnevét. Az aprónyomtatványoknál csökkentették a nyomási költséget. Az új bérleti szerződéssel sikerült a főiskolának a nyomdából származó hasznot 150-200 forinttal növelnie, „pedig a jelenlegi iparviszonyok nem alkalmasak a haszon növelésére” - állapítja meg a bizottság, mert például a segédek munkadíja emelkedett, a munkaidő pedig rövidült. „A régi időkben egy számoló segéd 16-18 krajcárért szedett ki 1000 cicerót, ma 22-23 krajcárért, a fizetés 5-7 forint volt, ma hetenként a munkadíj 7-10 forint. A segédek 9 órát, a kerékhajtók 10 órát dolgoznak, míg régebben 10-11 órát voltak kötelesek dolgozni.”

Kétségtelen tény azonban, hogy a pataki nyomda „drágaság hírébe áll” - mondja a bizottság. Gomba módra szaporodnak a vidéki nyomdák, ezekkel csak akkor állhatják a versenyt, ha emelik az árakat. A nyomdák szaporodása nem lenne baj, ha ezek a szabályszerű haladást segítenék elő, a közművelődés szolgálatában állnának, csak hogy ezek a műhelyecskék túl-nyomórészt csak az üzletet nézik, megélhetési, vagyonszerzési forrásnak tekintik a nyomdász-
szatot. Virágzik a konkurrencia, a vidéki nyomdák olcsón dolgoznak, csak azért, hogy a ver-
senytársat letörjék. A műhelyeket nem szakemberek vezetik, hanem kontárok, akik nyereségük
érdekében lenyomják az árakat. Ezért tetszik drágának a pataki nyomda, noha az általánosan
elfogadott árjegyzék szerint dolgozik:

Magyar nyelvű szedés, 1000 betű	22 kr.
Idegen nyelvű szedés, 1000 betű	24 kr.
Kevert szedés, cursiv stb.	24 kr.
Ugyanaz idegen nyelven	26 kr.
Táblázatos, számos szedés	30 kr.

Például egy népiskolai 10 íves munkáért, amelyet ciceróval 10.000 példányban nyomnak, számíthat a nyomdász:

1. Szedésre, 36.000 betűvel, 23 krajcárral	80 Ft
2. Korrektúra, 2,- Ft-tal 10 ív	20 Ft
3. Haszonbér 50 krajcárral 1000 után, minden további 3000, 1,- Ft, tehát 3 Ft 50 krajcárral	35 Ft
4. Nyomás, első 1000, 3,- Ft, többi ezer 1 Ft 50 krajcárral, tehát 16,50-nel	165 Ft
5. Festék, olaj, stb. 1000-ig 1,- Ft, minden további ezer 50 krajcár, tehát 1 + 4,50	55 Ft
Összesen:	355 Ft

Ha ehhez még hozzávesszük a 20%-ot a nyomdász fáradsága díjául, adóba, fűtésre, világításra, apró szükségletekre (enyv, spárga, simítás, hajtogatás - összesen körülbelül 73 forintot, a könyv kiállítási összege 428 Ft. Tehát egy ívet egy szolid üzlet 42,80 Ft-jával vállalhat. A főiskola ilyen munkáért Steinfeld Jenőnek az árjegyzék szerint 360 forint 50 krajcárt fizet, kevesebbet tehát 67 Ft 50 krajcárral. Ez azt jelenti, hogy a pataki nyomda nyomási árai nem magasak. Az egyik elsőrendű fővárosi nyomdász, Hornyánszky Viktor is elismeri ezt, akihez elbírálás végett felküldték a szerződést és az árjegyzéket; válaszában többek között ezt írta: „A Főiskola túl magas árat nem fizet, azt pedig, hogy a szegény nyomdász, ki egész éven át fárad és dolgozik, egy kis hasznot ne tehessen félre, jó lelkiismerettel nem lehet kívánni.”

Hogy a nyomtatványok mégis drágák, a miatt nem a nyomdát illeti a szemrehányás, hanem a vásárlóközönséget, közelebből a lelkészeket. A pataki nyomda is tudná olcsóbban adni, például az anyakönyvi íveket, amelyeket éppen a lelkészek kívánságára jobb papírra nyomtattak, de a „megrendelők” mégis mást vesznek, vidéki nyomdáknál olcsóbban szerzik be szükségletüket, a pataki tipográfia készlete pedig évek óta raktáron hever, kénytelenek lesznek mélyen leszállított áron túladni rajta, hogy legalább a papír ára megtérüljön.

Ami pedig a könyvek kiállítását illeti, a bizottság megállapítja, hogy az utóbbi időben valóban kikerült néhány rossz nyomású mű a sajtóból, de ennek a nyomdász az oka. Nem használ jó festéket, nem tisztítja a gépet, pedig erre már többször nyomatékosan felhívták a figyelmét.

Erdélyi János óta a főiskola különös gonddal ügyelt arra, hogy a nyomda termékei tiszta nyomásúak, ízlésesek legyenek. Különleges művészettel kiállított mű azonban nem került ki a műhelyből, ezért nem is beszélhetünk a kiadványok könyvművészeti értékéről. A tankönyvek elsősorban közművelődési célt szolgáltak, itt nem volt lehetősége a nyomdásznak művészi ambíciói kielégítésére. Valószínű azonban, hogy tehetsége sem volt rá, a főiskola pedig nem igényelte. Azt viszont megkövetelte, hogy az egyszerű kiállítású könyv is nyomdai hibáktól mentes, kifogástalan kiadvány legyen.

Steinfeld Jenő vezetése alatt a nyomda berendezésében nagyobb változás nem történt. Betűvásárlásra 800, papírvásárlásra 3600 forintot költöttek évenként. Ez az összeg a főiskola költségvetésében minden évben elő volt irányozva. Túlkiadás csak kivételesen fordult elő, 1894-ben például, amikor a miniszter elrendelte, hogy az iskolai tankönyvek ezentúl cicero helyett garmond betűvel nyomandók. A hiány pótlására két mázsa garmond betűt hozattak. Ugyanebben az évben egy kézisajtót vásároltak 505 forintért.

A nyomda termelése Steinfeld Jenő idejében továbbra is csökkent. A bérlet kezdetén meglévő 72.000-es példányszám, közben egyetlen emelkedéssel, 1902-ben 14.000 példányra esett le. „Sajnosan kell megjegyeznünk, hogy 1882 óta ily keveset, mint ez évben, nem állított elő a nyomda” - olvassuk az iskola értesítőjében.

A könyvkereskedés viszont aránylag jól működött. Trócsányi Bertalannal 1896-ban újra megkötötték a szerződést, melynek értelmében a főbizományos továbbra is 25%-os engedménnyel veszi át a nyomda termékeit, 15%-kal adja tovább az albizományosoknak, 10%-kal olcsóbban a tanítóknak, lelkészeknek, az iskola növendékeinek, ha azok együtt veszik át a tankönyveket. A kollégium előírta Trócsányinak: köteles a nyomda kiadványait hírlapokban propagálni, egyáltalán mindent megtenni, hogy a könyvek kelendők legyenek.

1863-ban került először pataki nyomtatvány külföldre, amikor a főiskola a moldvai iskolák számára ingyen tankönyveket küldött. 1901-ben Nyitray Emil New York-i kereskedő rendelt nagyobb szállítmányt a kiadványokból.

A nyomda termelésének visszaesését nemcsak a példányszámok csökkenése mutatja, hanem az 1900-as évektől kezdve a megjelent művek, köztük a tankönyvek számának csökkenése is. 1902-ben például csak két tankönyvet nyomtattak. A XIX. században a nyomtatványok 80%-át iskolai könyvek alkották; 1904-re részesedésük a termelésben 40%-ra zsugorodott. Sajnálattal állapítja meg Szinyei Gerzson: „A 60-as, 70-es, 80-as években még alig volt iskolánkban egy pár gimnáziumi tankönyv, ami nem sárospataki kiadású lett volna, ma pedig már több mint 2/3 részben idegen szerzők műveit tanítják a gimnáziumban.” Nem volt hiány most sem munkaerőben, de az Irodalmi Kör kezdeti nagy nekibuzdulása után némi lanyhulás állott be a tankönyvírás és -kiadás területén.

Így a nyomda profilja lassanként megváltozott; kapacitásának zömét különböző jegyzőkönyvek, értesítők, kisebb jelentőségű munkácskák, aprónyomtatványok és a szaporodó hosszabb-rövidebb életű hírlapok kiadására fordította. A könyveket, tankönyveket ugyanis a kapitalista üzemmé alakult városi nyomdák, a szaporodó vidéki kisműhelyek sokkal olcsóbban tudták előállítani. A folyamatot nem lehetett megállítani. Ha benn a kollégiumban már 1905-ben 2/3-os arányban használták idegen szerzők tankönyveit, elképzelhető, mennyire visszaszorultak a Patakon nyomott tankönyvek másutt.

Steinfeld Jenő nyomtatásában 1893-94 között körülbelül 80 tankönyv jelent meg az Irodalmi Kör gondozásában. Az iskolai könyveken kívül csak egy komolyabb mű érdemel említést. 1895-ben Steinfeld Jenő a saját költségén kiadta Comenius *Nagy oktatástan*-át, Dezső Lajos fordításában. A millenniumi kiállításon a bérlő igyekezett bizonyosságot tenni a főiskolai nyomda életképességéről: 145 darab könyvet küldött fel. Oklevelet és érmet nyert velük, az elismerés azonban inkább a kiállított művek mennyiségének, nem minőségének szólt.

1904. június 30-án lejárt Steinfeld Jenő és a főiskola szerződése; Steinfeld Jenő felmondott. Az új bérlő Radil Károly lett.

Radil Károly (1904-1909)

A bérlők gyakori cserélődése nem vált hasznára a nyomda termelésének, bár kétségtelen, hogy minden új bérlő változást hozott a műhely fejlődésében. A változások főleg a nyomda technikai felszerelésében mutatkoztak meg - új betűk, új sajtó stb. -, Radil Károly munkába állása pedig az üzem áthelyezését, új nyomdaépület létesítését eredményezte. A főiskolában működő nyomda már egyébként is helyhiánnyal küszködött, a félig kész nyomtatványok elhelyezése állandó gondot okozott. A GV tervbe vette a műhely kibővítését, Radil Károly azonban, „tekintettel főleg a nyomdai munkásviszonyokra”, még a tervezett kibővítés mellett sem nyugodott meg abban, hogy a műhely a régi helyén maradjon. Csak úgy volt hajlandó szerződést kötni a kollégiummal, ha az iskola külön helyiséget építtet a nyomda számára, mégpedig egy 15 méter hosszú, 20 méter széles, 4 méter magas műhelyt, amelynek építtetése - Radil Károly véleménye szerint - legfeljebb 4800 koronába kerülne. A GV és az Igazgató Tanács, már csak azért is, mert a nyomda kitelepítésével felszabaduló helyiségeket más célra is jól fel tudta volna használni, elhatározta az új nyomdaház felépítését a Vay utcában, ahol jelenleg is működik az üzem. A műhely mellé a bérlők számára lakást is építettek.

1905 februárjában költözött át a nyomda az új műhelybe, amelynek építési költsége a lakással együtt végül 14.484 korona volt. Az átköltözés alkalmával a GV számba vette a nyomda, a raktárban, illetve a könyvkereskedésben lévő könyvek, nyomtatványok értékét. A felmérés az alábbi vagyoni helyzetet mutatta:

1. A forgalomban lévő könyvek és nyomtatványok értéke (a 25% levonásával)	Összesen 61.064 K 25 fill.
---	----------------------------

2. A régi nyomda értéke	
a. betűkben, szekrényekben	13.853 K 88 fill.
b. a régi gép értéke	3000 K
c. az amerikai kis gép értéke	500 K
d. a simító gép értéke	300 K
	Összesen 17.653 K 88 fill.

3. Az új felszerelések értéke	
a. az új sajtó ára	7.200 K
b. transmissió	585 K 78 fill.
c. gép-elállító készülék	250 K
d. vágógép	850 K
e. betűk	5.838 K
	Összesen 14.724 K 23 fill.

I. A könyvraktár értéke	61.064 K 25 fill.
II. A nyomda értéke	32.078 K 11 fill.
	Összesen 93.442 K 36 fill.

A nagy mennyiségű új betű s a vágógép mellett a legszembetűnőbb az új sajtó és a hozzávaló felszerelés. A főiskola tehát az új helyiségben új géppel indította meg a termelést. A régi, kézi hajtású sajtót 7200 koronás, benzínmotor meghajtású géppel cserélte fel. „Ezzel végleg meg fog szűnni az a kellemetlen helyzet, hogy tankönyveink nagy példányszámánál fogva, azok később kerültek forgalomba” - mondja a nyomda működéséről szóló jelentés.

Az új üzem megindítása után csendes munkával telt el az az öt esztendő, amit Radil Károly a főiskolai nyomdában töltött. A kiadványok jellege nem változott. A jegyzőkönyvek, értesítők, aprónyomtatványok mellett évenként 6-7 tankönyv jelent meg. 1908-ban az összpéldányszám 95.000-re emelkedett. Az Irodalmi Kör a nagy múltú naptárkiadást is fel akarta eleveníteni, ezért 1906-ra megjelentette a *Sárospataki Kalendárium*-ot 3000 példányban. A vállalkozás azonban nem sikerült, a kalendárium a következő évben már nem jelent meg. A tankönyveken, naptáron kívül Radil Károly nyomtatta elődjéhez hasonlóan a *Sárospataki Református Lapok*-at, a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*-t, rövid ideig a *Zemplén-Tokaji Újság*-ot. 1906-1908-ban jelent meg Warga Lajos háromkötetes műve, a *Keresztyén egyház történelme*, Deák Geyza, a főiskola rajztanára *Rajzok, dalok* című, harminckét tollrajzot és néhány költeményt tartalmazó albuma „Nyomtatta Radil Károly a Ref. Főiskola műintézetében Sárospatakon” szövegű kolofoonnal látott napvilágot, 1907-ben. A szecessziós díszű borítólapot szintén Deák Geyza tervezte. A kötet tipográfiája, a rajzok és a borító nyomása a nyomdász szakmabeli tudásáról tanúskodik; a pataki nyomda kiadványai között a *Rajzok, dalok* esztétikai szempontból is számottevő.

A Trócsányi Bertalan által kezelt könyvkereskedés és bizomány továbbra is az egyik legfontosabb bevételi forrása volt a kollégiumnak. 1907-ben az egyre jobban terjeszkedő kapitalista vállalatok megpróbálták magukba olvasztani a kisebb vidéki könyvkereskedéseket, köztük a sárospatakit is. A Franklin Társulat és a vele egyesült Lampel Rudolf-féle könyvkiadó vállalat azzal igyekezett üzleti körébe vonni Trócsányi Bertalant és az ő révén a főiskolai könyvkereskedést, hogy felajánlotta neki könyvkiadványainak az egész országra szóló

főbizományosságát. Ez persze csak a csalétek volt, de Trócsányi azonnal kapott rajta, és Budapestre utazva tárgyalást kezdett a Franklin-Lampel részvénytársasággal. Kétféle ajánlattal tért vissza. A részvénytársaság azt javasolta, hogy vagy engedélyezzék a tankönyvek paralel, azaz vegyes használatát, vagy ruházzák át a főiskolai kiadványok bizományosságát a Franklin Társulatra.

A vegyes használati mód értelmében a főiskola megengedi a Tiszáninneri Református Egyházkerület iskoláiban a Franklin-Lampel-féle könyvek használatát, amiért a vállalat minden egyes eladott könyv után pár fillér térítést fizet a kollégiumnak. Az első pillanatban kedvezőtlennek látszik az ajánlat - írja Trócsányi -, de figyelembe kell venni, hogy az egyházkerületben amúgy sem pataki tankönyvet használnak. A kerületben kb. 30.000 gyermek jár iskolába, mégsem fogy el összesen 30.000 tankönyv, pedig már a második osztálytól kezdve három-négy könyv szükséges a növendékeknek, „s egy jóra való, élelmes első osztályos gyermek is összetép egy éven át két-három ABC-t”. Nem elhanyagolandó szempont az sem, hogy az új népiskolai törvény az iskolák államsegélyét többek között attól is függővé teszi, hogy államilag jóváhagyott tankönyvet használnak-e, vagy pedig egyházit. A főiskola ki van téve annak a veszélynek, hogy a nyomda kiadványainak terjesztése egyre szűkebb területre zsugorodik. Ami pedig a reklámot illeti, az egyesüléssel óriási lehetőségek nyílnak meg, hiszen a Franklin-Lampel cég évi 100.000 koronát irányzott elő erre a célra.

Trócsányi szerint a vegyes használati mód előnyös ugyan a fő iskolának, de ő mégis inkább azt ajánlja, hogy a kollégium adja át a nyomda termékeinek bizományát 37,5% engedménnyel a vállalatnak. Ez ugyan jóval több, mint amennyit Trócsányinak nyújtottak, de a különbség megtérülne a sokkal nagyobb forgalom révén. A reklámcélra fordított „100.000 koronának éltető sugarait a mi kiadványunktól sem vonnák meg, sőt annak áldásában egyformán részesítenék saját kiadványaikkal”. Trócsányi különösen a Patakon kiadott gimnáziumi tankönyvek szélesebb körű elterjedését remélte. A 37,5%-os engedmény ellensúlyozására a vállalat javasolta, hogy néhány kiadványt drágábban dobjanak piacra, ami a folytonosan emelkedő árak mellett teljesen indokolt volna

Trócsányi Bertalant elkápráztatták az egyesüléssel járó nagy lehetőségek, a kollégium azonban nem kockáztatta a meglévő biztos hasznot, így tehát Trócsányi javaslatát nem fogadták el.

Alig tértek napirendre a Franklin-Lampel-féle tervezet fölött, 1808 márciusában Radil Károly lépett fel hasonló folyamodvánnyal, kérte, hogy a nyomda termékeiből részére is adjon a kollégium eladás céljára bizományba könyveket. A főiskola természetesen nem teljesíthette Radil kérését, mert a Trócsányival kötött szerződés értelmében ez az ügy kizárólag a folyamodó, mint albizományos és a főbizományos közötti megállapodás tárgya lehetett.

Radil Károlyt 1909 szeptemberében kinevezték az egri érseki nyomda felügyelőjévé. Október 31-én eltávozott Patakról, a főiskolának tehát újra bérlő után kellett néznie.

Dani János és Fischer Lajos (1909-1915)

Dani János és Fischer Lajos 1909. november 1-én vették át a Radil Károlyéhoz hasonló feltételekkel a főiskola nyomdáját, évi 4200 korona hasznbérért. 1911-ben kérték, hogy az ingyen nyomtatványokat szüntessék meg, és a nyomási árakat 10%-kal emeljék fel. A kollégium azzal a kikötéssel adott helyt mindkét kérelemnek, hogy további áremelésre a bérleti szerződés tartama alatt nem kerülhet sor.

Az új bérlők kívánságára 1912-ben eladták a nemrégén vásárolt sajtót, és egy sokkal nagyobb teljesítményű Wörner-féle gépet vásároltak, mely a régi sajtó eladási árának levonásával 6590 koronába került. Betű- és papírvásárlásra évenként 6700 koronát irányoztak elő a költségvetésben.

Az 1913-as esztendő nem várt változásokat hozott a kollégium, a könyvkiadás történetében. A régóta tartó pénzügyi zavar nehéz helyzetbe sodorta a negyvenéves múltra visszatekintő Trócsányi céget: sem a bizományi üzletből, sem pedig a házbérből eredő fizetési kötelezettségének nem tudott eleget tenni, és a májusban végzett számvizsgálat szerint több mint 21.000 koronával tartozott a kollégiumnak. Ezért szorgalmazta annyira Trócsányi a Frankel-Lampel céggel való egyesülést: azt remélte, hogy ily módon kilábal kellemetlen helyzetéből. A csődbe jutott Trócsányi ellen a főiskola pert indított, majd az árverésen egyetlen vevőként, a tényleges érték 25%-áért, vagyis 5000 koronáért megvásárolta az üzleti berendezést és a hozzátartozó könyvkötészetet. Közel száz évvel ezelőtt hasonló körülmények között került a nyomda a főiskola birtokába, most pedig könyvkötő műhelyt, berendezett üzlethelyiséget szerzett. Igaz, hogy ez némi veszteséget jelentett a kollégiumnak, de megvolt rá a remény, hogy a következő bérbeadás alkalmával - mert a bérlő egy teljesen berendezett üzlethelyiséget és felszerelt könyvkötészetet vesz át - a magasabb bérleti összeg révén megtérül a látszólagos kár. Egyelőre azonban a főiskola úgy látta jónak, ha a könyvkereskedelem és a kötészet házi kezelésben marad, ezért az üzlet vezetésével Gottesmann Zsigmond segédet bízta meg.

Nemcsak Trócsányi Bertalantól vált meg 1913-ban a kollégium, hanem huszonöt éves szolgálat után Maklári Pap Miklós gimnáziumi tanár, nyomdafelügyelő is lemondott állásáról. A nyomda történetének tárgyalása során eddig nem beszéltünk sem róla, sem elődeiről. Az üzem működésében ugyanis a nyomdafelügyelőnek a nyolcvanas évektől már csak közvetítő szerepe volt. A lényeges kérdésekben vagy az iskola főhatósága, a Számvevő Szék, majd az Igazgató Tanács, a GV vagy pedig az alkalmanként kinevezett nyomdavezető döntött. Az 1800-as évek elején (1811-től 1823-ig) Rozgonyi József szinte teljhatalommal intézte a nyomda ügyeit. Később a nyomda kollégiumi irányítója a mindenkori főkönyvtárnoka volt: Somosy János (1824-1854), Soltész Ferenc (1855-1862), Erdélyi János (1863-1868), Szinyei Gerzson (1868-1878). Ebben az évben elválasztották a nyomdafelügyeletet a főkönyvtárnoki állástól, és csekély díjazásért egy kollégiumi tanárra bízta. 1879-től Kérészy Istvánt, utána Maklári Pap Miklóst kérték fel erre a tisztségre. Utódja 1913-ban Deák Géza gimnáziumi rajztanár lett.

A nyomda működését a könyvkereskedésben és a felügyelő személyében beállott változások nem érintették. A műhely termelése átlagosan 50-60 ezer példány körül mozog. A kiadványok külalakjában határozott fejlődést tapasztalhatunk. Dani és Fischer művészi kivitelű nyomtatványaira a Grafikus Művezetők Egyesületének szaklapja, a Magyar Nyomdászat is felfigyelt. Az *Eleven Újság* című alkalmi lapról a következőket írták: „Meg kell állapítanunk, hogy ez a füzet gondos szedéssel és tiszta nyomásával messze fölötte áll azoknak a nyomtatványoknak, melyek a sárospataki nyomdából néhány évvel ezelőtt kikerültek.” Hasonló elismeréssel nyilatkoztak László Sándor *Új március* című verseskötetéről és Deák Geyza *Magyarság és a rajzolás* című könyvéről: „Mindkét kiadvány nyomása, szedése kifogástalan gondos munkára vall, a fővárosi nyomdáknak is dicsére válnának, örömeinkre szolgál, hogy a vidéki nyomdák egy olyan szaporodtak, ahol gonddal és szeretettel, nemcsak üzletszerűleg foglalkoznak a nyomdászattal.” Valóban, a két kiadvány művészi kiállítású. A szecessziós, pusztán sorokból alkotott könyvcím teljes összhangban van a dekorálásra szolgáló kerettel, ábrával, illetve vignettával.

A nyomda kiadványainak jellegében változás nem tapasztalható. A tankönyveken, értesítőkön, jegyzőkönyveken kívül néhány kevésbé jelentős munka hagyta el a sajtót Dani és Fischer nyomtatásában.

Az első világháború kitörése és az azt követő zavaros állapotok súlyos helyzetbe juttatták a nyomdát. A két bérlőt behívták katonai szolgálatra, és a műhely egy időre leállt. A nyomdabizottság javaslatára a főiskola úgy döntött, hogy az üzemet *házi kezelésbe* veszi. Megállapodást kötöttek Dornbusch Salamon pesti nyomdásszal: Dornbusch mint üzemvezető kezeli a műhelyt, ha azonban a bérlők közül bármelyik is visszajönne, és élni kívánna az 1915. november 1-ig érvényes bérleti joggal, a vele - Dornbuschsal - kötött szerződést kétheti felmondással megszüntetik. Fischer Lajosnak valóban sikerült - nélkülözhetetlenségére való hivatkozással - hazatérnie, de a nyomdabizottság elnöke, dr. Kiss Sándor közölte vele, hogy a műhelyt nem adja át. A nyomdában már szerződött üzemvezető dolgozik, és a főiskola egyébként is a házi kezelést tartja jövedelmezőbbnek. Fischer felmentése a katonai szolgálat alól különben is szabálytalan; a főszolgabíró már be is rendelte kihallgatásra ebben az ügyben a GV elnökét. Fischer Lajos tehát nem kapta vissza a bérletét, kezdetét vette a nyomda házi kezelése. A háború után Dani János Sátoraljújhelyen, Fischer Lajos pedig Patakon, közvetlenül a kollégium szomszédságában, a Szemere utca sarkán, önálló nyomdát nyitott.

A főiskolai nyomda házi kezelésben (1915-1931)

Az új nyomdafelügyelő, Deák Geyza nagy reményekkel tekintett a házi kezelés elé, bár jelentése tele van panasszal, mert a papírárak és munkabérek mértéktelen emelkedése miatt a nyomási árakat is növelni kellett. Megrendelést alig kapott a nyomda, „csak elkerülhetetlenül szükség esetén csináltatnak nyomtatványt” - olvassuk egyik jelentésében. A kezdeti idők nehézségei után azonban újra fellendült a nyomda termelése, amit legjobban a házi kezelés első évi mérlege mutat, mely szerint 1915. március 1-től 1916. március 1-ig a nyomda forgalma 1671 korona volt. Persze jóval több lett volna a bevétel, ha az üzem nem küszködött volna állandó munkaerőhiánnyal, és ha a papírbeszerzés nem ütközött volna egyre nagyobb akadályokba. Több esetben csak katonai szállítólevéllel tudtak a pesti kereskedők kisebb-nagyobb tételben papírt küldeni Patakra. A háború későbbi éveiben ez az állapot csak súlyosbodott. A munkaidőt a téli hónapokban rövidíteni kellett a világító és fűtőanyag hiánya miatt. 1918-1920 között alig folyt termelés a műhelyben. 1920 végétől kezdve lassan megindult a békés élet, a vezető és a munkások közösen fáradoztak azon, hogy a papírbeszerzés nehézségei, az infláció ellenére biztosítsák a nyomda működését.

A nyomda üzemvezetői a házi kezelés alatt eléggé gyakran váltották egymást. Dornbusch Salamon 1915-1918-ig dolgozott a műhelyben, Dencsik Antal és Vajda László betűszedővel, egy ismeretlen nevű gépésszel meg egy berakólánnyal. Dornbusch után Holló János üzemvezető kezelte egészen rövid ideig a nyomdát, helyére Prókátor Lajos lépett 1919. szeptember 1-én. A kollégiummal kötött, meghatározatlan időre szóló munkaszerződés értelmében Prókátor Lajosnak, amikor elvállalta a nyomda műszaki vezetését, 10.000 korona biztosítékot kellett letétbe helyeznie. Felelős volt a nyomdatermékek kifogástalan előállításáért, és reá hárultak az összes üzleti teendők is. Munkájáért a főiskola havonta 800 koronát fizetett, az évi számadás lezárása után pedig megkapta a tiszta haszon 2%-át.

Az új művezető és a kollégium között azonban hamarosan nézeteltérések támadtak; Prókátor 1921-ben elhatározta, hogy önálló nyomdát állít fel Sárospatakon. Előzőleg azonban a jó viszony helyreállítása és „a szűk keretek között mozgó, nem versenyképes főiskolai nyomda”

fellendítése érdekében terjedelmes beadvánnyal fordult a GV-hez. Kijelentette, hogy a nyomda felállításával nem akarja ijesztgetni a kollégiumot, még kevésbé kíván „szennyes konkurrenciát folytatni” jelenlegi munkaadója ellen, hiszen a főiskolai nyomdával neki nagy tervei vannak, de a továbbiakban csak a következő feltételekkel vállalja az üzem vezetését: hajlandó a nyomdát „társas cégül” tizenöt évre bérbe venni. Kötelezi magát, hogy az első öt év alatt „tömöntödével” szereli fel a műhelyt, amelyet díjtalanul átad majd a főiskolának. A második öt évben három mázsa új betűvel szaporítja a felszerelést. A betűk árából a szerződés lejártakor 75%-ot térítsen meg számára a főiskola. A műhelyt „három rostás” petit, garmond, cicero, cursiv, fett betűket öntő szedőgéppel látja el, amelynek vételárából a kollégium a szerződés lejártakor 90%-ot fizet vissza, bármikor állítja is fel a szedőgépet. Hogy a nyomda igazi jövőjét megalapozza, színnyomó Victoria-gépet vásárol; beszerzési árából ugyancsak 90% térítendő, viszont az iskola számára 15%-kal olcsóbban fog nyomtatni. Az első öt évben bérleti díjként hajlandó 15.000 koronát fizetni. Végül, hogy a nyomda fellendítési célzó nagyvonalú terveit megvalósíthassa, építsen az iskola a műhely mellé egy öntöde- és egy raktárhelyiséget. „Nagy befektetéssel és kiszámíthatatlan munkával akarok a mulasztottakon segíteni, illetve azt pótolni. Most a Főiskolán áll, megérdemli-e a nyomda, hogy évek múltán azt a helyet foglalja el, hol már nagyon régen kellene, hogy álljon, vagy egy másik mellett még jobban szerénykedjen” - fejezi be előterjesztését Prókátor Lajos.

Sem az ellennyomda felállításából, sem pedig a nagyvonalú tervből nem lett semmi. Az ellentétek megszűntek, és Prókátor továbbra is a régi megállapodás szerint vezette a műhelyt. 1922-ben Rácz István betűszedővel együtt fizetésjavítást kértek a kollégiumtól. Rácz arra hivatkozott, hogy a nyomda személyzete közül, „ha fejét veszik, sem képes azt a munkát elvégezni senki”, amit ő napról napra végez. Prókátor pedig az alkalmazottak és a műhelyvezető javadalma közötti, számára sérelmes aránytalanság miatt kérte a fizetés rendezését. A főiskola eleget tett mindkét kérelemnek, amelyeket a fokozódó áremelkedések is indokoltak.

Prókátor és a kollégium között 1922 szeptemberében újra kezdődött a viszály; következményeképpen a főiskola felmondott a művezetőnek és a nyomda egész személyzetének. A Vidéki Könyvnyomdászok Miskolc-kerületi Békéltető Bizottsága előtt - ahová az elbocsátott személyzet panasszal fordult - a kollégium arra hivatkozott, hogy megrendelés hiányában három héten át szünetelt a munka a műhelyben, azt pedig senki sem kívánhatja, hogy az alkalmazottakat így is fizessék. A valóság azonban az volt, hogy három szedőt azonnal visszavettek a nyomdába, csak Prókátortól akartak ilyen módon megszabadulni.

Prókátor Lajos Kisújszállásra költözött Sárospatakról. Távozásával egy időben jelent meg a *Typographia* című szaklapban a főiskola pályázati hirdetése az üzemvezetői állásra. Az üzemvezetőnek a hirdetés szerint ismernie kell a papírfajtákat és -árakat, értenie kell a motorkezeléshez, a korrektúrakészítéshez, a kalkulációkhoz. A felügyelet által megállapított módozatok szerint kezelnie kell a pénztárt, vezetnie a pénztárnaplót, nyilvántartania az alkalmazottak munkakönyvét. Fennmaradó idejében nyomdai teendőket végez. Felelős az alkalmazottak munkateljesítményéért, az egész nyomda leltári állagáért. A kaució 10.000 korona; javadalma: kétszobás lakás, konyha, mellékhelyiségek, kert, az árszabály szerinti hetenként fizetett munkadíj, valamint a tiszta jövedelem 5%-a, a GV által jóváhagyott mérleg alapján. Joga van alkalmazottakat felfogadni, munkájukat ellenőrizni, ill. a felügyelő tanár hozzájárulásával elbocsátani őket.

A pályázati felhívásra egyetlen jelentkező akadt, Kisfaludy László, a Szigetvári Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. 28 éves művezetője, aki a Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt.-nél szerezte szakmai ismereteit. Ajánlkozó levelében vállalta a pályázati felhívásban közzétett feltételek

mellett a nyomda vezetését. A három évre szóló munkaszerződést 1923. március 10-én kötötték meg.

Az üzem berendezése a háború alatt és a Tanácsköztársaság idején nem változott, gyarapítására a helyzet miatt nem is lett volna lehetőség. 1926-ban fordítottak először jelentős összeget karbantartására és a betűk pótlására. A főiskola elhatározta, hogy nagyobb teljesítményű gyorssajtót vásárol; Kisfaludyt előbb Kecskemétre, majd Budapestre küldték, hogy tájékozódjék a beszerezhető gépek, betűk minőségéről és áráról. A kiküldetéséről készült jelentés szerint Kecskeméten megtekintette a Hungária nyomda eladó gépeit, ezek között azonban nem talált megfelelőt, mert egyik sem volt jobb, nagyobb vagy modernebb a pataki nyomda gépeinél. „A Löser-féle kézisajtónak inkább historiai értéke van, mert ezen nyomták annak idején Petőfi Sándor verseit, mikor Kecskeméten járt. Különben ezen gépet a város akarja megvenni múzeuma részére” - írja kecskeméti útjáról Kisfaludy László. A budapesti út sem járt jobb eredménnyel, ezért a kollégium a meglévő gépeket hozatta rendbe. A gyorssajtók mennezezi transzmisszióját a padláson lévő fagerendák helyett vasgerendákra függesztették, a motorokat megjavították. Az Első Magyar Betűöntödétől közel tizenkilenc mázsa betűt „kenyérírást, merkantilírást”, körzetet, rézléniát vásároltak 146 millió korona értékben. Csináltattak két lényaszekrényt. A nyomdára fordított költségek teljes összege 180 millió (inflációs) korona volt. 1927-ben újabb beruházás történt: perforálógépet és formaállványt vásároltak 1600 pengő értékben.

Kisfaludy László 1923-ban az elbocsátott, de időközben visszafogadott nyomdaszemélyzettel kezdte meg munkáját. A műhelyben Rácz István, Cziráki Pál, Bajkó István, Kordináth Endre szedő, Somossy Lajos gépmester, Jelenik Róza berakólány dolgozott. A későbbi évek folyamán az alkalmazottak száma előbb növekedett, majd csökkent. 1926-ban kilenc, 1927-ben tíz, 1928-ban nyolc, 1929-30-31-ben hat személy dolgozott a nyomdában: az üzemvezető, két szedő, egy gépmester, egy berakólány, egy tanonc. Az alkalmazottakat a főiskola hetenként fizette. Komolyabb béremelési kérelemmel 1926-ban lépett fel a nyomda személyzete: az inflációra és a súlyos gazdasági helyzetre hivatkozva fizetésjavítást kértek. A kollégium a nyomda csekély bevétele miatt nem tudta teljesíteni a személyzet kérését, annál is kevésbé, mert nem akart elébe vágni a Budapesten éppen akkor folyó bértárgyalásoknak. Az üzem alkalmazottai erre panasszal fordultak a miskolci nyomdai békéltető bizottsághoz. Levelükben nem említették fizetésemelési kérelmük visszautasítását, hanem egyéb sérelmek orvoslását kérték a békéltető bizottságtól: a nyomdatulajdonos a szakszervezeti bizalmi többszöri javaslata ellenére sem alkalmaz segédmunkást, ennek teendőit a szakszemélyzetnek kell elvégeznie, a nyomda helyisége egészségügyi szemszögből kifogásolható, piszkos, tíz éve nem volt meszelve, a motortól bűz és piszok képződik, a ruhákat a motor mellett kell felakasztva tartani, a szedőtanoncot kényszerítik a segédmunkás teendőinek elvégzésére.

A békéltető bizottság felhívására Kisfaludy válaszolt. Levelében utal arra, hogy a segédmunkás alkalmazása ellen három évvel ezelőtt maga a személyzet tiltakozott, hiszen a szakmunkásoknak is alig volt elfoglaltságuk a műhelyben, ezért ők maguk vállalták a segédmunkás teendőinek elvégzését. A nyomda átépítésével egyidőben sor került az üzem kimeszelésére. Ami pedig a ruhák szennyeződését illeti, a motorok legfeljebb három napig vannak üzemben, ez idő alatt piszok nem képződhetik, különben is az állandó szellőztetés biztosítva van. Egyébként az alkalmazottak ruhái számára zárt szekrényeket szándékoznak csináltatni. A segédmunkást azóta felvették, már dolgozik is a műhelyben. A feljelentés a személyzet részéről „retorzió” volt, mert a kollégium nem tudott eleget tenni fizetésemelési kérelmüknek. A maga részéről helyteleníti, hogy az alkalmazottak közvetlenül a békéltető bizottsághoz fordultak. Az árszabály kimondja, hogy a panaszok és kívánságok az üzletvezetőhöz nyújtandók be, nem pedig egyenesen a békéltető bizottsághoz. Az új bértörvény életbe léptetésével természetesen a

nyomda alkalmazottai is megkapták minden kérés nélkül azt a munkadíjat, amelyet a pataki üzemhez hasonló vidéki nyomdák személyzete kapott.

A nyomda üzleti forgalmát az Irodalmi Kör felügyelete alá tartozó és a Gottesmann Zsigmond vezetése alatt álló könyvkereskedés bonyolította le. A főiskola mindkét intézménytől azt várta, hogy az önellátáson kívül némi hasznot is hajtson. Erre megvolt a lehetőség, különösen a könyvkereskedés esetében, mert az albizományosok, a főbizományos kikapcsolásával 10%-os engedménnyel adhatták a könyveket. 1917-ben Padragh Sándor lett az üzlet vezetője. A könyvkötészetben Kovács István dolgozott.

Az üzleti forgalom és a tankönyvkiadás növelésének érdekében Elekes Imre, a Deák Geyza helyére lépő nyomdafelügyelő, 1922-ben tervezetet nyújtott be a GV-hez, amelyben vázolja azokat a módosításokat, melyek által a kitűzött cél elérhető. Tekintve, hogy a kollégiumnak nincs megfelelő tőkéje, ami tankönyvkiadásba befektethető lenne, javasolja, hogy az egyházkerülettől kell erre a célra nagyobb összeget kölcsönvenni, illetve kérni a kerületet, hogy felesleges pénzét helyezze el azoknak a tankönyveknek a kiadási költségeibe, amelyeket a maga számára jónak vél. A másik lehetőség egy kiadói részvénytársaság létrehozása: a részvényeket a kerület, a főiskola és magánosok vásárolnák meg. Ennek révén létre lehetne hozni kétféle millió korona tőkét, amennyi a tankönyvek finanszírozására kellene. A könyvkiadás központja továbbra is Sárospatak maradna, nem pusztán a hagyomány miatt, hanem gyakorlati okból is, mert az Irodalmi Kör, illetve annak tagjai már kész tervezetet és szakértőket biztosítanak.

Elekes Imre tervezete a szokásos hivatalos úton a GV-a keresztül előbb az egyházkerülethez, majd Budapestre a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje elé került. Mire azonban a felsorolt szerveken át a Konventhez jutott a tervezet, addigra beérkezett ugyancsak a Konventhez a debreceni Méliusz nyomda előterjesztése. Debrecen szab. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület nagyarányú megrendelésekkel igyekezett a nehéz anyagi helyzetben lévő könyvnyomdávalalata pénzügyi helyzetén segíteni. A beadott ajánlat szerint a Méliusz nyomda hajlandó elvállalni az összes hazai református népiskolákban alkalmazandó s a Konvent által megállapított tankönyvek kiadását, valamint a hivatalos egyházi nyomtatványok előállítását.

Az Egyetemes Konvent természetesen a nagyobb vállalat támogatása mellett döntött. Miután megtartotta magának az egész országra szóló tankönyvkiadási jogot, 1924-ben a Méliusz nyomdát bízta meg valamennyi hazai református egyházkerület népiskolai tankönyveinek és középiskolai hittankönyveinek, hivatalos egyházi nyomtatványainak előállításával és árusításával.

Elképzeltető, hogy ez az intézkedés mit jelentett elsősorban az Irodalmi Kör és ezen túl a nyomda számára. A főiskola azonnal tiltakozott egyrészt a konventi tankönyvmonopólium, másrészt pedig az ellen, hogy a Méliusz nyomda csak a tankönyvek nyomását hajlandó megosztani a református nyomdákkal, az árusítást teljesen maga kívánja intézni. Ez egyébként a debreceni nyomda szemszögéből érthető volt, hiszen a jövedelme nem a nyomtatásból, hanem az árusításból származott. Hiába hivatkozott azonban a főiskola a tankönyvkiadásban eddig elért eredményeire, a tankönyvkiadás több mint ötven esztendő múltjára, valamint arra, hogy ezzel az intézkedéssel lehetetlenné teszik a kollégium nyomdáját, a konventi határozat értelmében, a könyvkereskedésben és raktáron lévő tankönyveket - ha 1926. szeptember 1-ig nem keltek el - át kellett adni a Méliusz nyomdának. Úgy látszott, hogy a kör tevékenysége a jövőben felolvasások, előadások rendezésére korlátozódik.

1925-ben mégis lehetőség nyílt a kör régebbi tevékenységének folytatására; tagjai munkáikkal részt vettek a Konvent által hirdetett pályázaton, és a bíráló bizottság három tankönyvet elfogadott. Ezeket később Sárospatakon nyomatták.

A nyomda kiadványainak tetemes részét a házi kezelés idején is a tankönyvek alkották. Persze ez az állapot csak 1924-ig állt fenn. A háború alatt a kiadványok száma a minimumra csökkent, a nyomdának az egyedüli forgalmat a helyi lapok, kiadása jelentette. 1920-tól fokozatosan növekedett a termelés. 1921-ben már a Magyar Tudományos Akadémia számára is dolgozott az üzem, az *Értekezések* nyomtatásával. 1922-ben az összpéldányszám elérte az 52.000-et. A tankönyveken kívül említésre méltó kiadvány nem került ki a sajtóból.

1925-ben fordult elő először, hogy a pataki nyomda, a konventi intézkedések miatt nem adott ki tankönyvet. Egy évvel azelőtt még 54-féle tankönyvet sorolt fel a nyomda árjegyzéke: ezek voltak a könyvkereskedésben megvásárolhatók. 1925-ben, az iskola értesítőjében a nyomda termékei között már csak ilyeneket találunk: jegyzőkönyvek, hírlapok, pátens, részvények, árjegyzékek, kották, eljegyzési és esküvői, alkalmi kártyák, gyászlapok, levelezőlapok, meghívók, üzleti könyvek, kereskedelmi nyomtatványok. Termékeit tekintve tehát a műhely a kisebb vidéki nyomdák színvonalára süllyedt. Ez az állapot szinte törvényszerűen következett be: a kapitalista nagyüzemmé alakult, félig egyházi kezelésben levő debreceni nyomda terjeszkedésének természetes következménye volt a pataki műhely összezsugorodása.

Az Egyetemes Konvent és a Méliusz nyomda között létrejött megegyezés szerint utóbb néhány tankönyv nyomtatását átadták a pataki műhelynek. 1926-1931 között két-három könyv a főiskolai nyomdában jelent meg. Ez a megbízatás azonban nagyon bizonytalan volt, mert bár a Méliusz nyomda 1926-ban 70.000-es példányban nyomatta a pataki műhellyel Ligárt Mihály *Olvasókönyv*-ét, Balogh Kálmán *Vegytan és természettan*-át, Halmi János *Keresztyén káté*-ját, két év múlva az összpéldányszám 4000-re csökkent. Külön érdekesség, hogy az Irodalmi Kör tagjainak a munkáit sem Patakon nyomtatták, hanem Debrecenben.

Nyilván ezek az okok indították a kollégiumot arra, hogy újból elhatározza a nyomda bérbeadását. Az üzemvezetőn kívül más vállalkozó nem lévén, Kisfaludy László 1931. november 1-től bérbe vette a főiskolai nyomdát.

A nyomda bérlői a felszabadulást követő államosításig

Kisfaludy László (1931-1944)

A kollégiummal kötött szerződés értelmében Kisfaludy László évenként 2000 pengő bérleti díjat fizetett az iskolának, ezenkívül minden kötelezettséget vállalt, ami a nyomda üzemeltetéséhez - a felszerelésen, betűn, papíron kívül - szükséges volt. Tehát fizette a személyzetet, a betegsegélyzőt, a nyomda után a jövedelemadót.

Rögtön a bérlet kezdetén a sajtó meghajtására szolgáló benzinmotor és a transzmisszió helyett villanymotorokat állítottak munkába. Az 1926-ban kijavított gyorsajtó helyett új, nagy teljesítményű Kaiser-féle gépet vásároltak. 1937-ig három sajtó volt üzemben, ekkor egy használt gépet eladtak Vinnai József nyomdásznak, aki a Fischer-féle nyomdában dolgozott, majd Szikszón 1938-ban önálló műhelyt nyitott. A nyomda egyéb berendezésében a betűanyag pótlásán kívül más beruházás 1944-ig nem történt.

A Kisfaludy László által bérbe vett üzem teljesen új személyzettel kezdte meg munkáját. A régi alkalmazottakat a főiskola elbocsátotta, közülük Rácz István betűszedő később felállította saját nyomdáját Sárospatakon. Az 1930-40-es években tehát már három nyomda működött a nagyközségben; a főiskolai tipográfia termelését ez természetesen tovább csökkentette. A két újonnan felállított nyomda mellett könyvkereskedés is működött, ami viszont a kollégiumi könyvkereskedés forgalmát rontotta. Különösen a Fischer-féle nyomda vont el sok megrendelőt Kisfaludytól, mert olcsóbban dolgozott. De szűkítette a pataki tipográfia üzleti körét a szikszói műhely is, amely kicsi volt ugyan, de arra elegendő, hogy az abaúji részeket üzleti, kereskedelmi nyomtatványokkal ellássa.

A nyomda személyzetét 1931-ben a vezetőn kívül Csehi Lajos, Krenkhardt Andor szedő, Egri László gépmester, Simai Margit berakólány, Kiss Kálmán tanuló alkotta. 1936-ban az alkalmazottak száma nyolcra emelkedett: négy szedő, két tanuló, két berakólány dolgozott a műhelyben. Ekkor vették fel a nyomdába tanulóknak Magossányi Sándort és Fráter Jánost. A személyzet létszáma 1937-ben hatra, 1938-ban ötre, 1942-re négyre csökkent. Ez a munkáslétszám 1944-ig változatlan maradt, tehát két szedő, egy berakólány és egy tanuló dolgozott a műhelyben.

A könyvkereskedés vezetését Padragh Sándor után Bódis Lajos vette át, aki ilyen minőségben 1944-ig volt a főiskola alkalmazottja. A könyvkötészetben szintén változás történt, ugyanis Kovács István önálló iparos lett, utána 1938-ig Kosztelnik Ilona, majd 1944-ig Török Andor volt a főiskola könyvkötője.

Kisfaludy László idejében a tipográfia elsősorban jegyzőkönyveket, értesítőket, különlenyomatokat, hetilapokat állított elő. 1934-től újra találunk tankönyveket a nyomda kiadványai között, példányszámuk azonban alig éri el a kétezret. 1943-ban Gergely Ilona *Bibliai történetek* című műve 20.000 példányban jelent meg, de a könyvecske mindössze kétíves volt. Kisfaludy adta ki a *College News* (Kollégiumi hírek) című angol nyelvű hetilapot, amelyet 1936-tól 1940-ig az iskola diákjai írtak és szerkesztettek. A nyomda felügyelője Elekes Imre után 1931-től 1944-ig Dávid Zoltán gimnáziumi tanár volt.

Már 1943-ban lépéseket tett a főiskola, hogy Kisfaludyval megszüntesse a bérleti viszonyt, és helyette dr. Móricz Miklós budapesti nyomdással lépjen hasonló kapcsolatba. A hosszas tárgyalás időszakában Kisfaludy vezette a műhelyt. Amikor azonban már küszöbön állt a szerződés megkötése Móricz Miklóssal, Kisfaludy László megvált a nyomdától. Továbbra is Patakon maradt ugyan, de mint szőlőbirtokos élt a városban egészen haláláig.

Dr. Móricz Miklós

A nyomda következő bérlője tehát Móricz Miklós lett, Móricz Zsigmond öccse. Az egykori pataki diák, Móricz Zsigmond rossz emlékekkel távozott a városból, hiszen több tárgyból megbuktatták, de mint író többször járt Patakon, és a legnagyobb népszerűségnek örvendett mind a tanári kar, mind a diákság körében. Móricz Miklós az évenként megismétlődő népfőiskolai tanfolyamok révén került ismét kapcsolatba az iskolával és a várossal. „Én mindig vágytam arra, hogy Patakra mehessek s a Kollégium mellett munkakört találjak magamnak” - írta egyik levelében a szerzőnek. A kínálkozó munkakör a nyomda vezetése volt.

Móricz Miklósnak ebben az időben Budapesten a Jókai utcában közepes nyomdaüzeme működött, kb. húsz dolgozóval. 1939-ben itt készült *A sárospataki Református Főiskola* című, képekkel illusztrált, művészi kiviteli album. Az egyre élénkebb kapcsolat során merült fel az a

terv, hogy Móricz Miklós átveszi a kollégiumi nyomda bérletét, és a politechnikai oktatás szolgálatába állítja. Elgondolása hármas irányú volt:

1. A budapesti üzemet Sárospatakra szállítja, kiegészíti vele a kollégium nyomdáját. Persze a jelenlegi műhely szűk a megnövekedett berendezés, felszerelés befogadására, de a MÁV állomás mellett lévő, üresen álló Ullrich-féle kerámiagyár épülete, kellő átalakítás után nagyon jól megfelel erre a célra. A tervek szerint a nyomdát - munkaegészségügyi szemszögből is korszerű - üvegtetős, modern gépekkel felszerelt üzemmé szándékoztak fejleszteni.

2. A szedést Móricz Miklós a diákok bevonásával végezteti, a nyomda mellett így magas színvonalú szakembereket képző szedőiskola alakul ki.

3. A kollégium kiadványait diák-közreműködéssel szedelve, megoldódik a főiskolai, levéltári kiadványok megjelentetésének problémája. Kis példányszámú nyomtatványok esetében ugyanis a szedés drága, nem a nyomás, és nem is a papír. Patakon így tudományos kiadványt, nyomdászati centrum, nyomdász-képző intézet jön létre, lehetővé válik a tudományos igényű, kis példányszámú nyomtatványok kiadása.

Ebben a korszerű, a politechnikai oktatást is szolgáló üzemben szándékozta Móricz Miklós teljes sikerre vinni az általa bevezetett, úgynevezett „magyar szedést”, amely a kézi szedés egyszerű és gyors változata volt.

Természetes, hogy a főiskola, látva a Móricz-féle nyomdával való együttműködés távlatait, kész volt a megegyezésre, bár az iskola világi főgondnoka, Farkas Géza ellenezte a szerződés megkötését, s kijelentette: „egy Móricz is sok egy országnak, nem kell Pataknak még egy külön”. A szerződést ennek ellenére megszövegezték, már csak az aláírások hiányoztak. Móricz Miklós számára lakást is biztosítottak. A megegyezés szerint, amíg Móricz Miklós a budapesti üzemet le nem szállítja Patakra, a főiskolai nyomdát Csehi Lajos vezeti.

Móricz Miklós azonban a háború utolsó éveinek kavargásában nem gondolt arra, hogy üzemet rövid időn belül Patakra szállítsa. Egyébként is rossz tapasztalatai voltak a szállítmányok biztonságát illetően, mert a Csehi Lajosnak küldött - az új üzem megindításához szükséges - három bála papír útközben elveszett.

A főiskola tehát úgy látta jónak, hogy a bizonytalan állapotokra való tekintettel, valamint a főgondnoki jóváhagyás hiánya miatt, egyelőre Csehi Lajossal köt szerződést a nyomda bérletére. Móricz Miklós pedig mintegy „csendes társként” vár, amíg lehetőség nyílik a nyomda átvételére. A felszabadulás után, 1947-ben ismét napirendre került a Móricz-nyomda áthelyezése Patakra, és a politechnikai műhely létrehozása. A tervezésben ezúttal Szántó Tibor is részt vett, aki ekkor a Móricz-nyomda vezető tipográfusa volt. A mind határozottabb formát öltő elképzelések megvalósítására azonban már nem került sor.

Csehi Lajos (1944-1949)

Csehi Lajossal a főiskola 1944. október 1-én kötötte meg a szerződést. A főiskolai nyomda tizedik bérelője nehéz és bizonytalan időben vette át a műhelyt. Szakképzettsége és gyakorlata megvolt, hiszen több évig gyarapította ismereteit előbb a pataki Fischer-féle nyomdában, majd Kisfaludy mellett a kollégium tipográfiájában, később pedig Móricz Miklós üzemében Budapesten. A háborús viszonyok ellenére vállalta, hogy a nyomda régi hírnevéhez méltón minden tekintetben eleget tesz megrendelőinek. A nyomda átvételkor szétküldött felhívásban „könyvek, folyóiratok, könyvelési kartotékok, alkalmi értesítések, névjegyek, dobozok, ízléses

csomagolópapírok, zacskók, címkék, minden más szokásos, vagy ritkán előforduló nyomtatvány” fővárosi szinten való elkészítését, szállítását ajánlotta a nagyközönségnek.

Csehi Lajos a Kisfaludytól leltár szerint átvett berendezéssel, felszereléssel indította meg az üzemet. Új gép vásárlására, a betűanyag pótlására az egyre zavarosabb állapotok miatt gondolni sem lehetett. Hét alkalmazottal működött az üzem: Magossányi Sándor, Krenkhardt Andor, Kristóf Gyula szedő, Simai Margit, Jelenik Róza, Szerencsi Erzsébet berakólány, Kiss Kálmán tanuló dolgozott a műhelyben. A nyomda felügyelője 1944-től 1949-ig dr. Jakob Károly gimnáziumi tanár volt.

A nyomda termelése mindaddig zavartalan volt, amíg a német katonaság meg nem szállta a várost. A németek a nyomdát saját céljukra foglalták le, a műhelyben egy lipcsei gépmester vezetésével több napon át katonák dolgoztak.

A felszabadító harcok alatt a nyomdában súlyosabb kár nem esett, így Csehi Lajos 1944. december 18-án családja közreműködésével, áramszolgáltatás híján egyelőre kézzel hajtott gépekkel megindíthatta az üzemet, amelynek működése csak három hétig szünetelt. A műhely első terméke száz darab „Policáj” feliratú, orosz nyelvű, vászonra nyomott karszalag volt, amit a felszabadító Vörös Hadsereg parancsnokságának kívánságára készítettek. Mondanunk sem kell, hogy cirill betűkkel nem volt ellátva a nyomda, ezeket Csehi Lajos maga szedte ki mozaikszerűen, apró léniadarabokból, vagy állította össze hasonló típusú latin betűkből. Ettől kezdve egészen 1945. január végéig úgyszólván csak különböző orosz és magyar feliratú vászon karszalagokat készített a főiskola nyomdája a környék összes községeinek. Ebből a cikkből volt a legnagyobb a kereslet, mert még a pékek is karszalaggal jártak.

Ahogy lassanként megszűntek a háborús állapotok, a nyomdában is megindult a békés munka. 1945 februárjában már igazolványokat készített az üzem a Magyar Kommunista Párt tagjai számára. Megjelent a *Sárospataki Néplap*, az *Északi Szabad Szó*, egy zsebnaptár, ezenkívül számos, főleg adminisztratív jellegű, magyar, orosz, román nyelvű nyomtatvány került ki a sajtóból. Megindult a főiskola által kiadott *Értesítők*, hetilapok, folyóiratok nyomtatása: újból megjelent a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, a *Sárospataki Református Lapok*, a *Sárospataki Igehirdető*, a *College News*. 1946-ban, a felszabadulás után, először angol nyelvű tankönyvet készített a nyomda, amelyet Harangi László gimnáziumi tanár írt *Dent's First English Book* (Dent első angolkönyve) címmel. 1947-ben látott napvilágot Bakos József *Bodrogek, Hegyalja, Hegyköz táj- és néprajzi irodalma* című könyve. 1948-ban a *Felvidéki Újság* készült a nyomdában. Ebben az évben már csaknem háromszáz kisebb-nagyobb művet adott ki a nyomda az üzleti, alkalmi és kezelési nyomtatványokon kívül.

Közben a főiskola megvásárolta az 1944-ben deportált Fischer Lajos nyomdáját a volt tulajdonos hozzátartozóitól. A kollégiumnak tehát 1947-ben már két műhely volt a birtokában. A Fischer-féle nyomdát tanműhellyé szándékozott átalakítani a kollégium.

Döntő fordulatot jelentett a főiskolai nyomdák történetében az 1949 decemberében bekövetkezett államosítás. Az üzem, mint nemzeti vállalat az Északmagyarországi Nyomdaipari Egyesülés telepe, majd 1952. március 31-től a Borsod megyei Nyomdaipari Vállalat 3. sz. telepe lett.

Az államosítás után a három pataki nyomda gépi berendezését, felszerelését egyesítették. A főiskola nyomdájába gyűjtötték össze a Rácz- és a Fischer-féle műhely gépeit, betűanyagát, könyvkötészeti felszerelését. Ezzel a géppark lényegesen megnövekedett. A kollégium nyomdájának volt egy 63 x 95-ös nyomófelületű Wörner gyorsajtója, egy tégelyajtója és egy ugyancsak Wörner gyártmányú kerek vágógépe. A Rácz-féle nyomda felszereléséből gyarapodott a géppark egy tégelyajtóval, címbetűkkel és meghívóírásokkal. A többi

betűanyagot kiselejtezték. Fischertől, illetve a kollégium kisebb nyomdájából átkerült egy 42x32-es nyomófelületű gyorssajtó, egy amerikai tégelysajtó és egy kerek vágógép. Az átszállított tégelysajtók és vágógépek kézi meghajtásúak voltak, később - 1951-ben - szerelték át őket villanymotor-meghajtásra. 1950-ben tehát két gyorssajtó és három tégelysajtó működött a nyomdában.

Az üzem az államosítás után fokozatosan ügyviteli és kereskedelmi nyomtatványok termelésére tért át, s beleilleszkedett abba az országos tervbe, amely szerint hazánkban a sajtótermékek előállítása folyik.

-&-